

A historical painting depicting a large gathering of Ukrainian Cossacks. In the foreground, a man in a bright yellow coat and blue sash is seen from behind, looking towards a group of people. The background is filled with many other men, some holding flags and spears. The scene is set outdoors, possibly in a camp or a public square, with a large tent visible in the upper left. The overall atmosphere is one of a significant event or assembly.

ГРОМАДЯНСЬКІ ПРОТИСТОЯННЯ В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ВІД НЕПОРОЗУМІНЬ І РОЗБРАТУ
ДО НАЦІОНАЛЬНОЇ КОНСОЛІДАЦІЇ

Український інститут національної пам'яті
Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя
Ніжинський краєзнавчий музей ім. Спаського І.Г.
Ніжинська міська рада

**ГРОМАДЯНСЬКІ
ПРОТИСТОЯННЯ
В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ:
ВІД НЕПОРОЗУМІНЬ
І РОЗБРАТУ
ДО НАЦІОНАЛЬНОЇ
КОНСОЛІДАЦІЇ**

Матеріали
Всеукраїнської науково-практичної
конференції, приуроченої до 350-ї річниці
Чорної Ради в Ніжині

26 червня 2013 року
м. Ніжин

Ніжин – 2013

УДК 355.426:94(477)«16»
ББК 63.3(4Укр)46
Г87

Український інститут національної пам'яті
Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя
Ніжинський краєзнавчий музей ім. Спаського І.Г.
Ніжинська міська рада

Упорядник *Є.М. Луняк*
Відповідальний за випуск *С.Ю. Зозуля*

Г87 **Громадянські протистояння в історії України** : від непорозумінь і розбрату до національної консолідації : Матер. Всеукр. наук.-практ. конф., приуроч. до 350-ї річниці Чорної Ради в Ніжині (26 черв. 2013 р., м. Ніжин) / упор. Є.М. Луняк ; відп. за вип. С.Ю. Зозуля : Укр. ін-т нац. пам'яті ; Ніжин. держ. ун-т імені Миколи Гоголя ; Ніжин. краєзн. музей ім. Спаського І.Г. Ніжин. міськ. рада. – Ніжин : Видавець ПП Лисенко М.М., 2013. – 234 с.

ISBN 978-617-640-105-6

У збірнику представлено матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Громадянські протистояння в історії України: від непорозумінь і розбрату до національної консолідації», приуроченої до 350-ї річниці Чорної Ради в Ніжині (26 червня 2013 р., м. Ніжин Чернігівської обл.).

Збірник буде корисним науковцям, що досліджують аспекти суспільно-політичного розвитку українського соціуму або вивчають проблеми середньовічної історії України, зокрема доби українського козацтва; а також усім, хто цікавиться вітчизняною історією.

УДК 355.426:94(477)«16»

ББК 63.3(4Укр)46

Збірку видано за фінансової підтримки Ніжинської міської ради

ISBN 978-617-640-105-6

© Автори статей, 2013

© Видавець ПП Лисенко М.М., 2013

З М І С Т

<i>Баранков О. Г. (Ніжин)</i> Місце та значення Чорної ради в історії Ніжина та України (вступне слово та звернення до учасників конференції).....	6
<i>Кривошея В. В. (Київ)</i> Ніжинська рада 1663 р. як геополітична подія: передумови та наслідки.....	7
<i>Ластовський В. В. (Київ)</i> Дихотомія українського козацтва: зміст єдності і протистояння..	17
<i>Алмазов А. С. (Москва)</i> Украинские казачьи нежинские полковники и велико- российские нежинские воеводы в 1660–1680-е гг. : конфликты и сотрудничество	21
<i>Івашиків В. М. (Львів)</i> Україна періоду Руїни в ранніх редакціях історичного роману Пантелеймона Куліша «Чорна рада».....	29
<i>Сидоренко Т. М. (Київ)</i> Народнорозмовні компоненти в романі Пантелеймона Куліша «Чорна рада»: аналіз лексичних засобів на позначення характеру перебігу дії в часі.....	39
<i>Ребенок В. В. (Ніжин)</i> Похід Петра Конашевича-Сагайдачного 1618 р. на Москву в світлі україно-російських відносин.....	45
<i>Горб Є. С. (Маріуполь)</i> Розгортання національно-визвольної боротьби українського народу на теренах Чернігово-Сіверщини протягом 1648–1649 рр.	56
<i>Железко Р. А. (Ніжин)</i> Роль Ніжинського козацького полку в подіях Чорної ради 1663 р. ..	61
<i>Тарасов С. В. (Маріуполь)</i> Козелецкая (1662 г.) и Нежинская (1663 г.) рады в русской историографии второй половины XIX – начала XX в.	70

<i>Луняк Є. М. (Ніжин)</i> Останній похід Івана Богуна (до 350-ї річниці з дня загибелі славетного полководця)	77
<i>Морозов О. С. (Ніжин)</i> Політична діяльність української православної ієрархії в добу «Руїни»: єпископ Мефодій Филимонович.....	97
<i>Надтока О. М. (Київ)</i> Війна в інтерпретації української духовної еліти (1740–1760-ті рр.)	109
<i>Прохоров Д. А. (Сімферополь)</i> Юдейські общини Криму в умовах громадянського конфлікту напередодні приєднання півострову до Росії (друга половина XVIII ст.).....	121
<i>Казаков М. В. (Київ)</i> Майбутні автокефалісти у церковно-братському русі початку XX ст. (на прикладі В. Липківського та Н. Шараєвського).....	131
<i>Дорохіна Т. Ф. (Чернігів)</i> Українська радянська історична наука в рецепції Олександра Оглоблина.....	137
<i>Ковальчук М. А. (Київ)</i> На шляху до Крут: оборона Чернігівщини від наступу радянських військ у першій половині січня 1918 р.....	147
<i>Кривобок О. П. (Ніжин)</i> Роль місцевих органів влади в розвитку церковного розколу в УСРР у 1920-х роках (на матеріалах Ніжинської округи)	157
<i>Ревегук В. Я., Кочерга Н. К. (Полтава)</i> Селянський спротив колективізації на Полтавщині (1929–1930 рр.).....	164
<i>Кушерець Т. В. (Ніжин)</i> Соціальний розбрат українців у 20–40 рр. XX ст. в контексті реконцептуалізованої класової моделі суб'єкта історії	168

**Громадянські протистояння в історії України:
від непорозумінь і розбрату до національної консолідації**

<i>Панченко В. Г. (Дніпропетровськ)</i> Микола Сціборський – теоретик економічного націоналізму єдиної та розділеної ОУН	181
<i>Желіба О. В. (Ніжин)</i> Громадянські конфлікти в контексті шкільного курсу історії України	189
<i>Бойко О. Д. (Ніжин)</i> Загострення політичної конфронтації в Україні (вересень – грудень 1990 р.): основні причини та прояви	204
<i>Луняк Є. М., Редян Ір. А, Редян Ін. А. (Ніжин)</i> Дослідник проблем Другої світової війни та сучасний патріарх історичної науки в Ніжині: В'ячеслав Йосипович Томек	225
<i>Резолюція, схвалена за підсумками роботи конференції</i>	231
<i>Відомості про авторів</i>	232

На обкладинці використано ілюстрацію
до роману П. Куліша «Чорна рада» (худ. А. Ждаха)

**ВСЕУКРАЇНЬСЬКА НАУКОВО-ПРАКТИЧНА КОНФЕРЕНЦІЯ
«ГРОМАДЯНСЬКІ ПРОТИСТОЯННЯ В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ:
ВІД НЕПОРОЗУМІНЬ І РОЗБРАТУ
ДО НАЦІОНАЛЬНОЇ КОНСОЛІДАЦІЇ»,
ПРИУРОЧЕНА ДО 350-Ї РІЧНИЦІ ЧОРНОЇ РАДИ В НІЖИНІ**

**Місце та значення Чорної ради в історії Ніжина та України
(вступне слово та звернення до учасників конференції)**

Вітаю всіх учасників науково-практичної конференції!

Цими днями виповнюється рівно 350 років з моменту проведення у нашому місті знаменитої Чорної ради, описаної славетним Пантелеймоном Кулішем у своєму однойменному романі. Ця подія ознаменувала собою завершення територіального розколу України на Лівобережну та Правобережну, початок кривавої громадянської війни та стала рубіжною віхою трагічного періоду в історії нашої Батьківщини, що отримав назву Руїни, в ході якої були остаточно знищені плани Богдана Хмельницького, спрямовані на утвердження самостійності козацької держави. Ніжин, як одне з найбільших і найважливіших міст тогочасної України став не лише центром цих епохальних подій, але й їх заручником. Як відомо, одним з найактивніших організаторів Чорної ради, а згодом і її жертвою, був ніжинський полковник Василь Золотаренко.

Нині ми маємо власну незалежну державу. Однак проблема національної консолідації залишається і зараз актуальною. Саме тому Ніжинська міська рада в дні 350-річчя Чорної ради виступила з ініціативою заходів, спрямованих на формування загального консенсусу та взаємоповаги в українському суспільстві. Висловлюємо щире сподівання, що проведення даної конференції стане ще однією цеглинкою у зміцненні будівлі нашої держави.

Дякую всім за увагу! Бажаю плідної роботи!

Баранков О. Г.
*заступник Ніжинського міського голови,
голова організаційного комітету конференції*

Кривошея В.В. (Київ)

Ніжинська рада 1663 р. як геополітична подія: передумови та наслідки

Революційна хвиля 1648 р. сколихнула усі верстви українського суспільства. На теренах Київського, Брацлавського і Чернігівського воєводств продовжували існувати старі «корінні» полки, і утворилися нові козацькі формування. Чисельність козаків полків Гетьманщини, їхні частка у Війську Запорозькому станом на 1649 р., кількість шляхтичів та їхні частки у полках відображено у наступній таблиці:

Полки	Чисельність, чол.	Частка у Війську Запорозькому, %	Шляхта, чол.	Частка, %
Полки, що існували до 1648 р.				
Київське воєводство				
Чигиринський	3222	7,96	435	13,5
Корсунський	3472	8,58	501	14,4
Канівський	3167	7,82	397	12,5
Черкаський	2996	7,40	364	12,1
Білоцерківський	2990	7,39	544	18,2
Переяславський	2982	7,37	451	15,1
Всього	18829	46,52	2692	14,3
Полки, сформовані у 1648 р.				
Миргородський	3009	7,43	200	6,7
Полтавський	2970	7,34	139	4,7
Київський	2010	4,97	314	15,6

**Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції,
приуроченої до 350-ї річниці Чорної Ради в Ніжині**

Прилуцький	1996	4,93	199	10
Кропивнянський	1992	4,92	228	11,4
Ніжинський	991	2,45	45	4,5
Всього	12968	32,04	1125	8,7
Брацлавське воєводство				
Полки, сформовані у 1648 р.				
Брацлавський	2655	6,56	457	17,2
Кальницький	2050	5,06	291	14,2
Уманський	2976	7,35	445	15,0
Всього	7681	18,98	1193	15,5
Чернігівське воєводство				
Полк, сформований у 1648 рр.				
Чернігівський	997	2,46	135	13,5
<i>Разом:</i>	40475		5145	12,7

Як бачимо, на початку Національно-визвольної війни Ніжинський полк був найменшим у Гетьманщині. Ситуація змінилася за кілька років. Станом на 1663 р. Ніжинський полк був територіально і чисельно найбільшим, а його полковий центр за кількістю населення перевищував інші міста козацької держави. Якщо згадати, що у світовій урбаністиці населений пункт визнається містом у разі, коли має людність понад 4 тисяч, то майже всі полкові міста Гетьманщини лише підходили до цієї межі, тоді як Ніжин впевнено її перетнув. Станом на 1782 р. його населення складало 12 тис. осіб.

Вже на середину XVII ст. Ніжин перетворився на найбільше місто гетьманських володінь. Про визначну роль цього міста та полку в системі козацької держави може свідчити хоча б той факт, що у 1654 р. в Ніжинському полку до присяги було приведено 22 тисячі чоловік. З такою кількістю населення не існувало жодного полку.

Для порівняння: у Чернігові присягу 1654 р. склало 1105 козаків і міщан, Києві – 1460 чол., Ніжині – 1944 чол. [18,с.29].

Ніжинський полк станом на 1663 р. був полком-гігантом. Ця обставина давала змогу ніжинцям диктувати політику на Лівобережжі. Згадаймо, що до складу Ніжинського полку в той час входили землі Стародубського полку, виокремленого пізніше. Вся територія від Ніжина до Стародуба складала єдину адміністративну одиницю, що нараховувала найбільшу на Гетьманщині кількість сотенних містечок.

Після Хмельниччини ініціатива в управлінні козацькою державою перейшла до рук городового козацтва, яке переважно й впливало на обрання гетьмана. Запорожжя, яке вважало себе головним і найважливішим осередком козацтва, втратило своє домінуюче становище в козацькому суспільстві, що викликало обурення запорожців і їхню активну участь в антигетьманських повстаннях, таких як повстання Пушкаря та Барабаша. Намагання гетьмана І. Виговського силою зібрати всіх козаків під свій регімент ще більше розпалило вогонь громадянського протистояння, що призвело до Руїни. Тепер всередині самої козацької держави почалися бойові дії. Для низового козацтва влада І. Виговського була нелегітимною, оскільки він не був обраний на чорній раді.

В ході підготовки обрання гетьмана після переходу Ю. Хмельницького на бік короля Я. Сомко вважав одним зі своїх головних противників ніжинського полковника В. Золотаренка. Він писав царю: «А о Васюте писал я в полк Нежинской, чтобы сотники и чернь иного меж себя полковника обрали и поставили для того, что он князя Ромадановского радю своею с правого пути збил и к тому привел, что люду много потерял и славу и честь утратил, и отнюдь меня по указу Е. Ц. В-ва слушать не хочет, и людей иных своею радю до непослушенства приводит» [15, арк. 52].

Звернімося до характеристик головних фігурантів Ніжинської чорної ради Якіма Сомка, Василя Золотаренка і Івана Брюховецького та їх угруповань.

Перша документальна згадка про Якіма Сомка зустрічається в козацькому реєстрі 1649 р., де він зафіксований разом з своїм батьком Семеном Сомичем і названий Сомиченком. У 1654 р. він склав присягу у Переяславі не з козаками переяславськими, а окремо, ра-

зом з трьома десятками значних козаків цього полку, яких очолював колишній полковник Федір Лобода. У тексті присяги він названий уже поважно «Якимом Семеновичем» [18]. Ці джерельні вказівки свідчать на користь його перебування у козацькому стані протягом 1649–1654 рр. В цей час рід Сомків не належав до щойно покозачених. Статус козака мав батько Семен у 1649 р., а також у попередні роки, ще від 1625 р., коли очолював козацьку сотню та іменувався Сомом. Можна з впевненістю стверджувати, що Яким Сомко мав козацьке походження і був спадковим козаком. Його ж заняття «купецьким промислом» було вагомим матеріальним довіском до того «козацького промислу», який вів його батько, а потім і він сам. Шлюб же його рідної сестри, доньки переяславського сотника з сином чигиринського сотника Богданом Хмельницьким був логічним шлюбом рівних, який в майбутньому ввів його до «клану Хмельницьких» [5; 4].

Джерела не зберегли інформацію про рік народження Якіма. У 1649 р. Яким був повнолітнім, тобто мав не менше 21 року. Його син, Василь Якимович, згаданий у листі полковника переяславського Л. Полуботка 1682 р., станом на 1663 р. ще був малолітнім, бо в прижиттєвих документах батька про нього згадок немає. Донька Галина була заміжня за Данилом Коропом уже 1663 р., тобто мала більше, ніж 13 років. Її сестра Параска стала першою дружиною Івана Дмитровича Берло, сотника воронківського (1676–1682) в Переяславському полку. Дати народжень дітей Якіма в проміжку умовно можемо визначити 1640–1660 рр., в такому разі варто погодитися з припущенням В. Газіна, що «народився він десь в 1615–1620 рр.» [6] – ближче до останнього року, десь близько 1619 р. Його старша сестра Гафія народилася шонайпізніше 1608 р. Їхній же батько Семен народився не пізніше 1587 р., і 1649 р. міг бути сивочолим 62-річним козарлюгою.

Яким Сомко в 1659 р. повернувся з Дону, де він перебував серед донців після того, як Виговським був відданий наказ про його арешт. Мотивом цього стало те, що, беручи участь у придушенні повстання пушкарівців, Переяславський полк проявив велику жорстокість при замиренні Гадяча, міста, яке, вважається, пуповиною було зв'язане із Запорозькою Січчю. Рятуючись від гетьманської розправи, наказний полковник Переяславського полку Сомко втік на Дон, де, як повідомляють джерела, шинкував. Незважаючи на те, що значиться серед

старшин, які були нобілітовані сеймом у 1659 р. , після повернення з вимушеної «еміграції» Сомко став одним з провідників лівобережного козацтва, що виступило проти І. Виговського і підтримало обрання на гетьманство Ю. Хмельницького. Як відомо, останній був племінником Я. Сомка. Коли молодий Хмельницький вирушив у західний похід, він на два ключові міста поставив двох своїх намісників – Сомка у Білій Церкві, а Брюховецького у Чигирині. На жаль, термін «намісник гетьманський» в історіографії майже не досліджувався.

Запорожці мали інформацію про те, що «Еким де Сомченко был гетманом от изменника от Юрася Хмельницкого» [12, арк. 12]. 15 жовтня 1660 р. намісник гетьманський білоцерківський Я. Сомко прибув до Переяслава [1, с. 191], а вже 20 жовтня у листі до ніжинського наказного полковника він іменується як наказний гетьман. Характеристика персонального складу переяславського угруповання уже знайшло відображення в історіографії [17].

Позицію Ніжинського старшинського угруповання Сомко, пишучи царю, характеризував наступним чином «рады и епископ, и Васюта, и Гуджол собирать не желали» [16, арк. 40]. Персональний склад цього угруповання дозволяють визначити дві чолобитні написані у березні 1660 р. Перша з них написана ніжинським полковником В. Золотаренком з проханням зробити надання сіл за служби осавулу Леонтію Буту, сотникам Роману Ракушці і Пилипу Уманцю [20, арк. 1]. Сам Ракушка просив грамоту на село Кістер, «завойоване козаками у поляків» [21, арк. 1], Бут – Киселівку і Адамівку [22, арк. 1]. 3 березня 1660 р. ніжинський війт Олександр Цурковський вперше звернувся до Москви з проханнями підтвердити міські права. В цей час через жалувані грамоти на володіння і звільнення від постойв простежується вся ніжинська еліта: війт, полковник В. Золотаренко, бурмістри Сава Іванович і Василь Гормяшев, райці Качановський, Гаврило Томашев, Ромашка Філонов, Назар Васютинський, Андрій Ничипорович, писар гродський Пилип Васютинський, осавул Леонтій Бут, сотники ніжинський Роман Ракушка, глухівський Пилип Уманець, козак Василь Фай з дітьми, Іван Аврамович, Федір Поривай, міщанин Петро Сасимов, намісник Ніжинського монастиря. Як бачимо угруповання складала направлені до Ніжина старожитні козаки Корсунського полку, місцеві козаки і міщанська верхівка.

У травні 1662 р. загострюються взаємини наказного гетьмана Сомка з запорожцями у зв'язку з відрядженням полковника Романа Бувайла і полкового осавула Якіма Бута з завданням «имея залогою стать в Кишенце и Переволочной» [11, арк. 43], щоб блокувати доступ до Запоріжжя. Це не вдалося, і противниками Сомка у грудні 1662 р. Р. Бувайло був відісланий як полонений до білгородського намісника князя Г. Г. Ромодановського, а Я. Бут був страчений [3, с. 350].

В жовтні, мабуть на Покрову, на Запорозжжі обрали гетьманом І. Брюховецького [12, арк. 6]. З цього часу він робить спроби зближення з єпископом Мефодієм. Одночасно зміцнював свій авторитет серед запорожців: татари в той час будували містечко на Дніпрі поблизу Іслам-городка. І. Брюховецький же разом з І. Сірком пішов громити Крим [12, арк. 14], «самого солтана поранили, а сина його вбили і набрали багато полону» [12, арк. 16].

У грудні 1662 р. він з єпископом Мефодієм, писарем Степаном Гречаним і полковником Данилом Пісоцьким знаходилися в Гадячі [3, с. 345]. До них наїздили полковник полтавський Дем'ян Гуджол, миргородський Павло Царенко, запорозькі полковники Данило Ярмоленко, Тихін Гаврилович, Іван Яковенко [3, с. 247, 351]. Їх тримався генеральний суддя Юрій Григорович Незамай [3, с. 351] (з канівського козацтва). Вони і склали керівне ядро угруповання, яке спромоглося привести до гетьманської влади свого представника. Для утримання контролю на місцях після ніжинської ради Тихін Гаврилович стане полковником чернігівським, Данило Ярмоленко – переяславським.

Усі найважливіші питання козацького середовища, зокрема обрання гетьмана, вирішувалися на загальних радах. Звичайно, повну раду з залученням всього козацтва зібрати було нереально. Однак саме від кількості і представництва залежали її результати. Можна уявити собі 100-тисячну козацьку раду, абсолютно некеровану, з непередбачуваним результатом виборів гетьмана. Цілком ймовірно, що на такій раді обурені з будь-якого приводу козаки могли б порубати навіть такого досвідченого демагога, як І. Брюховецький. Аналізуючи події Ніжинської ради 1663 р., бачимо, що кожен з її головних учасників – Я. Сомко, І. Брюховецький із запорожцями та представники Московської влади – зі свого боку мали свої розрахунки на пе-

ребіг ради. Якби Я. Сомко розумів, що на цій раді його знищать, він би нізачо на неї не пішов. Однак ми бачимо, як навесні 1663 р. Я. Сомко мобілізує свій полк, бере всю полкову артилерію й вирушає до Ніжина. Що він міг зібрати на свою користь? Загалом полки склали від 2 до 3 тис. козаків. Переяславський полк нараховував тоді близько 3 тисяч. Звичайно, весь полк привести до Ніжина Я. Сомко не міг, однак можна з впевненістю казати: 2 тис. козаків він привів до Ніжина. Тут вже перебував союзний йому Ніжинський полк, що чисельно сягав тоді 11 тисяч осіб. Звернімо увагу на те, що у випадку проведення ради деінде, Ніжинський полк завжди міг заявити про її нелегітимність. Загальну чисельність полку зібрати в одному місці було неможливо, однак основну частину, близько 9 тис. козаків, привести на раду було реально. Отже, за Я. Сомка Переяславський і Ніжинський полк могли дати близько 11 тисяч голосів. Ще тисячу міг додати найменший за чисельністю Прилуцький полк, який, втім, не виказував впевненої підтримки Я. Сомкові. Двотисячний Лубенський полк виявляв ще менше прихильності до Я. Сомка. Враховуючи внутрішню полкову розстановку сил, можна припустити, що десь половина його козаків могла бути за Я. Сомка, а половина – проти. Близько тисячі козаків міг привести на підтримку Я. Сомка Чернігівський полк. Бачимо вже 14 тисяч голосів за цього кандидата. І, нарешті, врахуємо Київський полк, де ситуація також була неоднозначною. До його полковника Василя Дворецького Я. Сомко мав негативне ставлення, однак до цього полку входила значна частина прихильної до Я. Сомка остерської шляхти, яка за кілька місяців потому присягне на вірність польському королю Яну II Казимиру, щойно його війська ступлять на землі Лівобережної України. Таким чином, на користь Сомка під час проведення ради могли виступити 14–15 тис. козаків.

Тепер звернемось до південних полків, прихильних до І. Брюховецького: Миргородський, Лубенський, Полтавський. Ці полки разом могли привести близько 5 тис. чоловік. Це, звичайно, замало проти 15 тис. прибічників Я. Сомка, однак не слід забувати про Запорозьку Січ. Прості підрахунки: по 200 чоловік від куреня вже дають число у 7 тис. запорожців. Підставою для цього обрахунок стали свідченнях, що відразу після ради запорожці направили по 200 чоловік до полкових міст [9, арк. 22-23]. Звідси випливає, що

І. Брюховецький лише за рахунок козаків південних полків і запорожців міг зібрати на свою підтримку 12 тис. чоловік. Врахуймо також ту обставину, що у полках, загалом прихильних до І. Сомка, не всі козаки були його прибічниками, а дехто, особливо серед низів, мав симпатії до І. Брюховецького. Тож число прибічників обох головних претендентів на гетьманську булаву на момент початку Ніжинської ради приблизно була рівною. Однак не варто забувати про приведені до Ніжина 8 тис. московських стрільців, яким випала роль своєї рідної «золотої акції», що вирішила хід всієї ради. Факти свідчать, що, коли між козаками зчинилася колотнеча, яка загрожувала перерости у масове кровопролиття, московські вояки використали гранати проти супротивників, щоб розборонити їх. До початку ради і Я. Сомко, і І. Брюховецький відверто декларували свою промосковську орієнтацію і обидва сподівалися на підтримку Москви. Хід ради під Ніжином остаточно визначив московську прихильність саме до І. Брюховецького, що, зрештою, й зумовило його перемогу. Приведення до влади у Гетьманщині І. Брюховецького з точки зору геополітичних перспектив Москви було правильним кроком. Запорожжя також отримало собі надійну підтримку в особі царя у війнах проти татар. Про жоден союз з П. Тетерею тепер не могло бути й мови. Політичний вибір Гетьманщини був визначений.

У зв'язку з цим цікава поведінка старшини Ніжинського полку. Серед генеральних старшин гетьманату Брюховецького були Петро Михайлович Забіла і Роман Ониськович Ракушка-Романовський. Перший отримав одну з провідних посад в Гетьманщині (генерального судді) з посади сотника борзнянського Ніжинського полку. Він особисто отримав від воєводи Хлопова в Переяславі 9 мідних і 3 залізних гармати, з них 3 «сомкового лиття». Заарештовані сомківці утримувалися у в'язниці у Борзнянському замку, що знаходився під особистим управлінням Забіл. Там вони були і страчені. Сотник Ніжинської Новоміської сотні Роман Ониськович Ракушка-Романовський став генеральним старшиною, посівши спеціально введений уряд «дозорці скарбу войскового», тобто генерального підскарб'я (?–1663.11.–1668). Сотник 3-ї полкової сотні Сидорович Макар (?–1654.01. [19, арк. 120] – 1659.1.09 [2, с. 248]–?) став суддею полковим ніжинським (1663).

У Глухівській сотні керівні позиції зберігають Уманці: Василя Івановича на сотництві (?–1661.10. [10, арк. 3]–?) змінив брат Пилип Іванович (?–1663–1665–?), крім того до Глухова прибули запорожці на чолі з Василем Черкашеницею, якому гетьман вручив пернач новоутвореного Глухівського полку. На уряді бахмацького сотника, мабуть, утримався Павло Семенович Тищенко (?–1662.10.–1666.10. [14, арк. 6]–?). В Коропі сотником залишився Іван Білиловець (1661–1668.12.–?), в Нових Млинах – Павло Михайлович Рачинський (1661–1668.02.–?).

В деяких сотнях сталися ротації. У Шаповалівській сотні Самійло Курбацький (?–1654.01.–1659.05.–1663) уступив уряд Павлу Павленку (1663–1670 [14, арк. 6]). У Батурині Мішуру Саву Михайловича (?–1661.12.–?) змінив Хома Михайлович Гнилозубенко (?–1664.03.–?), в Конотопській сотні замість Дмитра Михайловича Скоробагатого (?–1661.10. [10, арк. 1]–?) сотником став Михайло Шедлюх (Шевдюх?) (?–1663.10.–?). У Дівичькій сотні також замість Демида Рогози (?–1660.03. [15, арк. 25]–?) сотникував Трикач (?–1664–?). У Веркіївській сотні Косинські і Чекановські повертаються до влади у 70-80-ті рр. XVII ст. Тут же на уряді в цей час знаходиться Горячка (з Київського полку). Кролевецька сотня після Данила Якимовича (?–1662.10.–1663.02.–?) очолювалася Герасимом Стасенком (?–1663.09.–1666.01.).

У Стародубському полку Петра Івановича Рославця (1659–1663), гетьман замінив на Івана Яковича Плотного (Терника Івана) (1663.07.–1665 [13, арк. 34]). У Стародубі керівництво полкової сотні не лише зберіг Гаврило Федорович Дашенко (?–1659.12. [7; 8; 23, с. 570] –1663.10.07.–?), але згодом піднявся до уряду полкового обозного (?–1665.15.05.–1676.02.–?).

Важливим мотивом, що зумовив підтримку з боку низів І. Брюховецькому і його перемогу, став популізм кошового гетьмана, який апелював до демократичних традицій Січі й висував гасла соціальної рівності. Однак, захопивши владу та поставивши на чолі городових полків своїх людей, він разом з ними почав проводити абсолютно ту ж саму соціальну політику, проти якої так запекло виступав напередодні та під час проведення чорної ради в Ніжині. Вже за рік після неї частина запорожців виступила проти І. Брюховецького,

вважаючи себе зрадженими своїм ставлеником, котрий занедбав їхні соціальні інтереси та забув декларовані ним принципи. Ті ж представники козацької еліти, які залишилися прихильними до І. Брюховецького, були наділені ним маєтностями й міцно увійшли до керівного прошарку Гетьманщини на кілька поколінь, що чітко доводять старшинські родоводи.

В геополітичному плані Ніжинська рада стала підґрунтям Андрусівського миру, коли Гетьманщина була розділена між двома державами.

Наостанок хотілося б зауважити, що Ніжинська чорна рада 1663 р. сколихнула нинішню громадськість. Впродовж місяця відбулося три наукових конференції, присвячені аналізу її місця та значення в нашій історії. Тому хотілося б висловити слова подяки В. М. Горобцю, який організував відповідну конференцію в Інституті історії України НАН України; О. Г. Сокирку, що провів подібний захід у стінах Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Окрему подяку хотілося б висловити організаторам Ніжинської конференції, оскільки саме це місто найбільше пов'язане з даною історичною подією, й саме тут найкраще можна відчутти дух подій, що відбувалися 350 років тому. Мені дуже приємно, що річниця Чорної ради, хоча й трагічна за своєю суттю, змогла активізувати козакознавчі дослідження у вітчизняній науці. Козацька тематика є фундаментальною складовою українського минулого, що визначає, зрештою, характер нашого сьогодення.

Джерела та література

1. Акты Московского государства, изданные Императорскою Академиею наук/ под ред. *Д.Я.Самоквасова*. – Т. III (Разрядный Приказ. Московский стол. 1660-1664). – СПб., 1901.
2. Акты относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографической комиссией. – Т. IV. – СПб.: Типография Э.Пратца, 1863. – 276 с.
3. Акты относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографической комиссией. – Т. VII. – СПб.: Типография В.Пратца, 1872. – 398 с.
4. Борисенко В. Переяславец Яким Сомко: особистість часів Руїни / Володимир Борисенко // Пам'ять століть. – 2008. – № 1/2. – С. 35-52.
5. Газін В. Яким Сомко / Володимир Газін // Полководці Війська Запорозького. Історичні портрети. Кн. 2. / Козацька спадщина. – К., 2004.

**Громадянські протистояння в історії України:
від непорозумінь і розбрату до національної консолідації**

6. Газін В.В. Яким Сомко: на шляху до гетьманської булави (політичний портрет діяча періоду Руїни Української козацької держави // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. – Кам'янець-Подільський, 2008. – Вип. 1.
7. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (далі – ІР НБУ). – Ф. I. – № 18640.
8. ІР НБУ. – Ф. I. – № 18658.
9. ІР НБУ. – Ф. II. – № 15402.
10. ІР НБУ. – Ф. II. – № 15406.
11. ІР НБУ. – Ф. II. – № 15409.
12. ІР НБУ. – Ф. II. – № 15410.
13. ІР НБУ. – Ф. II. – № 15417.
14. ІР НБУ. – Ф. II. – № 15419.
15. ІР НБУ. – Ф. II. – № 15489-15538.
16. ІР НБУ. – Ф. II. – № 15583-15590.
17. Кривошея В. Генеалогія українського козацтва. Переяславський полк – К.: ВД «Стилос», 2004.
18. Переяслав. 1654 р. / Упор. В.В. Кривошея, С.М. Горобець, Б.О. Вакка. – К.: ДП «НВЦ «Приорітети», 2012.
19. Российский государственный архив древних актов (далі – РГАДА). – Ф. 141. – Оп. 1. – Спр. 77.
20. РГАДА. – Ф. 124. – Оп. 3. – Спр. 97.
21. РГАДА. – Ф. 124. – Оп. 3. – Спр. 100.
22. РГАДА. – Ф. 124. – Оп. 3. – Спр. 101.
23. Універсали Івана Мазепи. 1687 – 1709. / Упорядкування І.Бутич. – Ч. II. – К. – Львів: НТШ, 2006. – 798 с.

Ластовський В. В. (Київ)

**Дихотомія українського козацтва:
зміст єдності і протистояння**

Дослідниками досить давно вже було підмічено одну з особливостей буття всього сущого у світі – подвійну природу предметів, процесів, явищ, фактів тощо. Це підтверджується існуванням таких простих елементів як «плюс» – «мінус», «верх» – «низ», «добро» – «зло», «перемога» – «поразка» тощо. Сутність цієї особливості виражається у філософській категорії «дихотомія» (грецьк. Διχотоμία: διχο – «надвоє» та τομή – «поділ»), що означає роздвоєність, послідо-

вний поділ на дві частини, не пов'язані між собою. Як відомо, використання цієї категорії широко застосовується у філософії, логіці, математиці, лінгвістиці та ін. Саме таким чином утворюються підрозділи певного поняття, які виключають один одного. Даний метод є основою для утворення класифікації елементів.

Дихотомія як поняття цілком має право на використання і в розгляді проблем, пов'язаних з історичними процесами та явищами. Безперечною підставою для цього є розуміння всіх них як невід'ємної частини природного розвитку. Якщо людина є частиною природи, то, відповідно, й історичні процеси та явища є частиною природних.

Можливо, саме поняття «дихотомія» дає можливість чи не найбільш зважено підійти до оцінки суспільних процесів і розуміння їх сутності.

Якщо говорити про українське козацтво і його розвиток протягом кількох століть на теренах Східної Європи, та ще й вплив на перебіг взаємовідносин між Заходом і Сходом, то варто звернути увагу на те, що воно розвивалося своїм власним природним шляхом і загинуло лише завдяки шаленому тиску на нього держави. При цьому дихотомію в історії українського козацтва можна спостерігати на різних рівнях – на соціальному, на державному, на міжнародному, на політико-ідеологічному.

На соціальному рівні. Поділ козацтва відчувається вже з перших років його існування. Наприкінці XV – на початку XVI ст. його творцями та учасниками виступають шляхта (Остафій Дашкович, Предслав Лянцкоронський та ін.) та міщанство. Фактично із Дмитром Байдою-Вишневецьким ця дихотомія припиняє своє існування і перероджується в інше протистояння – за статусом в державному механізмі: наприкінці XVI ст. козацтво завдяки заходам держави (реформа Стефана Баторія) розділяється на реєстровців (привілейована і визнана частина) та січовиків (непривілейована, невизнана частина). З середини XVII ст., внаслідок соціально-політичної революції, дихотомія відображається в поділі на старшину та «сірому», який в тих чи інших формах проіснував до занепаду козацтва. Одним із проявів цієї дихотомії і стала Чорна рада у Ніжині в 1663 р.

На державному рівні. Від початку свого існування козацтво почало тяжіти до самостійного існування, неспідлеглого державним структурам. Пізніше воно витворило власні організаційні основи. Дихотомія

на державному рівні проявилася перш за все в існуванні Гетьманщини (з усіма ознаками держави) і Запорозької Січі (з усіма ознаками державоподібного утворення – за термінологією міжнародного права [1]).

На міжнародному рівні. Українське козацтво фактично з перших років свого існування розвивалося в контексті міжнародних відносин. Чим більш самостійним воно ставало, тим більш реальною і вагомою ставала і його участь в міжнародних відносинах вже як самостійного суб'єкта. Проявлятися найбільш повно цей процес почався з другої половини XVI ст. Пізніше, в другій половині XVII ст. дихотомія українського козацтва у повній мірі проявилася в коливанні між двома найбільшими і найближчими сусідами – Річчю Посполитою та Московською державою (потім Російською імперією).

На політико-ідеологічному рівні. Творення козацтва як окремого стану обов'язково передбачало політичні та ідеологічні підстави його існування. Фактично, перші програми почали з'являтися наприкінці XVI – на початку XVII ст. і способом їх вираження стали козацькі повстання. З другої половини XVII ст. дихотомія на політико-ідеологічному рівні почала відображатися у протистоянні різних партій в середовища козацтва, які стояли за повну незалежність України як держави (наприклад, Богдан Хмельницький, Іван Мазепа) або за автономію у складі іншої держави (наприклад, Іван Виговський з проектом Гадяцької угоди; або гетьман Кирило Розумовський).

Водночас в історії українського козацтва чітко прослідковуються й елементи, які забезпечують його єдність, тобто фактично є цементуючим фактором дихотомії, який не дозволяв системі розпадатися. До них слід віднести ті, які властиві для переважної частини українського козацтва – те, що можна назвати цінностями соціального та духовного характеру:

- православна релігія і церква (антиподом її є унія, католицтво, іслам),
- національність (переважна більшість козаків були по факту українцями, хоча не заперечувалася і визнавалася участь в козацтві представників інших національностей, при умові визнання інших цінностей),
- територія (від рідного села до меж кордонів України),
- сім'я і родина,

- зовнішня загроза (в образі Речі Посполитої, Криму, Москви; навіть в тих випадках, коли та чи інша частина козацтва підтримувала певну сторону, але пізніше виступала проти неї; тобто у випадку підтримки мова йде лише про тимчасового союзника),
- демократія (це природна категорія, до якої тяжіло козацтво від самого початку свого існування; і хоча в середовищі старшини періодично виникали ідеї монархізму та існувала схильність до авторитаризму, все ж таки вони не набули закінченої форми).

Розглядаючи питання дихотомії, варто звернути увагу й на ще одну категорію – трихотомію. Вона пояснюється як конкуруюча із дихотомією і представляє собою потрійний поділ (а не подвійний). Використання трихотомії вважається дуже зручним для змалювання більш динамічних ситуацій завдяки введенню проміжної зони (наприклад, «чорне – біле – сіре») між двома крайнощами [2].

Безперечно в історії українського козацтва можемо знайти приклади побутування і даної категорії:

- на державному рівні – Чорноморське козацтво або Задунайська Січ,
- на міжнародному рівні – іноді ми бачимо коливання і в інші сторони, напр., стосовно Швеції (Богдан Хмельницький) або Туреччини (Петро Дорошенко).

Таким чином, дихотомія українського козацтва – це невід’ємна частина його природного розвитку від перших років становлення до занепаду. Єдність і протистояння різних елементів козацтва дозволяли йому бути достатньо гнучкою системою, що розвивалася як під впливом внутрішніх, так і зовнішніх факторів. Однак, на мою думку, це питання ще потребує додаткового обговорення і вивчення в науковому середовищі.

Джерела та література

1. Ластовський В.В. Правовий статус Запорозької Січі // Нові дослідження пам’яток козацької доби в Україні. – К., 2002. – Вип. 11. – С. 110-112.
2. Гуленко В.В. Дихотомія // <http://www.socioniko.net/ru/articles/dichotom.html>.

Алмазов А. С. (Москва)

Украинские казачьи нежинские полковники и великороссийские нежинские воеводы в 1660–1680-е гг.: конфликты и сотрудничество

После вхождения Украины в состав России в 1654 г. великороссийские воеводы появились в украинских городах, первоначально только в Киеве. Вначале центральное российское правительство предполагало, что воеводы будут иметь такие же полномочия, как и в великороссийских городах, но в итоге их юрисдикция распространилась только на русских «ратных людей». Избранная тема не была предметом специального рассмотрения, однако целый ряд аспектов, связанных с воеводским управлением на Украине и отношениями воевод с местным населением, был рассмотрен в работах Н.И. Костомарова, С.М. Соловьёва, А.М. Лазаревского, П.В. Пирого, Я.А. Лазарева, Р.А. Железко и некоторых других [1].

Относительно размещения воеводы и русских «ратных людей» в Нежине стоит отметить, что они были расквартированы в верхнем земляном городе. В городе ещё в польский период (1618-1648 гг.) было построено укрепление, цитадель при замке, на левом, сравнительно высоком берегу Остра [2]. Кроме того, есть сведения, что «ратные люди» жили в Нежине в «особных дворах» за пределами верхнего города [3].

Нежинским воеводам перед вступлением в должность давался наказ, в котором были подробно расписаны все их возможные действия. В частности, в наказе воеводе И.И. Ржевскому от 28 июня 1665 г. относительно отношений с нежинским казачьим полковником говорилось, что последнему он должен сообщать вести о возможном приходе неприятеля к Нежину, стараться жить с ним, казаками и городскими жителями в мире. В свою очередь, и казаки с мещанами должны были показывать лояльность российскому царю, в частности, сообщать о передвижениях неприятеля, а воевода был должен их к этому поощрять, равно как и к выдаче воеводе изменников. В случае если бы украинцы нанесли обиды русским «ратным людям», воеводе предписывалось обращаться к нежинскому полковнику и требовать разобраться и учинить суд [4].

До сих пор в науке нет определённости по вопросу о том, когда в Нежине появились воевода и гарнизон «ратных людей». В апреле 1658 г. был издан царский указ о назначении российских воевод в целый ряд городов Левобережной Украины, в том числе нежинским воеводой было указано стать С.Б. Бутикову, а численность гарнизона была определена в 300 «ратных людей» [5]. Этот указ дал основания Я.А. Лазареву утверждать, что в целом ряде украинских городов, в том числе в Нежине, воеводы появились в 1658 г. [6]. Однако к лету 1658 г. из-за усиления напряжённости обстановки на Украине воеводы смогли доехать только до Белгорода и Киева, в том числе назначенный в Нежин С.Б. Бутиков. В итоге 28 августа последовал указ о возврате воевод в Москву [7]. Вероятно, справедливо мнение П.В. Пирога, полагающего, что воеводы в Нежине появились осенью 1659 г. [8]: ибо уже 27 ноября 1659 г. было отправлено 1500 руб. на покупку хлеба для нежинского гарнизона [9].

После заключения Слободищенского договора (1660 г.) между Польшей и украинским гетманом Ю. Хмельницким, согласно которому Гетманщина должна была вернуться под власть польского короля, российскому воеводе в Нежине удалось удержаться. В значительной степени этому способствовала позиция старшины Нежинского полка, которая, равно как и старшина Переяславского и Черниговского полков, выступила против этого соглашения. В свою очередь, сохранение великороссийского гарнизона стало дополнительным фактором верности царю нежинского полковника [10]. Когда 6 января 1661 г. к Нежину подошли казаки Ю. Хмельницкого с польскими и крымскими войсками, город удалось отстоять [11], не в последнюю очередь в результате сотрудничества нежинского воеводы и полковника. Известны и другие примеры их взаимодействия в этот период. Так, в декабре 1660 г. нежинские казаки на раде постановили казнить казака Т. Незная, публично выступившего за подданство Ю. Хмельницкому, что явно показывало лояльность нежинского полковника В.Н. Золотаренко российскому царю [12]. Кроме того, нежинский полковник передал воеводе пленных поляков, а также полученные им 29 ноября сведения о расположении польских войск на Правобережной Украине и в Белоруссии, о занятии поляками Чернобыля [13]. 26 января 1661 г. нежинский полковник В. Золо-

таренко писал в «листе» к царю Алексею Михайловичу, что в Нежинский полк пришло польское войско во главе со С. Чарнецким и разоряет населённые пункты. Полковник просил военной помощи [14]. 30 января, 2, 4 и 6 февраля поляки и татары приходили под Нежин и бились с местными жителями, но без успеха [15].

Однако взаимодействие В.Н. Золотаренко и нежинского воеводы С.И. Шаховского проявлялось не только в условиях военных действий. 10 июня 1662 г. нежинский воевода С.И. Шаховской писал в отписке царю, что нежинские мещане отказываются брать медные деньги даже по курсу 1 к 20 к медным деньгам. Поэтому воевода был вынужден занять у полковника В.Н. Золотаренко 400 рублей серебряных денег на покупку хлеба для русских «ратных людей» [16].

После Нежинской Генеральной «чёрной» рады 1663 г. при новом полковнике М. Гвинтовке и новом воеводе М. Дмитриеве сотрудничество продолжилось. Осенью 1663 г. польские войска во главе с королём Яном Казимиром и казаки Правобережной Украины во главе с наказным гетманом И. Богуном вторглись в пределы Левобережной Украины. От польских пленных стало известно, что в начале декабря 1663 г. польские войска стояли под Нежином, ожидая установления зимнего пути [17]. По свидетельству Й. Ерлича, король с войском от Нежина пошёл к Батурину, Глухову и Путивлю [18].

Пожалуй, самый серьёзный конфликт нежинского полковника и воеводы произошёл в период восстания И. Брюховецкого. В значительной степени, восстание украинских казаков под руководством гетмана Брюховецкого было вызвано сбором налогов по условиям Московских русско-украинских договорных статей 1665 г. в 1667-1668 гг. 1 января 1668 г. у гетмана состоялась старшинская рада, на которой было принято решение о восстании против власти российского царя и отправлении посольства в Константинополь с просьбой о протекции султана над Левобережной Украиной. На раде присутствовал и нежинский полковник А. Мартынович [19].

В Нежине события развивались стремительно. Нежинский воевода И.И. Ржевский сообщал в отписке от 27 января 1668 г. киевскому воеводе П.В. Шереметеву, что мещане и селяне Нежинского полка массово записываются в казаки, чтобы не платить налоги в царскую казну. Он неоднократно писал по этому вопросу к нежинскому пол-

ковнику, тот же отвечал, что существует насущная необходимость в расширении реестра. Кроме того, нежинский полковник под предлогом того, что гетман И.М. Брюховецкий прислал универсал с приказом о подготовке казаков к отражению якобы готовившегося набега крымских татар, разместил в городе Батуриную, Конотопскую, Новомлинскую, Кролевецкую, Спасскую, Глуховскую и Вертеевскую сотни Нежинского полка [20].

В марте того же года П.В. Шереметев писал в Москву, что к Переяславлю, Чернигову и Нежину сторонниками гетмана Брюховецкого было организовано 2 «крепких» приступа, и что в городах мало хлебных запасов, поэтому выражал надежду на то, что осады не продлятся долго [21]. Притом А. Мартынович в общей сложности только в ходе мартовских штурмов потерял 2500 казаков [22]. Русские «ратные люди» были вызволены из осады 8 сентября 1668 г. [23] (представляется, что датировка, предложенная П.В. Пирогом, – 1 сентября – ошибочна) [24] войском во главе с Г.Г. Ромодановским, который частично сжёг и разорил город. Украинские казаки, осаждавшие нежинский замок, разбежались при появлении его войска, из города бежали также мещане, оставив город пустым [25].

В январе 1669 г. во время переговоров в Москве по поводу новых русско-украинских статей представители гетмана Д.И. Многогрешного просили вывести гарнизоны русских «ратных людей» из Чернигова, Нежина и Переяслава под предлогом злоупотреблений российских воевод. Кроме того, гетманские представители предлагали передать сбор податей в царскую казну украинской старшине [26]. Царь Алексей Михайлович отказал в выполнении этой просьбы; в ответе выражалась уверенность в полезности пребывания российских гарнизонов на Левобережной Украине [27]. В итоговом варианте Глуховских статей (1669 г.) предусматривалось сохранение гарнизонов русских «ратных людей» в Киеве, Остре, Нежине, Чернигове, Переяславе [28]. В значительной степени сохранение воевод в Нежине было связано с позицией нежинских мещан, опасавшихся, что после ухода русских воевод их самоуправление попадёт под контроль казацкой администрации [29].

В период гетманства Д.И. Многогрешного (1669-1672 гг.) нежинский воевода и нежинский полковник вернулись к сотрудничеству.

28 октября 1671 г. нежинский воевода И.И. Ржевский в отписке к царю Алексею Михайловичу сообщал, что к нему 13 октября приходил гетман и просил помощи против переяславского полковника Р.Г. Дмитрашко Райчи [30]. В тот же день, нежинский воевода по совету с гетманом Д.И. Многогрешным и нежинским полковником М. Гвинтовкой отправил стрельца из нежинского гарнизона на разведку за Днепр [31]. 26 октября того же года нежинский полковник М. Гвинтовка прислал к воеводе нежинского казака с известием о том, что переяславский полковник явился к гетману с повинной [32].

Новое обострение отношений полковника и воеводы в Нежине было связано с изменой царю и последующим отстранением от гетманства Д.И. Многогрешного. В феврале 1672 г. нежинский полковник М. Гвинтовка приходил к воеводе И. Ржевскому и укорял его в том, что, якобы, царь решил заменить гетмана киевским полковником К. Солониной, а также выразил опасение по поводу сохранения за ним самим полковничества [33]. 14 марта 1672 г. нежинский воевода И. Ржевский писал в Москву, что как только он получил известие об отстранении Д.И. Многогрешного от гетманства, привёл к «крестному целованию» царю полковую старшину и наказного полковника В. Гуменского, а также велел наказному полковнику послать представителей по полку для приведения жителей «к вере» [34]. Весной 1672 г. М. Гвинтовка был осуждён и отправлен в Сибирь.

После того, как в июне 1672 г. новым гетманом стал И. Самойлович (годы гетманства: 1672-1687), на Левобережной Украине наступил довольно спокойный период: военные действия переместились за пределы региона, не наблюдалось и значительных социальных выступлений и беспорядков. В итоге нежинские полковники и нежинские воеводы по преимуществу сотрудничали. Так, когда в начале 1675 г. нежинский воевода А. Опухтин писал гетману о том, что некий селянин сообщил о приезде казаков от гетмана Правобережной Украины П.Д. Дорошенко, которые, якобы, собирались организовать в Нежине восстание против российских войск [35]. В ответ И. Самойлович проинформировал Москву, что эти слухи неверны: их в Нежине распространял тот самый селянин, который пришёл к воеводе с этим делом [36].

И. Самойловичу центральная власть оказывала широкое доверие. В частности, Москва встала на сторону гетмана в его конфликте со

стародубским полковником П. Рославцем и нежинским протопопом Симеоном Адамовичем [37]. Указанный конфликт имел отзвук и в отношениях казачьей старшины с нежинским воеводой: 3 ноября 1676 г. киевскому воеводе А.А. Голицыну был прислан царский указ о задержании нежинского воеводы П. Бобрищева-Пушкина по письму гетмана И. Самойловича. Гетман утверждал, что нежинский воевода распорядился стрельцам провести Симеона Адамовича мимо Батурина, гетманской резиденции. Киевскому воеводе предписывалось по этому поводу допросить нежинского воеводу, а на его место в Нежин отправить К. Самарина [38].

В период гетманства И. Самойловича сотрудничество украинского населения и нежинских воевод проявилось в том числе и в помощи, которую жители Нежина оказали русским «ратным людям» в починке укреплений. В 1679 г. нежинский воевода сообщал в Москву, что верхний земляной город обветшал, в том числе городовая стена и караульные башни [39]. Зимой 1681-1682 гг. гетман И. Самойлович издал универсал, в котором приказывал жителям Нежинского полка возить древесину от р. Десна на городовое строение в Нежине [40].

Стрелецким восстанием 1682 г. в Москве попыталась воспользоваться Речь Посполитая, стремившаяся вернуть Левобережную Украину под власть польского короля [41]. Притом в Нежине осенью 1682 г., во время волнений стрельцов в Киеве и Переяславле, вызванных известием о казни 17 сентября отца и сына Хованских, ставшими популярными в стрелецкой среде после стрелецкого восстания в Москве в мае того же года, ситуация была спокойной [42]. В отличие от киевских и переяславских стрельцов, нежинские, выслушав грамоту, сообщавшую о казни, трижды били челом [43]. И только в январе 1683 г. центральное правительство выражало опасения, поскольку среди нежинских стрельцов имели хождение списки с жалованных грамот стрельцам от июня 1682 г. [44]. Таким образом, Варшаве не удалось нарушить налаженное к этому времени взаимодействие нежинских воевод и полковников.

Итак, рассмотрение истории взаимоотношений нежинских великороссийских воевод и нежинских казачьих полковников в 1660-1680-х гг. позволяет прийти к выводу о том, что если в первые годы после появления в Нежине воевод случались их конфликты с казацкими полковниками, то в середине 1670-х гг. оба властных центра научились

плодотворно сотрудничать друг с другом. Это явилось следствием не только военной и внутривполитической стабилизации на Левобережной Украине, но и наличием соответствующих личностных качеств воевод и полковников, их взаимным стремлением к поиску общего языка. Формирование навыков обеих сторон находит компромиссы способствовало интеграции украинской Гетманщины в составе России.

Источники и литература

1. Желзко Р.А. Ніжинський козацький полк та українсько-російське протистояння 1666-1668 рр.: краєзнавчий аспект // Сіверщина в історії України. – Вип. 4 – Глухів, 2011; Костомаров Н.И. Руина. 1663-1687. Гетманства Брюховецького, Многогрешного и Самойловича // Костомаров Н.И. Исторические монографии и исследования Николая Костомарова. – Т. XV. – М.; СПб., 1882; Лазарев Я.А. «Великороссийская» администрация на гетманской Украине в 1700-1727 гг.: эволюция институтов и их статуса. Дисс. ...канд. ист. наук. – Екатеринбург, 2012; Лазаревский А.М. Описание старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. Ал. Лазаревского. – Т. II. – К., 1893; Пирог П.В. К вопросу о русских воеводах на Украине во второй половине XVII века // Отечественная история. – 2003 – № 2; Он же. Черниговщина в XVII в.: Очерки социально-экономической и политической истории. Дисс. ...д-ра ист. наук. – М., 1999; Соловьёв С.М. История России с древнейших времён // Сочинения. – Кн. 6, 7. – Т. XI, XII, XIII. – М., 1991.
2. Бережков М.Н. О городских укреплениях в Нежине в 17 веке и 18-м // Ніжинська старовина. Ніжинознавчі студії № 3: Збірник регіональної історії та пам'яткознавства. – Вип. 3 (6). – Ніжин, 2007. – С. 95.
3. Пирог П.В. К вопросу о русских воеводах на Украине... – С. 164; Пирог П.В. Черниговщина в XVII в.... – С. 498.
4. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологическою комиссиею (далее – АЮЗР). – Т. V. – СПб., 1867. – № 135 (I). – С. 294-295.
5. АЮЗР. – Т. XV. – СПб., 1892. – № 3 (VI ж). – Стб. 163,165.
6. В диссертации Я.А. Лазарева С.Б. Бутиков назван С.Б. Борисовым. См.: Лазарев Я.А. Указ. соч. – С. 81.
7. АЮЗР. – Т. XV. – СПб., 1892. – № 4 (II). – Стб. 181-182.
8. Пирог П.В. Черниговщина в XVII в.... – С. 490; Пирог П.В. К вопросу о русских воеводах на Украине... – С. 163.
9. АЮЗР. – Т. VII. – СПб., 1872. – № 101 (2). – С. 315-316.
10. Летопись Самовидца // Страна казаков. Сборник. – Киев, 2004. – С. 102.
11. Ростовська О., Желзко Р. Події 1657–1663 років на Ніжинщині: українсько-російське протистояння та громадянська війна в Україні // Ніжинська старовина. Ніжинознавчі студії № 7: Збірник регіональної історії та пам'яткознавства. – Вип. 9 (12). – Київ, 2010. – С. 81.
12. Соловьёв С.М. Указ. соч. // Сочинения. – Кн. 6. – Т. XI. – М., 1991. – С. 94.

13. АЮЗР. – Т. VII. – СПб., 1872. – № 106. – С. 320-321; Российский государственный архив древних актов (далее – РГАДА). – Ф. 229. Малороссийский приказ. – Оп. 1. – Ед. хр. 46. – Ч. I. – Л. 209.
14. АЮЗР. – Т. VII. – СПб., 1872. – № 109. – С. 322-323.
15. *Соловьёв С.М.* Указ. соч. // Сочинения. – Кн. 6. – Т. XI. – М., 1991. – С. 95.
16. АЮЗР. – Т. VII. – СПб., 1872. – № 117. – С. 339; *Пирог П.В.* Черниговщина в XVII в.... – С. 505.
17. РГАДА. – Ф. 229. Малороссийский приказ. – Оп. 1. – Ед. хр. 58. – Л. 29.
18. *Jerlicz J.* Latopisiec, albo kroniczka Joachima Jerlicza, z rekopismu wydal K. Wl. Wojcicki. – Т. II. – Warszawa. 1853. – S. 87.
19. *Костомаров Н.И.* Указ. соч. – С. 192-194.
20. АЮЗР. – Т. VII. – СПб., 1872. – № 8 (VIII). – С. 18-19; № 8 (XII). – С. 23.
21. Там же. № 26 (II). – С. 56.
22. *Желёзко Р.А.* Указ. соч. – С. 159.
23. *Горобець В.М.* «Волимо царя східного...» Український гетьманат та російська династія до і після Переяслава. – Київ, 2007. – С. 258; *Грабянка Г.* Действия презельной и от начала поляков крвавшой небывалой брани Богдана Хмельницкого, гетмана запорожского, с поляками, за наияснейших королей Полских Владислава, а потом и Каземира, в року 1648 отправвоватися начатой и лет десять по смерти Хмельницкого неоконченной, за розних летописцов и диариуша, на той войне писанного, в граде Гадячу трудом Григория Грабянки, собранная, и самобитних старожилов свидетельстви утвержденная. Року 1710. Издана Временной комиссией для разбора древних актов. – Киев, 1854. – С. 198; *Летопись Самовидца...* – С. 115.
24. *Пирог П.В.* К вопросу о русских воеводах на Украине... – С. 166; *Пирог П.В.* Черниговщина в XVII в.... – С. 516.
25. *Костомаров Н.И.* Указ. соч. – С. 221-222.
26. АЮЗР. – Т. VIII. – СПб., 1875. – № 9. – С. 20, 23, 24-25
27. Там же. № 11. – С. 37.
28. См. также: *Пирог П.В.* Черниговщина в XVII в.... – С. 517.
29. АЮЗР. – Т. VIII. – СПб., 1875. – № 4. – С. 8-9.
30. Там же. Т. IX. – СПб., 1877. – № 119 (1). – Стб. 577-578.
31. Там же. № 120. – Стб. 580.
32. Там же. № 119 (2). – Стб. 579.
33. Там же. № 138. – Стб. 642.
34. АЮЗР. – Т. IX. – СПб., 1877. – № 149. – Стб. 814-816; *Костомаров Н.И.* Указ. соч. – С. 364.
35. АЮЗР. – Т. XII. – СПб., 1882. – № 2. – Стб. 18-19.
36. Там же. № 21. – Стб. 59-62.
37. *Алмазов А.С.* Политический портрет украинского гетмана Ивана Самойловича в контексте русско-украинских отношений (1672-1687 г.). – М., 2012. – С. 205-207, 208-214.
38. АЮЗР. – Т. XII. – СПб., 1882. – № 210. – Стб. 794.
39. *Лазаревский А.М.* Указ. соч. – С. 55.
40. РГАДА. – Ф. 124. Малороссийские дела. – Оп. 1. – 1682 г. – Ед. хр. 4. – Л. 2.
41. *Алмазов А.С.* Указ. соч. – С. 139-144.

42. *Черепнин Л.В.* Классовая борьба в 1682 г. на юге Московского государства // Исторические записки. – Т. 4. – М., 1938. – С. 72-74.
43. *Буганов В.И.* Московские восстания конца XVII века. – М., 1969. – С. 324.
44. Там же. – С. 327.

Івашків В. М. (Львів)

Україна періоду Руїни в ранніх редакціях історичного роману Пантелеймона Куліша «Чорна рада»

На рубежі 1830–1840-х рр. Пантелеймона Куліша (1819–1897) особливо цікавили національний фольклор та історичне минуле України, її славні й трагічні сторінки. У формуванні цих зацікавлень чи не визначальним був вплив знаменитого українського історика та фольклориста, першого ректора Київського університету Михайла Максимовича, який, за словами Куліша, «вечорами закликав його до себе на почитанку. Читали вкупі народні пісні українські і розкладавали по розрядам. Потім стали читати Вальтер Скотта – і оце була найбільша користь Кулішеві з того познання: професор звертав його увагу на закони іскуства, а той ловив жадібно усяке його слово» [3, 243–244]. Відтак, на початку 1840-х рр. з'явилися друком його твори на історичну тематику – роман «Михайло Чарнышенко, или Малороссия восемьдесят лет назад» та перша частина поеми-епопеї «Україна. Од початку Вкраїни до батька Хмельницького» (обидва твори побачили світ 1843 р.), а 1846 р. була опублікована «написанная в виде проблемы для истории Украины» історико-публіцистична праця «Повесть об украинском народе», патріотичне спрямування якої було одним із аргументів для засудження письменника у справі Кирило-Мефодіївського братства.

Молодий український романтик замислювався над важким колоніальним становищем свого народу, шукав його причин у минулому, а тому не випадково темою свого нового історичного роману обрав складний період другої половини XVII ст., який його близький побратим Микола Костомаров згодом назве «Руїною». На переконання Куліша, одним із основних чинників втрати незалежності була відсутність в українців національної єдності, а тому епіграфом до першої глави у публіка-

ції «Пяти глав из нового романа [...] «Черная рада» він обрав слова народної пісні: «Тим і сталося по всьому світу страшенная козацькая сила, Що у вас, панове молодці, була воля і дума єдина» [9, 332].

Куліша дуже хвилювало те, що ще не було справді українського історичного роману (зокрема україномовного). Він рішуче відкидав навіть думку про його неможливість. Ось що він писав у листі до Осипа Бодянського від 23 травня 1846 р.: «Странно думать, чтобы народ, так деятельно участвовавший в событиях рода человеческого, не в состоянии был рассказать о своей жизни в историческом романе!» [8, 84], а відтак до написання свого, як з'ясується згодом, головного художнього твору, поставився з усією відповідальністю митця перед історією та народом. Про це свідчить примітка від редакції журналу «Современник» до публікації частини роману під назвою «Киевские богомольцы в XVII столетии»: «Автор смотрит на дело романиста серьезно, и для своих рассказов изучает исторические источники и памятники так же прилежно, как бы и для самой истории Украины» [4, 62].

Це твердження цілком суголосо уявленням молодого письменника про призначення історичного роману, яке він висловив у короткій, але місткій рецензії на історичну повість Миколи Сементовського «Кочубей, генеральный судья» (1846). Зазначивши, що історичний роман чи повість треба укладати не лише із власне історичних фактів, Куліш водночас виступив і проти того, щоб опис значущої історичної події супроводжувати дріб'язковою інтригою, адже тоді «картина какого-нибудь важного исторического события [...] становится мелочною и затемняется» [5, 224]. Відтак, на думку Куліша, історичне минуле треба представляти «серьезно, с важностью историка» [5, 224].

Свої думки про період «Руїни» та зокрема «чорну раду» 1663 р., яку він вважав апогеєм історичного часу другої половини XVII ст., письменник проникливо висловив у згаданій тут «Повести об украинском народе», яку писав паралельно з «Чорною радою». Протистояння Якіма Сомка та Івана Брюховецького на цій «раді», за Кулішем, призвело до «удара челом» Брюховецького цареві та фактичної залежності українців від нього. Закабаленню України сприяло й так зване Андрусівське перемир'я Росії з Польщею 1667 року, яке розірвало Україну на Лівобережну та Правобережну.

Опис трагічних сторінок української історії другої половини XVII ст. до початку гетьманування Івана Мазепи в «Повести об украинском народе» перейнятий справжнім болем письменника-патріота за долю свого підневільного народу. Куліш вважав, що головним наслідком «чорної ради» та гетьманування Брюховецького для України було фактичне знищення фундаментальних демократичних цінностей нашого народу, бо його «низшие сословия мало по малу удалены были от участия в выборах старшин и других делах, решавшихся прежде большинством голосов» [7, 84–85]. Відтак українська верхівка стала цілком залежною від московських вельмож, які робили з Україною все, що хотіли: «От ослабления демократической партии московские вельможи приобрели великое влияние на дела Украины и, держа в зависимости от себя недостойных ее представителей, делали с этою жалкою областью все, что хотели» [7, 85]. Це було пов'язано і з тим, що «старшины, вышедшие с ним (тобто, Брюховецьким. – *В. І.*) на черную раду из Запорожской Сечи, были люди неграмотные, грубые, не имевшие понятия о национальной чести» [7, 84], а отримавши дворянські чини, дозволили московським воеводам закабалити український народ, який поступово втрачав свою правову і політичну самосвідомість.

Як писав Микола Маркевич, чия «История Малороссии», як і козацькі літописи, була одним з історичних джерел Кулішевого роману, весь період гетьманування Брюховецького був негативним: «... початок його правління ознаменовано невдячністю та мстивістю; середина – розоренням сіл і міст, пожежами житла, загибеллю мешканців; кінець – зрадою перед царем і благодійником. А смерть – під ломаччям» [13, 163]. Однак позитивні персонажі роману все ж не зуміли побачити в Брюховецькому явного ворога України, як це зробив неназваний українець з праці Маркевича: «кажучи про день, в котрий він (себто Брюховецький. – *В. І.*) став гетьманом, один із малоросіян сказав: «Прощай, Украина» [13, 162].

У ранніх редакціях роману Куліш устами своїх героїв часто розмірковував над долею України, давав характеристику відповідного історичного часу. Ось про що, приміром, говорили Шрамко з сином: «Ох Украина, Украина! Что за чудная твоя доля!». На це гостро відреагував Петро, який, на мою думку, особливо в ранніх редакціях,

є образом автора, виразником Кулішевих думок і помислів: «Да чудная [...] или, лучше сказать, бедная! Всякая сволочь может свободно расхаживать по ней и говорить: «Это моя земля!» [9, 359]. Однак такі роздуми позитивних персонажів роману Куліш врешті опустив у подальшій роботі над текстом роману, а цього діалогу нема навіть у рукописній україномовній версії твору, викінченої 1846 року.

Весь роман пронизаний неприхованим сумом Куліша за часами правління Хмельницького, коли народ був господарем своєї землі, а кожен українець, як про це сказано і в «Повести об украинском народе», «знал тогда, что он действительный член нации, каждый обращал в своей голове политические идеи; не ограничивался только своим домом, своим селом, городом; мысль его была так широка, как широка Украина, и все, что учреждено было в Украине, было всякому хорошо известно; избрание ли гетмана, война ли с соседями, договор ли с иностранною державою, – все это проходило чрез все головы, проникало во все души» [7, 85–86]. Відтак, коли б в Україні існували демократичні свобода і незалежність, як це було за часів Хмельницького, то в нашій країні «цивілізація також прочно розвилася бы из собственных начал, как и в западных странах Европы» [7, 86].

Закономірно, що період діяльності Хмельницького Куліш вважав навіть «урочистим», однак у своєму романі вирішив повести мову про часи, які настали пізніше, прагнучи у всій повноті «ізобразить ту суматоху, которая наступила в Малороссии, когда народ, свергнувши с своей шеи старую аристократию, начинал чувствовать тяготу новой, из него образовавшейся, и долго не мог с нею ужиться» [9, 341]. Яскрава характеристика образу Хмельницького, якого письменник наділив рисами ідеального ватажка, мала б зриміше показати «ничтожность» українських гетьманів 1660-х рр., зокрема Брюховецького й Тетері (у ранніх редакціях роману він був і суб'єктом дії). Рішуча й послідовна боротьба Хмельницького за волю Україна дала змогу Кулішеві виразніше відтінити також фінальні вчинки позитивних героїв твору Сомка й Шрамка – Сомко відмовляється від порятунку з в'язниці, прикриваючись словами про недопустимість нових людських жертв: «За своє право людську кров точити» [10, арк. 147 зв.], тобто перемішуючи особисте й національне, а Шрамко жертвує собою задля спасіння жителів Павлолічі від гніву гетьмана Тетері. Зро-

зуміло, що дії цих персонажів можна потрактувати і як їхнє благородство та самопожертву, і як їхню неспроможність до конкретної важкої і кровопролитної боротьби за втілення своїх патріотичних ідеалів. Відтак, саме в образі Хмельницького, котрому чи не єдиному з українських гетьманів вдалося досягти загальноукраїнської єдності, молодий Куліш бачив національного месію, а «как только не стало Хмельницкого, не стало и единогодушия» [9, 342], що й призвело до «чорної ради» та численних міжусобних чвар.

На особливості Кулішевого розуміння часу, що передував «чорній раді», вказують і сторінки «Повести об украинском народе», в якій зокрема маємо позитивну характеристику діяльності Івана Виговського, «человека талантливого и образованного», який «стремился к возвышению Украины на степень независимой области» [7, 65], для чого й уклав відому Гадяцьку угоду 1658 р. (до слова, високо оціненої в ранніх редакціях «Чорної ради»). Не оминув Куліш і перемоги військ Виговського під Конотопом.

Переважно позитивною є й характеристика діяльності Юрія Хмельницького, зокрема в Чуднівській битві 1660 р., Петра Дорошенка та навіть Івана Мазепи (цього не бачимо в інших історіографічних працях Куліша), що, скоріше всього, було спричинено очевидною національно-патріотичною спрямованістю діяльності цього гетьмана, його прагненням відродити національну незалежність України на засадах демократичної республіки, а це відповідало демократичним ідеалам Куліша-романтика і патріота (як врешті й інших кирило-мефодіївців): «Мазепа постигал, что Украина по демократическому своему образованию не может отдельно существовать иначе, как в виде республики, что для этого народа понятно право вечегого только закона и что всякий самовластный гетман не найдет в нем себе усердных подданных», що впливало з віри гетьмана в те, що українська «нация может прочно усилиться только совокупною свободною деятельностью всего народа» [7, 87]. Однак, як і у випадку з Виговським, за Кулішем, реалізації цього плану завадила непопулярність цього гетьмана в народі.

В ранніх редакціях роману «Чорна рада» Куліш акцентував на складності суспільно-політичної ситуації України 1660-х рр., зокрема називав цей час «чудным и загадочным временем», «страшной ноч-

ной сказкой», докладно описав боротьбу за владу між Якимом Сомком, Васютою Золотаренком, Павлом Тетерею, а згодом і Іваном Брюховецьким. В цій ситуації письменник особливу роль відводив напіввигаданому персонажеві Шраму (в ранніх редакціях Шрамкові), який мав допомогти Сомкові здійснити його плани щодо України. Ось про що власне думав наказний гетьман: «Мы напишем с боярами статьи, какие сами знаем, и пустим Украину в ход по лучшей дороге. Полно ей играть без толку, как молодое пиво; пора оглядеться на себя разумно, чтоб упрочить свою судьбу и на будущие времена» [4, 196].

Куліш майстерно представив майже всі верстви українського суспільства 1660-х рр., дав яскраві художні характеристики низовому козацтву, містянам, городовій старшині, селянам. Письменник намагався проникнути у психологію кожного соціального стану, щоб з'ясувати витoki різних підходів до шляхів подальшої долі України, поставивши у центр роману значні політичні ідеї. Тому чи не всі персонажі «Чорної ради» буквально поділені на два різні табори. Позитивне начало втілюють Сомко, Шрамко та їхні прибічники, для яких нема важливішої мети у житті, ніж доля рідної країни, її єдність, встановлення миру і злагоди між людьми. Письменник не випадково однією з ключових постатей обрав священника-воїна Шрамка, котрий містами і селами України словом і мечем проповідує ідеї злагоди та миру, остерегаючи людей від жорстоких учинків, закликаючи їх до честі й благородства: «Блюдітеся, да не порабощені будете. Стережітеся, щоб не дано вас ізнов ляхам на поталу!» [10, арк. 8 зв.]. У той же час представників інших політичних сил, іншої ідеології (а це Брюховецький, Гвинтовка, Вуяхевич) письменник зобразив уже цілком іншими барвами, часто не шкодуючи й саркастичних слів.

На Кулішеву оцінку певних історичних постатей вказує й змалювання їхніх історичних долей чи, власне, історичних обставин їхньої смерті. Коли Сомко, Шрам та їхні прибічники загинули благородно – їх стратили як лицарів, то Брюховецький, в інтерпретації Куліша, «приняв слушну кару од гетьмана Дорошенка: пропав під киями собачою смертю» [10, арк. 150 зв.], водночас, за словами Божого Чоловіка, зазнавши і Божої кари: «Мартинця Бог гріхом уже покарав. А праведному чоловікови якої треба в світі награди?» [10, арк. 154 зв.]. Така характеристика обставин смерті Брюховецького,

як і оцінка його діяльності, врешті була історично достовірною – тут Куліш, очевидно, скористався і з наявних в його розпорядженні джерел, зокрема «Літопису Величка», де про це написано так: «Егда же привели под могилу пред Дорошенка Бруховецкого, тогда за вириченем неких слов от Дорошенка к Бруховецкому, абие тиеж, що и привели его, начаша терзати и бити, и убиша его тиранским боем пред очима Дорошенковыми, июня сего, в понеделок, в Петровку о полудне (1668 року. – *В. І.*); а оставивши тело мертвое и голое, отийдоша в обоз свой» [1, 163].

В остаточному варіанті роману зведено до мінімуму також функцію образу генерального писаря Михайла Вуяхевича (у ранніх редакціях він названий «перелицеванным ляшком»), однак збережено його загалом негативну характеристику. Коли в україномовному варіанті роману 1857 р. Вуяхевич виконував лише епізодичну функцію – зображений як прихований прибічник Брюховецького уже під час самої чорної ради, то в друкованому тексті 1846 р. Куліш зазначив, що це була досить освічена особа (тут письменник дещо іронічно окреслив цю освіченість «знанием одного или двух иностранных языков и письменных прав» [4, 187]), подав досить розлогий портретний опис персонажа, в якому акцентував більше на неприємному, негативному враженні від нього: його очі «никогда не смеялись: они похожи были на бдительных часовых, поставленных у дверей пиршественной залы с особенным приказанием: что б ни делалось перед ними, они помнят свое и остаются бесчувственными ко всему прочему» [4, 187].

На думку Лева Окиншевича, саме в характеристиці образу Вуяхевича (як, врешті, й Матвія Гвинтовки, котрі, як це бачимо з роману, зображені як потаємні зрадники Сомка) Куліш найбільше погіршив проти історичної істини, адже Вуяхевич – «визначний український старшинський політичний діяч, пізніше один з найближчих поплічників Петра Дорошенка, а значить, і представник автономістичної старшинської партії, за Сомка правив уряд генерального писаря. На цім уряді він був і за чорної ради (так і є в романі. – *В. І.* 1663 р.» [14, 181]. Те, що історичний Вуяхевич справді був близький Сомкові і таки його не зраджував, свідчить і те, що він належав до тих одинадцяти козацьких старшин, котрих після чорної ради відвезли в кайданах до Москви [15, 115], а згодом заслали до Сибіру.

Чорну раду Куліш сприймав як справді «чорну», дияволову – вона власне й привела до руйни України. Це можна зрозуміти з кульмінаційного моменту твору – опису самої події, який загалом однаковий у варіантах роману 1846 і 1857 років: поле під Ніжином яскраво та неоднозначно уособлює Україну, а її грабіжниками і гвалтівниками були не лише «чернь» (селяни й містяни), а й Брюховецький із запорожцями (вони спровокували цю раду) та Сомко із Шрамком, котрі на цю провокацію піддалися. Тут варто зазначити, що для більшої динаміки розвитку подій твору письменник сконденсував події ради в один день та ввів колір при визначенні симпатиків тієї чи іншої сторони: прибічники Сомка мали червоні стрічки, а Брюховецького – голубі.

В остаточній редакції роману історичну перспективу України письменник бачив лише в хуторі (характерна деталь: Петро на роздоріжжі між Запорожжям і Хмарищем обирає хутір, тобто родинне життя, хоча батьковим бажанням була героїчна Петрова загибель від шаблі чи кулі у бою за Україну, її соборність). Думаю, що Київ як уособлення державності та Хмарище як символ тихого родинного затишку можна вважати зримим вираженням основного конфлікту роману. Перш ніж потрапити у Хмарище, Шрамко й Петро на початку твору вклякають на коліна перед «пышным видом Киева с золотоверхми своими церквями» [9, 11].

В ранніх текстах важливу смислову роль відіграв образ Запорозької Січі, особливості якої Куліш тут схарактеризував набагато яскравіше, ніж в остаточному тексті: «Запорожже іспокон віку було серцем українським (спершу було написано «України». – В. І.); Україну бувало придавлять, людям катулять рот, ізв□яжуть руки й похолоне безталанна Україна наша, що мертва; а на Запорожжі воля ніколи не вмирала, рідна мова з старосвітськими звичаями ніколи не забувалась» [10, арк. 49 зв.–50]. Досить порівняти ці слова з відповідними фразами з п□ятої глави україномовного першодруку [11, 88], щоб побачити різницю.

Всім редакціям «Чорної ради» притаманний виразний авторський песимізм щодо політичного майбутнього України. Тут доречно згадати оповідь старого Чайки (романтична повість «Огненный змей. Повесть из народных преданий»; 1841) про незвичайну шаблю батька своєї дружини (той був безстрашним козаком-характерником) – шабля у момент смерті козака «вдруг ни с того, ни с сего упала и пе-

ребилась надвое» [6, 205]. Отже, вона (точніше, войовнича душа її господаря), на відміну від бандури, яку купив персонаж цієї ж повісті Іван, не перейшла своєму наступнику. Ця сюжетна ситуація ранньої романтичної повісті майбутнього автора «Чорної ради» певною мірою символізує закінчення так званої військово-історичної епохи стосовно теперішнього (початок 1840-х років) часу та її перехід у сферу спогадів та фіксації. Вона має передусім світоглядне значення – це чи не перший вияв відомої культурницької концепції Куліша, котра, як відомо, своїх головніших рис набула у середині 1840-х років. Згадаймо хрестоматійне Кулішеве виправлення (зроблене 1846 р.) Шевченкових рядків із поетичного послання «До Основ'яненка» [16, 624] та слова з його відомого листа до Кобзаря від 5 червня 1844 р., в якому Куліш писав: «Тепер не така вже година настала, щоб брязкотать шаблоками. Ляхів і татарву мов дідько злизав, усе втихомирилось; прийшла пора поорудовать ще головою» [12, 20]. Ідея протиставлення культури і війни одержала своєрідне сюжетне наповнення також у романі «Михайло Чарнышенко, или Малороссия восемьдесят лет назад» (1843).

Яскравим адептом політичного песимізму Куліша є кобзар Божий Чоловік, який висловлював переважно аполітичні, а то й космополітичні думки. Врешті саме він робить цікавий висновок про призначення українців на цьому світі, в якому неважко помітити зв'язку з ідеями Кулішевої брошури «Книга о ділах народу українського і славного Війська козацького Запорозького» (написана влітку 1843 р., опублікована 1990 р.) та програмової праці Кирило-Мефодіївського братства «Книги буття українського народу». Божий Чоловік говорить: «Для украинца на земле, кажется, никогда не будет ничего утешительного, [...] в одном Боге его утешение. Праведная душа посреди бедствий еще больше возносится к Богу – и получит награду за свои муки в царстве Его небесном» [9, 157].

Саме з образом Божого Чоловіка Куліш пов'язав дидактично-філософське закінчення «Чорної ради» із виразним впливом біблейської філософії, що підтверджує думку про глибинність художнього змісту роману, його очевидну ідеалістичність: «Так-то усе те лихо минулось, мов приснилось; яке-то воно страшне було, а отже, як не Божа воля, то їх і не зачепило. Це так, як от инколи схопиться заверуха – громом гримить, вітром бурхас, світу Божого

не видко; поламле старе дерево, повиворочує з корінням дуби й берези: а чому треба рости й цвісти, те й зостанеться, і красується весело та пишно, мов зроду й хуртовини не бачило» [10, арк. 155].

Такий завершальний філософський акорд роману відомий український літературознавець Євген Кирилюк навіть вважав своєрідним фаталізмом, але, за його словами, це фаталізм «не занепадницький, а бадьорий, з вірою в сили тієї кляси, що її представниками є основна група образів «Чорної ради» (себто Шрам, Сомко, Кирило Тур, Черевань. – *В. І.*)» [2, 239]. На мою думку, таке закінчення твору було прямим наслідком власне чорної ради – за інших умов і розв'язка конфлікту була б іншою.

Джерела та література

1. *Величко С.* Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке. Составил Самоил Величко, бывший канцелярист канцелярии Войска Запорожского, 1720: У 3-х т. – К., 1851. – Т. 2. – 612+XVII+III с.
2. *Кирилюк Є. П.* Перший український роман «Чорна рада» // Куліш П. Твори. – Харків–К., 1931. – Т. 3. Чорна рада. Хроніка 1663 року. – С. 186–244.
3. *Куліш П.* Життя Куліша // Куліш П. Твори: В 2-х т. – К., 1994. – Т. 1. Вступна стаття, упорядкування і примітки Є. К. Нахліка. – С. 234–264.
4. *Кулеш П.* Киевские богомольцы в XVII столетии // Современник. – 1846. – Т. XLI. – С. 62–121, 177–225, 297–343.
5. [Куліш П.] [Рец. на]: Кочубей, генеральный судья. Историческая повесть Николая Сементовского // Москвитянин. – 1846. – Ч. 1. – № 2. – С. 224–225.
6. *Куліш П.* Огненный змей. Повесть из народных преданий // Киевлянин на 1841 год. Издал Михаил Максимович. – К., 1841. – Книга вторая. – С. 181–288.
7. Повесть об украинском народе. Написал для детей старшего возраста П. Кулѣш. – СПб., 1846. – 114 с.
8. *Куліш П.* Повне зібрання творів. Упорядкування, коментарі Олесь Федорук. – К., 2005. – Листи. Т. I. 1841–1850. – 646 с.
9. Пять глав из нового романа П. Кулеша «Чёрная рада» // Современник. – 1845. – Т. XXXVII. – С. 332–376; т. XXXVIII. – С. 5–37, 135–196.
10. *Куліш П.* Чорна рада, або Нещаслива старосвітщина // Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. Вернадського Національної академії наук України. – Ф. I. – Од. зб. 28533. – 157 арк.
11. *Куліш П.* Чорна рада. Хроніка 1663 року. – СПб., 1857. – 428 с.
12. Листи до Тараса Шевченка. – К., 1993. – 383 с.
13. *Маркевич Н.* История Малороссии: В 5-ти т. – М., 1842. – Т. 2. – 673 с.
14. *Окиншевич Л.* Україна 1663 року та «Чорна рада» П. Куліша // Куліш П. Твори. – Х. ; К., 1931. – Т. 3. Чорна рада. Хроніка 1663 року. – С. 169–185.
15. *Соловьев С. М.* История России с древнейших времен. Второе издание. – СПб., 1896. – Кн. 3. – Т. XI–XV. – 1579 с.
16. *Шевченко Т. Г.* Повне зібрання творів: У 12-ти т. – К., 2001. – Т. 1. – 784 с.

Сидоренко Т. М. (Київ)

**Народнорозмовні компоненти в романі
Пантелеймона Куліша «Чорна рада»:
аналіз лексичних засобів на позначення
характеру перебігу дії в часі**

Сучасні дослідники творчого доробку Пантелеймона Олельковича Куліша вважають його знаковою постаттю в історії нової української літературної мови, який переконливо й остаточно утвердив її прогресивні позиції в умовах російського самодержавства, ідейними глибокими виступами про українське національне відродження, плідною працею на ниві мови, літератури, освіти й культури засвідчив право українського народу на свою мову та літературу цією мовою [3, с. 45].

Мовний потенціал творів П. Куліша у функціонально-семантичному, стилістичному та когнітивному аспектах досліджували І. Огієнко, Ю. Шевельов, В. Чапленко, О. Лучук, Н. Слободянюк, Л. Мацько, Т. Должикова та інші. Проте проблема взаємозв'язку між ідіолоктом письменника та мовотворчими процесами, що відбуваються на синхронному рівні, не може бути вичерпаною, тому дослідження лексичних народних розмовних засобів, що характеризують фази перебігу дії – початок, тривалість, завершення, – в індивідуально-мовному стилі П. Куліша вважаємо актуальним.

Питання концепту фази, типів фазових значень, класифікації фазових дієслів неодноразово привертала увагу мовознавців. Про це свідчать наукові пошуки видатних лінгвістів: Н. Авілової, М. Гловінської, М. Шелякіна, Ю. Маслова, О. Соколова, О. Бондарка, В. Храковського, Н. Теліна та ін. Проте мовне вираження фазових значень не можна обмежувати лише сферою дієслівних форм. Семантика інших частин мови, насамперед іменників, прикметників, прислівників (останні виступають як індикатори фазовості) виражає фазові значення. О. Соколов зазначає, що фазовість може реалізуватися й через широку сюжетну ситуацію, виявляючи себе як регулярна реалізація структурних схем речення [7, с. 540]. Грунтовних розвідок про українські народнорозмовні ресурси як конкретизатори перебігу дії, їх сполучуваність із семантичними значеннями фазових дієслів немає. Саме ці аспекти потребують детального вивчення.

Метою статті було виявити та дослідити лексико-семантичну сполучуваність фазових дієслівних одиниць із народнорозмовними компонентами, які впливають на фазову модифікацію їх значення; описати вплив живого усного мовлення на дієслова з фазовим потенціалом.

Теоретична значущість цього дослідження обумовлена його внеском у подальший розвиток функціонально-семантичної категорії фазовості.

Об'єктом дослідження стали народнорозмовні компоненти як носії фазового значення.

Перебуваючи протягом року в Ніжині на службі, працюючи в канцелярії фізико-математичного ліцею, П. Куліш настільки захопився вивченням архівів різних установ міста, що в нього з'явився задум написати хроніку «Чорна рада» – історичний роман про події, що відбулися в Ніжині в 1663 році. Як зазначено в примітках, перші публікації окремих розділів роману російською мовою були вже надруковані в 1845 – 1846 рр. в журналах «Современник» та «Москвитянин». У повному обсязі твір з'явився друком у Санкт-Петербурзі лише в 1857 році. Цей затяжний процес пов'язаний із розгромом у 1847 р. Кирило-Мефодіївського товариства, членом якого був П. Куліш, та подальшим відбуванням покарання письменником у Тулі [5, с. 552].

Саме історичний роман «Чорна рада», у якому, відтворюючи колорит доби Руїни, змальовуючи суспільні обставини та історичних осіб, письменник уживає побутовизми, народні розмовні лексеми, фольклорні зразки, став джерельною базою для проведення дослідження.

У наукових працях описується кілька поглядів на виокремлення фаз перебігу дії, однак більшість учених схиляються до тріади: початок – тривалість – завершення [9, с. 154]. Реалізаторами фазової семантики є насамперед фазові дієслова: *почати* – *починати*, *стати*, *кінчити* – *кінчати*, *перестати* – *переставати*, *прийматися*, *продовжувати*. Чітко ця група неокреслена. Наприклад, В. В. Виноградов зараховує до фазових *кинутися*, *вдертися*, *кинути* [1, с. 528]; *пуститися*, *піти* (у значенні *почати*), *зупинити* [4, с. 111]. Якщо фазові значення виражають етапи перебігу дії, то сполучатися з цими значеннями можуть дієслова, які позначають дії, що локалізуються в часі і за своєю природою можуть перериватися та поновлюватися.

Л. В. Коваленко пропонує розмежовувати власне фазові дієслова, клас яких обмежений (зазначені вище) і багатозначні дієслівні оди-

ниці, які в одному зі своїх значень можуть виступати в значенні фазових, наприклад: *взятися, братися, накинутися, кинутися, рватися, піднятися, лізти, полізти, вдаритися, затіяти, розв'язати, хватитися, не втомлюватися, залишатися, залишитися, залишити, закинути, забути* тощо [4, с. 111].

Народна розмовна лексика в широкому розумінні цього поняття об'єднує слова, що входять до складу літературної мови, не порушуючи її норм. Народнорозмовні елементи представлені: а) *розмовними формами нейтрального стилістичного забарвлення*, які в художньому мовленні створюють колорит невимушеності, простоти, інтимності й деякої експресивності; б) *власне просторічними, іноді говірковими елементами, росіянізмами*. Стилiстична амплітуда цієї лексичної категорії коливається від іронічно-жартівливого забарвлення до створення соціально-негативної характеристики персонажа художнього твору [8, с. 85 – 86].

Народнорозмовні компоненти, які характеризують етапи перебігу дії в часі, на рівні художнього тексту заслуговують окремого ґрунтовного вивчення як із теоретичного, так і з практичного погляду, бо ця група лексики відіграє важливу роль у розкритті головної теми та ідеї, авторського задуму й сюжету. Дослідники відзначають тенденцію до звуження сфери використання таких одиниць (уживаються в художніх творах і зрідка в усному мовленні), їх стилістичну маркованість [2, с. 6].

Попереднє обстеження народних розмовних ресурсів, що характеризують перебіг дії в часі в історичному романі П. Куліша «Чорна рада», дозволяє їх класифікувати на такі групи: народнорозмовні компоненти, які виражають тривалість процесу; народнорозмовні одиниці, що характеризують дію з погляду швидкості її перебігу; народнорозмовні компоненти, які вказують на повторюваність дії; народнорозмовні засоби, що виражають раптовість та миттєвість у реалізації дії; народнорозмовні компоненти, які характеризують вичерпаність процесу [6, с. 67].

Охарактеризуємо виділені групи детальніше.

Сполучуваність дієслів із народнорозмовними компонентами, які позначають тривалість процесу: не одне літо, цілу ніченьку, увесь вік, довіку, довго-предовго та ін. Виразні ознаки близької письменникові східнополіської говірки, змішуючись із просторічними виявами, ство-

рюють невимушений, розмовний колорит. Такі лексичні елементи використовуються для характеристики дії, яка тривала довго в минулому або відбувається зараз, чи триватиме в майбутньому. Із такими народнорозмовними елементами поєднуються, як правило, дієслова недоконаного виду: Річ тут про Богдана Хмельницького, як він *років з десяток шарпав* з козаками шляхетних ляхів і недоляшків (с. 6); Далась мені та проклята неволя добре знати, *не забуду її довіку!* (с. 8); *Слухав його Шрам довго* (с. 12); *Тим часом Петро над'їжджав* усе ближче да ближче (с. 61); Дорогою Леся *десять раз розказовала* матері, як бивсь Петро із Кирило Туром (с. 67); Тепер стидно в село й на очі *появись: довіку будуть дражнити* чорною радою! (с. 131).

Народнорозмовні компоненти, що характеризують дію з погляду швидкості її перебігу. Як правило, для цього П. Куліш послуговується діалектизмами, росіянізмами, побутовизмами: *повільно, хутко, мало-помалу, крок за кроком, швидко, скоро, зараз* тощо. Із цими елементами можуть сполучатися лише граничні дієслова доконаного / недоконаного виду (дія досягла або досягне межі або ж результату): По гаю пішла луна, а в хуторі не озивавсь ніхто; *да вже нескоро* хтось за ворітьми *почав кашляти* (с. 7); Ляхи держались міцно за руки з недоляшками, *гасили хутко* полوم'я і знов по-своєму обертали Україну (с. 9); *Скоро ввійшов* ото Шрам у пасіку (с. 11); *Зараз ізвелів* [Брюховецький] Сомка, Васюту і всю їхню вірну старшину взяти за сторожу (с. 128); Щоб ти окаменіла, як Лотова жінка, за такі речі! – крикнув з досади Шрам *да скоріш і поїхав* од неї (с. 77).

Народнорозмовні елементи, які підкреслюють повторюваність дії: *часто, завжди, іноді, ізнов, роками*, фразеологізми: *і вдень і вночі, ні світ ні зоря*. Часто для надання експресії повідомлюваному вживаються діалектні підсилювальні частки *аж, да (да й, аж да й)*: Бувало тоді ... *і вдень і вночі сподівайсь* лихого гостя – татарина або ляха (с. 7); Коли ж дивиться [Шрам], *аж ізнов* негаразд *починається* на Вкраїні (с. 10 – 11); Чули й ми, як господь наустив тебе *взятись ізнов* за козакування (с. 13); *Да й почав ізнов ганятись* за жінкою (с. 76); *Знов почав походжати* мовчки (с. 141). П. Куліш вибудовував свою мовну картину світу й реалізував її в літературі: він часто звертався до магічного числа «три»: *Три годи, як три дні, промучивсь* я в проклятій неволі, на турецькій каторзі (с. 13); А тепер ось іллеться сльо-

зами, мов на похоронах у Хмельницького, на тих смутних похоронах, що *три дні гримали* самопали, *три дні сурмили* смутно сурми, *три дні лились* козацькї сльози (с. 41).

Народнорозмовні компоненти, що вказують на раптовість, миттєвість у реалізації дії: *раптом, умить, ривком, притьмом, зараз* тощо. Такі компоненти сполучаються з дієсловами обох видів. У минулому часі ці лексичні елементи з дієсловами доконаного виду позначають швидкість реалізації одноразової результативної дії: *Аж раптом піднявся* страшенний, негасимий пожеар із Запорожжя (с. 9); *Скоро загледіли* його [Шрама] сиву бороду, *зараз вози поодкочували* геть і повиходили до його назустріч (с. 27); *Наскочили* [запорожці] і *зараз розпізнали*, що сталось; не розпитували довго (с. 66); А один преться з сокирою, щоб *притьмом* колеса *рубати* (с. 72);

Народнорозмовні компоненти, які характеризують вичерпаність процесу. Дієслова, що сполучаються з такими лексичними одиницями, позначають одноразові результативні дії. Ця група лексики зорієнтована на розмовні зразки й позначена архаїчними та локально обмеженими одиницями: *зовсім, тільки за царя, тільки лишилося завершити, от це все, годі:* шість тисяч тільки їх оставлено в реєстрі, да й тії, будши в великій неволі в старшини, тягли, хотя й нехотя, за ляхів руку, і *тільки вже при Хмельницькому* одностайне за Україну *поставали* (с. 9); Тут би й мені *зовсім скінчити* свою історію про ту чорну раду (с. 150); *Годі* вже вам *гуторити* про свої смутки (с. 17).

Глибше студіювання в цьому аспекті засвідчило, що народнорозмовна орієнтація позначилася на різнорівневих мовних одиницях Кулішевого ідіолекту: фонетичних, словотвірних, лексичних, морфологічних та синтаксичних.

Так, у досліджуваному масиві власне фазових дієслів та одиниць із фазовим значенням фіксуємо низку діалектних фонетичних рис: наявність у словах протетичного [i]: – Правда, правда, добродію мій любий! – каже старий ключник да й почав *іспускатися* униз (с. 7); ... Шрам і не всидів би у своїй парафії, чуючи, як *іллється* рідна йому кров за безбожний глум польських консистентів і урядників над українцями (с. 8); уживання [o] на місці [y] в дієслівному суфіксі -ува-: Тоді Білозерець і почав *розказовати* (с. 110); Перехрестивсь князь великим хрестом, од лисини аж за пояс ... і почав *вичитовати*

царське ім'я (с. 125); ... а пани почали *раховати*, як би не зовсім попустити Україну низовцям на поталу (с. 132); Принесла княгиня й запіканки, почала гостей *шанувати* (с. 82).

Розмовнопросторічні власне фазові дієслова реалістично відтворюють особливості усного мовлення персонажів, часто створюють іронічний чи гумористичний ефект: – Проклятий прочухан *зачинає* кидати мене [Кирила Тура] в трясцю (с. 107).

Ступінь вияву емотивності й оцінності в розмовних дієсловах із фазовим значенням у переважній більшості випадків не має додаткових яскраво виражених конотацій, це просторічні, часто зросійщені форми: Як же почали вже *зближатись* до замкового будинку, то Брюховецький і каже... (с. 140); Постригсь у попи да й почав *служити* богові (с. 10); Окаянна сірома *нишпорить* усюди по Вкраїні да *баламутить* голови поспільству (с. 42); – А старшина, – говорить Білозерець, – почала його *усовіщувати* (с. 110); Скажи, на ім'я боже, чи справді ти Кирило Тур, чи се вже моя голова починає з печалі *туманіти*? (с. 144). От і почав Петро усе *оповідати*, як було в Паволочі (с. 151); Ще веселіш почали тоді *гомоніти* (с. 152). Ці дієслівні одиниці потужно виявляють національний колорит, беруть участь у моделюванні комунікативної ситуації, передають живу уснорозмовну стихію, тому вмотивовані й природні.

Отже, фактичний матеріал підтверджує думку про те, що розмовне мовлення корелює зі способом світосприйняття людини, тому відзначається невимушеністю в доборі мовних засобів.

Аналіз тільки окремих народнорозмовних компонентів, які відображають характер перебігу дії в часі, засвідчує, по-перше, їх активне вживання в мовно-естетичній системі П. Куліша, по-друге, можливості конкретизувати цією групою лексем всі фази перебігу дії – початок, тривалість, завершення. Народна розмовна парадигма на проаналізованих мовних рівнях являє собою оброблене живе мовлення українського народу 2-ї половини XIX ст. Майстерність автора виявилася в тому, що в романі літературне мовне тло й народнорозмовні ресурси, які характеризують етапи перебігу дії в часі, становлять цілісний мовний сплав.

Джерела та література

1. *Виноградов В.В.* Русский язык (грамматическое учение о слове) / В. В. Виноградов. – М.: Высшая школа, 1972.
2. *Должикова Т. І.* Мовна особистість Пантелеймона Куліша: автореф. дис. на здобуття наук ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова» / Должикова Т. І. – К., 2003. – 19 с.
3. *Мацько Л. І.* Мова Тараса Шевченка в оцінці Пантелеймона Куліша / Л. І. Мацько // Література та культура Полісся: збірник наукових праць НДУ імені Миколи Гоголя. – Вип. 59. – Ніжин: НДУ, 2010. – С. 45 – 50.
4. *Коваленко Л. В.* К вопросу об изучении фазисных глаголов в русском языке / Л. В. Коваленко // Вопросы синтаксиса и лексики современного русского языка. – М.: МГПИ им. В. И. Ленина, 1973. – С. 111 – 121.
5. *Куліш П.* Твори: в 2 т. / П. Куліш. – Т. 1: Чорна рада: Хроніка 1663 року. Оповідання. Драматичні твори. Статті та рецензії / [упоряд. М. Л. Гончарук]. – К.: Дніпро, 1989. – 586 с.
6. *Нгуен Ван Тхань.* Сочетаемость глаголов русского языка с лексическими элементами, отражающими характер протекания действия / Ван Тхань Нгуен // Русский язык за рубежом. – 1988. – № 2. – С. 66 – 77.
7. *Соколов О. М.* Семантика категории фазовости в русском языке / О. М. Соколов // Известия Академии наук СССР. – Серия литературы и языка. – 1988. – Т.: 47 – № 6. – С. 539 – 550.
8. Сучасна українська літературна мова: Стилїстика / [за ред. І. К. Білодіда]. – К.: Наукова думка, 1973. – 588 с.
9. *Храковский В.С.* Семантика фазовости и средства её выражения / В. С. Храковский // Теория функциональной грамматики. – [2-е изд., стер.]. – М.: Наука, 2001. – С. 153 – 178.
10. *Яценко Н.* Історизми в романі П. Куліша «Чорна рада» / Н. Яценко // Дивослово. – 1998. – № 5. – С. 15 – 17.

Ребенок В. В. (Ніжин)

**Похід Петра Конашевича-Сагайдачного 1618 р.
на Москву в світлі україно-російських відносин**

Традиційно проблематика українсько-російських взаємин належала, належить і ще довго належатиме до пріоритетних напрямків наукового пошуку. Неоднозначно оцінювані й непрості стосунки українського і російських політичних еліт і народів на різних етапах історії завжди перебували в центрі уваги дослідників. Навіть українські політики вже довели, насамперед для себе, що «Україна - не Росія»,

«українці і росіяни - дві окремі і багато в чому не схожі нації, кожна зі своєю культурою, які розмовляють хоч і спорідненими, але різними мовами, що в Україні своє серйозне минуле і ... майбутнє. Своє власне майбутнє» [15, С. 140]. Погляди українських та російських істориків на минуле України суттєво відрізняються. Російські історики вважають, зокрема Б. Флоря [28], що Україна має тільки спільну з Росією історію й складає єдину слов'янську націю.

Українські історики дотримуються діаметрально протилежної точки зору, зокрема, А. Бульвінський [7], П. Сас [25]. Так, українці і росіяни проживали тривалий час в одній державі, брали участь у спільних історичних подіях, але історичне осмислення цих подій у них є різним. На історичну самосвідомість великий вплив має менталітет, національний характер, традиції, а вони в українського і російського народів різні.

У сучасних умовах значно зріс дослідницький інтерес до проблеми історії формування міждержавних відносин України з її сусідами. Для розуміння міжнародного становища нашої країни важливою константою є зовнішньополітична діяльність українського козацтва кінця XVI - першої третини XVII ст. Через суперечливість і неоднозначність відносин з Росією у зазначений період, дана проблематика у різний час була, фактично, забороненою для істориків, а тому на сьогодні є маловивченою. Внаслідок цього ніколи не вдасться повно і об'єктивно відтворити історію України та Росії кінця XVI - першої третини XVII ст., ігноруючи складні моменти історії козацького періоду. Саме козацько-московські стосунки мали вирішальне значення для подальшої долі українського народу.

Крім того, додамо, що події на зламі XVI - першої третини XVII ст. у загальному контексті українсько-російських відносин мали неабияке історичне значення, оскільки стали своєрідною кульмінацією завершення періоду, з якого, на думку М. Грушевського, розпочалася «нова епоха в історії українського життя...» [10, С. 254].

Одним з перших істориків кінця XVIII ст., чію увагу привернула названа тема, був О. Рігельман. Проте, через власні симпатії до Московської держави, історик продемонстрував вільне тлумачення історичних фактів та поверховий аналіз стосовно зазначеної теми [23].

Новим імпульсом до наукового вивчення історії козацтва кінця XVI - першої третини XVII ст. стала праця Д. Бантиша-Каменського

«История Малой России» [3]. Дослідник зібрав всі відомі йому факти з історії України і трактував їх з суб'єктивно-оціночних позицій про-імперського характеру.

Належним чином діяльність козацтва кінця XVI - першої третини XVII ст. оцінена у дослідженнях М. Максимовича [17], В. Антоновича [1], М. Грушевського [11], Д. Яворницького [32]. Введення ними у науковий обіг об'ємного, нового масиву архівних джерел помітно полегшило з'ясування та висвітлення питання взаємовідносин українських козаків з Московією.

У радянські часи дослідження історії українського козацтва кінця XVI - першої третини XVII ст. було пов'язано з неабиякими труднощами, насамперед через різні ідеологічні заборони. Якщо ж дослідження й проводилися, то з великою обережністю та за відповідним ідеологічним трактуванням.

Однак історики І. Крип'якевич [14], Д. Дорошенко [13] та інші зробили значний внесок у фундаментальні дослідження взаємовідносин українських козаків та Московії кінця XVI - першої третини XVII ст.

Ще більше ускладнились умови для творчої праці істориків із середини 1950-х рр., віталися теми щодо «віковічної дружби», «возз'єднання», «єдиної колиски», апофеозом чого стала сумнозвісна теза про «єдиний радянський народ». Але, незважаючи на такі обставини, історіографія проблеми українсько-російських взаємин збагатилася справді науковими розробками В. Голобуцького [8], Д. Мишка [19] та інших.

Вітчизняна історіографія 90-х років XX ст. поповнилася ґрунтовними роботами з історії козащини, в яких значною мірою знайшла відбиття й наша тема. В цьому контексті відзначимо наукові доробки С. Леп'явка [16], В. Сергійчука [26], П. Саса [24].

На жаль, у козакознавчих студіях новітнього часу, як і на попередніх етапах, недостатньо уваги приділяється безпосередньо історії відносин українських козаків з Московською державою кінця XVI - першої третини XVII ст. Проте варто відзначити доробки сучасних істориків, які у межах своїх досліджень торкалися зазначеної теми: В. Брехуненка [5], А. Бульвінського [7], В. Щербака [31], П. Саса [25].

Наприкінці XVI ст. українське козацтво стало впливовою самостійною та могутньою військово-політичною силою. Воно почало вести незалежну від Речі Посполитої політику – укладає договори з

Московією та іншими державами. Зокрема, у 1592 р. між Запорізьким військом та московським урядом був підписаний договір, відповідно до якого українські козаки за «денежное и хлебное жалованье» зобов'язувалися захищати південні кордони Московії від нападу кримських татар. Обіцяну платню козаки отримали у 1593 р. У воєнно-політичних стосунках із Московією українські козаки були лише ситуативними союзниками. При потребі вони разом із російськими військами об'єднували свої зусилля у походах на Крим, а також у справі захисту українського та російського прикордоння.

В той же час козаки, вважаючи себе підданими Речі Посполитої, приймали участь у польсько-московських війнах і ставилися до Московії, як до супротивника. А московська територія була для них об'єктом здобуття «козацького хліба». Таким чином, ставлення козаків до Московії було суперечливим. З одного боку, вони воювали проти неї, з іншого – переходили на службу до московського царя групами або поодинці. Свої взаємовідносини з Москвою вони часто використовували як засіб тиску на Річ Посполиту.

У свою чергу, для Московії українське козацтво було важливим інструментом геополітичної маніпуляції для боротьби з татарами та польсько-литовськими магнатами, що зазіхали на малозаселені південні території, які Московією вважалися «своїми».

На початку XVII ст. українські козаки охоче прийняли активну участь у подіях Смутного часу в Росії. Їх не цікавила політична сторона Смути, козаки намагалися задовольнити свої грабінницькі інтереси, звести нанівець наслідки антикозацьких урядових рішень, домогтися зростання чисельності реєстрових козаків. Задовольняючи свої цілі, підтримували всіх, хто порушував рівновагу в Московії, прагнули якнайдовше скористатися сприятливою для себе ситуацією. Спостерігалась тенденція до зростання впливу українських козаків на події Смути. Це, зокрема, виразилося в тому, що на завершальному етапі саме запорожці П.Сагайдачного були основною військовою силою в польсько-московській війні.

Якими ж мотивами керувався П. Сагайдачний, погодившись на цей похід? Гетьман Сагайдачний був далекоглядним та розсудливим політиком. Будучи підданим польської корони, він мав ряд зобов'язань політичного характеру. Він розумів, що сила на боці Речі Посполитої.

Проте саме тепер настав той момент, коли Річ Посполита у відповідь на допомогу може піти на суттєві поступки козакам. Безперечно, гетьман був людиною свого часу, добре розумів і знав, що для козаків важлива не лише слава, а й військова здобич. Адже природа козаччини – це, в першу чергу, грабіжництво, тобто заробіток шаблею.

Козаки не раз висловлювали готовність йти на Москву, а після походів їх було вже важко повернути з московської території. Свою участь у московських походах вони усвідомлювали як боротьбу за «цілість вітчизни», звісно ж, Речі Посполитою [5, С. 337]. Незмінні учасники війн з Московією на боці короля, козаки нарівні з іншими вояками не втрачали нагоди не тільки пожитися матеріальними цінностями, а й захопити полонених.

На початку серпня 1618 р. 20-тисячне добре підготовлене військо Сагайдачного рушило у похід на Москву. На своєму шляху гетьман послідовно здобув укріплені міста: Слець, Лівни, Шацьк, Лебедин, розбив московських ратників на чолі з Григорієм Волконським, розігнав біля Донського монастиря бояр з великими силами і, безперешкодно обійшовши Москву, з'єднався із силами королевича Владислава. Незважаючи на ретельну підготовку, штурм Москви не вдався і козаки припинили його облогу.

Сагайдачний, побачивши, що військо Владислава до бою не піде, відійшов від Москви на південь, без особливих зусиль здобув Коломну, вдаривши з півночі, де твердиня мала слабкий захист. Потім було зайнято Серпухов і Калугу, де Сагайдачний став укріпленим табором, чекаючи на закінчення переговорів. Але бойові акції українського війська не припинилися. Гетьман керував з Калуги діями козацьких загонів, які заходили далеко за Москву й Оку, здобували міста, нищили околиці, забирали людей у полон. Ці воєнні акції створювали для Москви дуже невігідне тло під час переговорів з поляками, впливаючи на її поступливість.

Отже, похід Сагайдачного на Москву тривав близько трьох місяців. Козацьке військо пододало відстань від Путивля до Москви майже у тисячу кілометрів, форсуючи ріки, прямуючи лісами й бездоріжжям; нищило міста, укріплені оселі, замки, фортеці, захоплювало величезні трофеї та полонених. Гетьман діяв за тодішніми жорстокими і руйнівними правилами і звичаями ведення війни.

Взаємовідносини між українськими козаками та Москвою після походу гетьмана Сагайдачного 1618 р. стають прохолодними, а московський патріарх Гермоген назвав козаків «ворогами християнства». Роздратованість козаками особливо була помітна під час прийому московським урядом Михайла Федоровича козацьких послів на чолі з П. Одинцем у 1620 р. Спочатку місцевим воєводам було наказано не пропускати посланців до Москви, а пізніше, коли виявилось, що посланці під Москвою, було вирішено за краще їх прийняти, попередньо подбавши про те, щоб це приховати від кримських послів.

Цікавим з погляду бачення ролі та участі українського козацтва у поході 1618 р. виражена у «Повесте об осаді града Михайлова». Сутічка з козаками зображувалася як апокаліптичне зіткнення істинної віри і посланців сатани [21, С. 684-689].

Український історик М. Аркас, коментуючи похід Сагайдачного у 1618 р. на Москву, робить висновок, що «козаки спустошували та руйнували московські села, а самих москалів убивали не гірше, як татари або турки. Велика різниця була вже в той час між людьми українськими та московськими і в мові, і в одежі, громадянському ладі, навіть вірою вони розрізнялися, бо обрядність московська у справах церковних у ті часи таки чимало одрізнялися од нашої. Через це саме і мають зрозуміти, чого-то українці як вороги ставляться до великоросів у тих випадках» [2, С. 143].

Д. Яворницький особливо виділяв амбівалентність в діях українського козацтва: «Діючи з неймовірним озлобленням проти своїх же побратимів, людей православної віри на півночі Росії, запорізькі і українські козаки в той же час вельми енергійно відстоювали православну віру на півдні...» [32, С. 34]. Дійсно, саме в цей час українське козацтво включається в активну боротьбу по захисту православ'я в Речі Посполитій. Переконливе пояснення цьому парадоксу пропонує С. Плохій. Він вважає, що «козацтву на той час не вистачало відчуття, що воно відноситься до більш широкої конфесійної спільноти, яка б об'єднувала в одну релігійну громаду не тільки православних Речі Посполитої, а й православних жителів Московії і османських володінь» [18, С. 92]. Аналогічну позицію займає і Т. Опаріна, яка робить висновок, що захисники православ'я в Речі Посполитої так й не стали захисниками віри у Росії. Постійна участь того ж Сагайдачного у військових кампаніях проти Московської

держави «свідчить про дистанцію двох гілок православ'я, про визнання відмінностей між ними» [20, С. 49].

Можна погодитися і з тими дослідниками, зокрема Т. Опариною, які говорять про ефект «Жовнірської віри», важливої частини військової субкультури Центральної та Східної Європи, коли професійні воїни обмежувалися дуже поверховими релігійними навичками, а «мотив професійної самоідентифікації домінував над етнічною чи конфесійною тождністю» [20, С. 23]. Виходячи з цього імперативу, у війні з православними росіянами українські козаки не бачили конфесійного конфлікту.

Зате ескалація православної «винятковості» з московського боку в протистоянні «латинянам» (католикам і «зіпсованим ересью» православним Речі Посполитої), посилювала конфесійну складову військового протистояння, перетворювала династичну війну в релігійну.

У першій половині XVII ст. з остаточним перетворенням козацтва в стан, усвідомлення ними своєї належності до українського світу та до суспільно-політичної системи Речі Посполитої лише зміцнилося, що виразно продемонстрували безуспішні Московські спроби використати козаків проти Польщі. Козацтво незмінно дивилося на Москву тими ж очима, що й на інші суб'єкти своїх зовнішніх контактів, тобто крізь призму власних поточних інтересів. Московія не вважалася козаками «своєю», що було одним із проявів усвідомлення українцями своєї відмінності від росіян. Різницю між московитами («чужими») і собою, як частиною українського світу, вмонтованого в політичну структуру Речі Посполитої, козаки добре відчували. Цієї різниці не могли пригнати ні спільність віри, ні царське жалування, ні протегування Московією міграції козаків до свого прикордоння, ні, зрештою, активна промосковська агітація, яку вели в 20-ті роки XVII ст. серед козацтва прихильно налаштовані до Москви Й. Борецький та його оточення.

Наслідки впливу заходів київського митрополита на сприйняття козацтвом московського світу не вийшли за межі дописування козаками до образу Москви ореолу захисника православ'я. Таке надбання виглядало для неї, безумовно, доречним, але не настільки, щоб можна було розраховувати на козаків, як на опору у протистоянні з Варшавою. І в 20-ті роки XVII ст., і в часи Могили, коли з київської митрополичої кафедри припинилося навіювання промосковських настроїв, релігійний чинник не набув для козаків у стосунках з Московією визначального значення.

Козаки відновлюють спільні з татарами напади на московські землі, переселяються не тільки під крило православного царя, але й під владу кримського хана. У часи Національно-визвольної війни з України періодично надходили повідомлення, що до переліку територій, де козаки планували знайти прихисток у разі поразки від польського війська, поруч з Московією та Доном входив і Крим.

Лави козаків-переселенців наповнювалися переважно за рахунок вихідців із низів козацького стану. Інтереси реєстровців, за поодинокими винятками, далі грабіжництва в Полі не заходили. Саме випищики, підвладні значно більше за реєстровців змінами настрою та охлократизму, часто збурювані то через опозицію традиційній політиці Речі Посполитої, то у зв'язку з поразками повстань, були від природи придатнішим середовищем, ніж козацька верхівка, для сторонніх агітацій, зваблення перспективами ліпшого життя, засвоєння ідей змінити зверхника на кращого тощо. Не випадково звістки про наміри козаків присягнути цареві й піддатися «разом з містами» збігаються в часі або з початком, або з розв'язкою повстань, або з виразними загостреннями польсько-козацьких стосунків. Не випадково й Москва була зацікавлена у випищиках. Останні з такою ж легкістю після гучних промосковських заяв наймалися до татар для походу на Московщину. На практиці міграція в бік московського прикордоння була, як і розбійництво в Полі, автономною справою окремих козаків чи козацьких загонів, а не політикою Війська Запорозького в цілому.

Козацька верхівка, яка на ґрунті реєстру почала все більше виособлюватися, і яка «відповідала» за стан, демонструвала погляд на стосунки з Москвою крізь призму тактичних інтересів козацтва. Для козаків служба цареві нічим не відрізнялася від служби іншим християнським володарям. Вони радо використовували перспективу отримувати від царя платню за свої послуги. Українські козаки з XVI ст. починають переходити на службу до московського царя на «государеве ім'я» [4, С. 334], зокрема, у 1618 р. після походу П. Сагайдачного на Москву з козацького війська перейшов на «государеве ім'я» загін з 670 чоловік на чолі з полковником Ж. Коншиним, але це не означало сповідування ними промосковської орієнтації. Однак російський уряд не довіряв українським козакам, тож загін Коншина було реформовано та розподілено по різних містечках, так як уряд царя Михайла боявся наявності великої кількості козаків в одному місті.

Цілі загони козаків перебиралися також до Кримського ханату, релігійний чинник при цьому не мав для них вирішального значення. До Московії переходили й вихідці зі шляхти – української, литовської, польської, – що позбавляє переселення українських козаків до Московії ореолу сповідування промосковської орієнтації.

Москва прагнула втягнути українських козаків до зони свого впливу, сформувати у їх свідомості образ царя, як благодійника і заступника козаків, захисника православ'я, непримиренного борця з турками та татарами. А також як правителя, готового прийняти вихідців на государеве ім'я [5, С. 133]. Козаків – вихідців на «государеве ім'я» перехресчували в Московії, вкорінюючи тим самим переконання про інакшість московитів. Але різницю між московитами «чужими» і собою, як частиною українського світу у складі Речі Посполитої, козаки добре відчували.

Козацьке середовище до середини XVII ст. не мислило категоріями етнічної близькості з московитами, спорідненості українського та московського світів, що було одним із проявів усвідомлення українцями власної відмінності від росіян. Не було помітно жодних намірів зі сторони козаків у бік того, щоб «вітчизну» Річ Посполиту замінити на «вітчизну» Московію [5, С. 335].

До того ж для українських козаків «вітчизна» є одним з ключових у системі самоусвідомлення. Вони часто вживали це поняття, розуміючи під вітчизною Річ Посполиту та не відділяли її від особи короля, свого покровителя. І в той же час, одстоюючи свої права і свободи, шантажували Варшаву висловлюваннями про перехід під царську зверхність. Зокрема, в 1622 р. з козацького середовища лунали заяви про готовність служити московському цареві, і в той же час робилися пропозиції Речі Посполитій залучити козацьке військо до війни з Московією. Це дуже непокоїло уряд Речі Посполитої, і він докладав всі можливі зусилля на те, щоб у козацькому середовищі панувало переконання служити на оборону вітчизни [5, С. 311]. Стосункам із Москвою козаками відводиться роль однієї із зовнішніх опор, яку при потребі можна і замінити.

Проте ситуація починає змінюватися в середині XVII ст. Саме на цей період припадає активне продовження формування імперської політики в Московії та великодержавницької ідеології, вираженням якої стали претензії Росії на лідерство в слов'янському об'єднавчому

процесі. Панславістські поривання Московії конкретизувалися у формі ідеї приєднання східнослов'янських земель Речі Посполитої.

Рейд П. Сагайдачного став заключним етапом участі українських козаків у Московській Смуті. Походом 1618 р. на Москву гетьман продемонстрував хист полководця, а успішним штурмом багатьох міст, захопленням московських і татарських послів, значної кількості полонених, штурмом Москви показав своє ставлення до Московії, яке не відповідає точці зору тих істориків, котрі вважали Сагайдачного прихильником московського царя, як, зокрема, М. Максимович [17], К. Гуслистий [12]. Наступ запорожців на територію Московії став одним із факторів, що визначили розстановку сил противників у війні і не без допомоги запорожців було укладено Деулінське перемир'я, за яким Річ Посполита отримала додаткові території.

Ставлення Московії до українських козаків було неоднозначним. З ними, як опорою православ'я в Речі Посполитій, встановлювали дипломатичні контакти, але іммігрантів перехресчували. Москву дратувала участь українських козаків у польсько-московських війнах, але, розуміючи значення козацького фактору у Східній Європі, намагалася підтримувати добросусідські стосунки із Запорозькою Січчю. Сприяло цьому також і те, що московський уряд Михайла Романова мав свої плани щодо козаків, зокрема, використати їх у боротьбі проти Речі Посполитої.

Московія українським козакам не завжди довіряла, боялася їхньої надмірної активності, яку не завжди можна було направити в потрібне московському уряду русло. Настільки ця сила була важкокерованою, московський уряд побачив у подіях Смутного часу і, зокрема, під час походу гетьмана Конашевича-Сагайдачного 1618 р. Проте бажання використовувати українських козаків у своїх цілях спонукало Московію надсилати українським козакам грошові виплати, продукти харчування, порох та інше. Політика Московської держави щодо козаків часто виглядала привабливішою, ніж політика Речі Посполитої.

Період козаччини та діяльності гетьмана Сагайдачного є тим фундаментом, на якому в подальшому будувалася українська держава, утверджувалася національна самосвідомість українського народу. Справу розбудови української, козацької держави розпочату гетьманом П. Конашевичем-Сагайдачним продовжив Б. Хмельницький.

**Громадянські протистояння в історії України:
від непорозумінь і розбрату до національної консолідації**

Джерела та література

1. Антонович В. Про козацькі часи на Україні. - К.: Дніпро, 1991. – 238 с.
2. Аркас М. Історія України-Русі - 3-те факс.вид. – К.: Вища школа, 1993. – 414 с.
3. Бантыш-Каменський Д. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетьманства. – Репр. изд. 1903. – К.: Час, 1993. - 604 с.
4. Брехуненко В. Війни українських козаків з Росією до часів Богдана Хмельницького. – К., 2007. – 64 с.
5. Брехуненко В. Козаки на степовому кордоні Європи: Типологія козацьких спільнот XVI – першої половини XVII ст. – К., 2011. – 503 с.
6. Брехуненко В., Леп'явко С. Українське козацтво і Московія в XVI – першій половині XVII століття // Переяславська рада 1654 року (Історіографія та дослідження). – К.: Смолоскип, 2003. – 890 с.
7. Бульвінський А.Г. Українсько-російські взаємини 1657-1659 рр. в умовах цивілізаційного розмежування на сході Європи. – К., 2008. – 680 с.
8. Голобуцький В. Запорозьке козацтво. - К.: Вища шк., 1994. – 539 с.
9. Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. 7. Козацькі часи - до 1625 р. - К.: Наукова думка, 1995. – 624 с.
10. Грушевський М. Ілюстрована історія України. – К.: Наукова думка, 1992. – 544 с.
11. Гуржій О., Корнієнко В. Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний. – К.: Україна, 2004. – 190 с.
12. Гуслистий К., Апанович О. Запорозька Січ та її прогресивна роль в історії українського народу. – К.: Держполітвидав України, 1954. – 87 с.
13. Дорошенко Д. Нарис історії України в 2-х томах. – Т. 1 (до половини XVII ст.). – К.: Глобус, 1992. – 238 с.
14. Крип'якевич І. Історія українського війська. Частина 1. – Львів: видання Івана Тиктора, 1936. – 288 с.
15. Кучма Л. Украина – не Россия. – М.: Время, 2003. – 560 с.
16. Леп'явко С. Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561-1591). – Чернівці, 1999. – 216 с.
17. Максимович М. Киевъ явился градомъ великимъ...: Вибрані українознавчі твори. – К.: Либідь, 1994. – 448 с.
18. Масненко В. Украинский фактор в событиях московской Смуты в начале XVII в. // Studia Slavica et Balcanica Petropolitana. - 2012. - № 2 (12). – Июль-декабрь. – С. 91-106.
19. Мишко Д. Українсько-російські зв'язки в XIV - XVI ст. – К.: Вид-во АН УРСР, 1959. – 176 с.
20. Опарина Т. Украинские казаки в России: Единоверцы или иноверцы? // Соціум. Альманах соціальної історії. - 2003. - Вип. 3. – С. 23.
21. Повесть об осаде г. Михайлова гетманом Сагайдачным в 1618 г. // Киевская старина. – 1885. – Т. 12. – С. 684-689.
22. Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2-х тт. – Т. 1: До середини XVII століття. - К.: Либідь, 1992. – 640 с.
23. Рігельман О. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі. – К.: Либідь, 1994. – 768 с.
24. Сас П. Петро Конашевич-Сагайдачний // Київська старовина. - 1992. - № 2. – С. 53-69.

25. *Сас П.* Запорожці у польсько-московській війні наприкінці Смути 1617-1618 рр. – Біла Церква: Вид. О.В.Пшонківський, 2010. – 512 с.
26. *Сергійчук В.* Іменем війська Запорозького: Українське козацтво в міжнародних відносинах XVI – середини XVII століття. – К.: Вид-во «Україна», 1991. – 253 с.
27. *Скринников Р. Г.* Россия в начале XVII в.: «Смута». – М.: Мысль, 1988. – 283 с.
28. *Станіславський О.* Громадянська війна у Росії XVII ст.: Козацтво на зламі історії. - М.: Мысль, 1990. – 270 с.
29. *Флоря Б.* Русско-польские отношения и политическое развитие Восточной Европы во второй половине XVI - начале XVII в. - М.: Издательство «Наука», 1978. – 303 с.
30. *Флоря Б.* З історії взаємовідносин українського козацтва і російського уряду (80-і-90-і роки XVI ст.) // Український історичний журнал. – 1978. - №8. – С. 124-129.
31. *Щербак В.* Козацтво XVI – перша половина XVII ст. як потенційний чинник українського державотворення / Віталій Щербак // *Terra cossacorum*: студії з давньої і нової історії України. - К.: [б. в.], 2007. - С. 32.
32. *Яворницький Д.* Історія запорозьких козаків: У 3 т. – Т. 2. – К.: Наукова думка, 1990. – 560 с.

Горб Є. С. (Маріуполь)

Розгортання національно-визвольної боротьби українського народу на теренах Чернігово-Сіверщини протягом 1648-1649 рр.

У роки Національно-визвольної війни українського народу Чернігово-Сіверщина не була головним театром військових дій, однак мала важливе стратегічне значення. Контроль над Сіверщиною забезпечував козаків від можливого тилового удару військ Великого князівства Литовського. З аналогічних причин контроль над Чернігівським воєводством був необхідний литовцям. Периферійністю Чернігівщини пояснюється і бідність, фрагментарність джерельних свідчень про перебіг національно-визвольної боротьби на цих землях. Активність повстанців на Чернігово-Сіверщині могла викликати природну зацікавленість лише у пограничних московських воєвод, відписки яких і є головним джерелом до висвітлення перебігу повстання 1648-1649 рр. в околицях Чернігова, Стародуба та Ніжина.

Варто відзначити окремі спроби дослідження проблем національно-визвольної боротьби на теренах Чернігівщини. Цьому зокрема присвячені окремі статті та джерельні публікації Ю. Мищика та П. Пирого.

Метою публікації є висвітлення перебігу військових дій на Чернігово-Сіверщині протягом 1648-1649 рр.

До травня 1648 р. ми не маємо відомостей про значні повстанські рухи на території Чернігово-Сіверщини. Через Чернігівщину пролягав марш загонів воєводи руського, князя І. Вишневецького. Після козацьких перемог під Жовтими Водами та Корсунем, князь відчув себе у пастці – «сидів за Дніпром із своїми людьми, немов у пташиній клітці», як згадував Б. Машкевич. І. Вишневецький бачив тільки один шлях для маневрів – через Чернігів, куди він і рушив 16 травня 1648 р. 25 травня княжі загони прибули під Чернігів і розпочали триденну переправу через Десну [1]. С. Твардовський писав, що можливості переправи на Чернігівщині ускладнювалися повною руйнацією повстанцями мостів та гребель [2].

На початку червня 1648 р. повстанці неодноразово брали в облогу Новгород-Сіверський та Стародуб, однак, не змогли здобути міст, оскільки напередодні міські укріплення були значно посилені [3]. Збільшивши свої сили повстанці незабаром таки взяли Новгород-Сіверський та почали наступ на Чернігів. Новгород було взято ввечері 13 червня, без бою – міщани самі здали своє місто повстанцям. За день до приступу козацьких загонів під місто, Новгород-Сіверський залишила вся шляхта, рушивши до Стародубу та глибше, на території Великого князівства Литовського. У місті залишився лише підстароста С. Сосновський, якого козаки скоріш за все вбили («...и тово де подстаростья, да с ним поляков дву человек, которых заехоли козаки, побили...») [4].

По дорозі загони козаків постійно збільшувалися за рахунок «покозачення» селян та міщан. У козаки приймали навіть євреїв, яких попередньо охрещували. Для порівняння наведемо відомості з відписки брянського воєводи, князя М. Мещерського. Воєвода стверджував, що під Новгород-Сіверським повстанський загін нараховував 300 чол., а під час штурму Стародубу вже 2 тис. Навряд чи єврейство Чернігівщини розділяло прагнення повсталого козацтва, – скоріш за все вони просто намагалися зберегти своє життя. Не дивлячись на те, що поляки теж виказували бажання вступити до лав повстанців їх всіх вирізали [5]. Наприклад, під час штурму містечка Погар козаки вирізали 70 польських та єврейських сімей [6].

Проаналізувавши відомості Б. Машкевича, можемо зробити припущення, що 20 червня козаками був взятий і Чернігів. Одразу після відходу війська І. Вишневецького з-під міста до міських мурів присту-

пили козаки, виправивши частину людей навздогін за І. Вишневецьким, а частину залишивши здобувати Чернігів. Не зумівши опанувати місто, козаки знову об'єдналися, припинили гонитву за княжим військом і штурмом взяли Чернігів, вирізавши всю шляхту, яка знаходилася в місті [7]. Було вбито також близько 2 тис. євреїв [8].

Після взяття Стародубу козаки його одразу покинули, чим скористався нечисленний (кілька сот) польський загін і зайняв місто, розпочавши каральні акції стосовно місцевого населення. Селяни дали знати повстанцям про повернення поляків, після чого козацький загін кількістю 500 чол. знову розпочав наступ на Стародуб, що викликало стрімку втечу поляків. Аби убезпечити місто на випадок можливого повернення коронних військ козаки залишили в Стародубі невелику залогу [9]. Однак, вже в середині липня 1648 р. Стародуб було очищено від повстанців. Тут сидів підстароста Р. Уезький, про що свідчить його листування з пограничними московськими воєводами. У середині жовтня в місті знову перебували козаки під началом полковника П. Бережицького, якого в московських актах названо «гетьмана Хмельницького племянник». Козацький полковник сидів також у Сосниці [10]. Незабаром повстанці здобули Ніжин [11].

Загони повстанців на Чернігівщині стрімко збільшувалися, однак, не настільки, як про це доповідав грецький купець у Москві, що стверджував про 36 тисяч козаків під Стародубом та Почепом [12]. Вже більш достовірнішими виглядають свідчення священника П. Ласка, який виконував роль посланця брацлавського воєводи А. Кисіля до гетьмана Б. Хмельницького. Зокрема, священник доповідав, що на Чернігівщині орудували загони повсталого «хлопства» з маєностей князя І. Вишневецького загальною чисельністю близько 15 тис. Саме ці загони здобули та спалили Чернігів, Носівку, Сосницю, Мену, Батурин [13].

У записці дяка Г. Кунакова містяться надзвичайно цікаві відомості стосовно перебігу військових дій на теренах Чернігово-Сіверщини в першій половині березня 1649 р. Зокрема, він повідомляв, що князь Лукомський з каральною місією (загін кількістю близько 900 чол.) рушив на Сіверщину, взяв Стародуб та Почеп, однак, під селищем Млини був розбитий і вимушений рятуватися від помсти повстанців у Брянську, а потім в Орші [14]. Нам не вдалося ідентифікувати цього князя Лукомського, – скоріш за все це був один з командувачів за-

гонів князя Я. Радзивіла. Повстанці знову брали Стародуб під час цієї кампанії [15]. На початку липня 1649 р. козаки також очікували чергового наступу литовських військ на Сіверщину [16].

Отже, гетьман Б. Хмельницький не ставив собі за мету опанування Чернігово-Сіверщини, про що свідчить відсутність у регіоні протягом 1648 р. добре організованих козацьких загонів. Повстанський рух на Чернігівщині був стихійним і зростав за рахунок повсталого селянства з лівобережних маєтностей І. Вишневецького. Поряд з цим відзначимо, що контроль над Сіверськими землями був життєво необхідний гетьману, оскільки відкривав можливості постійного контакту з пограничними московськими воєводами та убезпечував козацькі тили. Тема потребує подальшої розробки, заснованій на виявленні та опрацюванні неопублікованих джерел, перш за все з актів московських приказів.

Джерела та література

1. Dyaryusz Boguslawa Kazimierza Maszkiewicza poczatek swoj bierze od roku 1643. w lata po sobie nastepujace // Zbior pamietnikow historycznych o dawnej Polsce. – T. V / przez Niemcewicza J. U. – Lipsk: Nakladem i drukiem Breitkopfa i Hakrtela, 1840. – S. 69.
2. *Twardowski S.* Woyna domowa z-Kozaki i Tatory, Moskwa, potym Szwedami, i z-Wegry, przez lat dwanasie Za Panowania Najjasnieyszego Jana Kazimierza Krola Polskiego Tozcza sie na cztery podzielona xiegi Oyczysta Muza / S. Twardowski. – Calissii, 1681. – S. 16.
3. 1648, июня 8. Отписка Трубчевскаго воеводы Никифора Нащокина с вестями о событиях в Польше // Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографическою комиссиею. – Т. III. 1638-1657. – СПб.: В типографии П. А. Кулиша, 1861. – С. 210.
4. 1648 г. июня 19. – Отписка севских воевод З. Леонтьева и И. Кобыльского в Посольский приказ о присоединении и запорожским казакам мещан и крестьян Новгород-Северского уезда и о желании их перейти в подданство России // Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах. – Т. II. 1648-1651 годы. – М.: Издательство Академии наук СССР, 1953. – С. 48.
5. 1648, июня 15. Отписка Брянскаго воеводы князя Мещерскаго с вестью о войне козацкой // Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографическою комиссиею. – Т. III. 1638-1657. – СПб.: В типографии П. А. Кулиша, 1861. – С. 218; 1648 в июне. Отписка Трубчевскаго воеводы Никифора Нащокина об убегающих от козаков в Московское царство Поляках // Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографическою комиссиею. – Т. III. 1638-1657. – СПб.: В типографии П. А. Кулиша, 1861. – С. 225; 1648, июня 16. Рассказ Стародубца Григория Климова о свидании с Хмельницким и о событиях в Украине // Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографическою комиссиею. – Т. III.

- 1638-1657. – СПб.: В типографії П. А. Кулиша, 1861. – С. 216; *Летопись Самовида по новооткрытым спискам с приложением трех малороссийских хроник: Хмельницкой, «Краткого Описания Малороссии» и «Собрания Исторического».* – К.: В Типографии К. Н. Милевского, на Крещатике, в д. Биска, 1878. – С. 13.
6. 1648 г. июня 23. – Отписка севских воевод З. Леонтьева и И. Кобыльского в Разрядный приказ об изгнании казаками шляхты из Новгород-Северского уезда, об осаде Стародуба и о желании украинского населения перейти в подданство России // *Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах.* – Т. II. 1648-1651 годы. – М.: Издательство Академии наук СССР, 1953. – С. 53.
 7. *Dyaryusz Boguslawo Kazimierza Maszkiewiczza...* – S. 70
 8. *Furst J. Beitrag zur Geschichte des Kosakenaufstandes im Jahre 1648 / J. Furst // Jahrbucher fur slawische Literatur, Kunst und Wissenschaft.* – 1843. – S. 108.
 9. 1648, в июле. Разказ в Москве о двукратном взятии казаками Стародуба // *Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографическою комиссиею.* – Т. III. 1638-1657. – СПб.: В типографии П. А. Кулиша, 1861. – С. 236.
 10. 1648 г. июля 11 (нов. ст. 21). – Письмо стародубского подстаросты Р. Уезского трубчевскому воеводе Н. Нащокину с просьбой не принимать на русскую территорию кабальных людей и крестьян, участников восстания против польской шляхты // *Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах.* – Т. II. 1648-1651 годы. – М.: Издательство Академии наук СССР, 1953. – С. 57-58; 1648 г. октября 19. – Отписка севских воевод З. Леонтьева и И. Кобыльского в Разрядный приказ о поражении польских войск в сентябре и о желании украинского народа воссоединиться с Россией // *Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах.* – Т. II. 1648-1651 годы. – М.: Издательство Академии наук СССР, 1953. – С. 78; 1648 г. октября 30. – Отписка брянского воеводы Н. Мещерского в Посольский приказ с вестями русских торговых людей о победах Богдана Хмельницкого и о желании украинского народа воссоединиться с Россией // *Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах.* – Т. II. 1648-1651 годы. – М.: Издательство Академии наук СССР, 1953. – С. 79.
 11. Разказ выходцов монахов в Москве о своем бегстве из монастыря и сведений о событиях в Польше, о козацкой войне с Поляками // *Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографическою комиссиею.* – Т. III. 1638-1657. – СПб.: В типографии П. А. Кулиша, 1861. – С. 239-240.
 12. 1648, июля 22. Разказ в Москве грека купца из Красного, о событиях козацкой войны с Поляками // *Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографическою комиссиею.* – Т. III. 1638-1657. – СПб.: В типографии П. А. Кулиша, 1861. – С. 235-236.
 13. 1648 г. июня 18 – июля 7. – реляция П. Ласка, посланца А. Киселя к Богдану Хмельницкому, о казацкой раде, состоявшейся 19 июня в Чигирине, о присутствии на раде русских бояр и черкесских послов и развертывании борьбы украинского народа против польской шляхты // *Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах.* – Т. II. 1648-1651 годы. – М.: Издательство

- Академии наук СССР, 1953. – С. 47; Relacya ojca Petroniego Laska Zakonnika, ktory byl poslany do Chmielnickiego od JMPna Wojewody Braclawskiego // Szajncha K. Dwa lata dziejow naszych. 1646. 1648. Opowiadanie i zrodla. – Т. II. Polska w r. 1648 / K. Szajnocha. – Lwow, 1869. – С. 362.
14. 1648 (1649?), март. Записка дьяка Григория Кунакова о козацкой войне с Польшею, об избрании Казимира, короля Польского, его коронации и о Московских изменниках // Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографическою комиссиею. – Т. III. 1638-1657. – СПб.: В типографии П. А. Кулиша, 1861. – С. 300.
15. Twardowski S. Woyna domowa... – S. 99.
16. 1649 г. июля 7. – Отписка севских воевод З. Леонтьева и Н. Кириллова в Посольский приказ о совместной борьбе украинского и белорусского народов против польской шляхты и о намерении казаков, мещан и крестьян, в случае поражения, переселиться в пределы Русского государства // Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах. – Т. II. 1648-1651 годы. – М.: Издательство Академии наук СССР, 1953. – С. 217.

Желєзко Р. А. (Ніжин)

Роль Ніжинського козацького полку в подіях Чорної ради 1663-го року

У червні 2013 р. минає 350 років з часу проведення Чорної ради в Ніжині – події, що мала ключове значення в історії козацької України та Ніжинського козацького полку. Вивченню причин, перебігу подій та наслідків ніжинської ради присвячено низку ґрунтовних наукових досліджень А. Востокова, В. Газіна, В. Горобця, Д. Яворницького, О. Морозова та інших [1]. Водночас, не зважаючи на вагомий доробок української історіографії та історичних розвідок краєзнавців м. Ніжина, стан вивчення проблематики подій Чорної ради 1663 р. продовжує залишати ряд дискусійних моментів і «білих плям». Зокрема, в даному контексті, мова йде про хронологічні рамки події, що могла тривати два або три дні (від 16 до 18 червня за старим стилем Юліанського календаря. Різниця між останнім та Григоріанським (новим) для XVII ст. становить 10 днів); чисельність прихильників Якіма Сомка та Івана Брюховецького; вплив московських представників на перебіг ради; роль Ніжинського козацького полку як місця проведення тощо. На останній тезі хотілося б зупинитися докладніше.

Метою даної розвідки є спроба з'ясувати на основі існуючої історіографії і відомих документів роль та позицію Ніжинського козацького полку під час виборів першого гетьмана Лівобережної України 1663 року.

Безпосередній учасник Чорної ради ніжинський козацький старшина Роман Ракушка-Романовський, якого прийнято вважати автором «Літопису» Самовидця, свого часу так писав про події 16-18 червня 1663 р.: «Зараз по весні на Україні з'явилося нове лихо, якого за колишніх гетьманів не було, тобто чорна рада» [2]. Козацька держава, створена в роки національно-визвольної революції 1648-1657 рр. гетьманом Богданом Хмельницьким переживала гостру внутрішню кризу. За гетьманування Богданового сина Юрія (1659-1663) відбулося падіння авторитету й могутності гетьманської посади, що породило міжусобну боротьбу козацької старшини та запорожців за владу в Україні. Не стояли осторонь громадянських конфліктів в Україні і сусідні їй Московська і Польська держави, що вели боротьбу за право володіти українськими землями. Зречення на початку 1663 р. Ю. Хмельницьким гетьманства поставило питання про обрання нового володаря України. Зважаючи на те, що на правому березі Дніпра за підтримки Варшави гетьманську булаву отримав Павло Тетеря, українські козаки Лівобережжя, у тому числі і Ніжинщини, за допомогою Москви, вирішили обрати власного гетьмана.

Боротьбу за гетьманську булаву Лівобережжя розпочали колишні соратники Б. Хмельницького та його родичі з боку першої та третьої дружин: наказний гетьман Яким Сомко і ніжинський полковник Василь Золотаренко (1659-1663). Відчуваючи можливість повернути собі керівну роль в Україні, в боротьбу втрутилась і Запорізька Січ. Запорожці висунули свого претендента на гетьманську булаву, яким став колишній слуга родини Хмельницьких, а нині кошовий отаман Іван Брюховецький. Кожен з кандидатів регулярно писав листи московському царю з доносами на суперників, намагаючись знайти в його очах підтримку. Широко використовувалися Я. Сомком, В. Золотаренком й І. Брюховецьким наклепи та підкупи. Так, ніжинський полковник В. Золотаренко, відомий серед козацтва на прізвисько «Васюта», спробував схилити на свій бік запорожців І. Брюховецького. Він щедро роздавав подарунки тій запорізькій голоті (бідним козакам), котра приїздила з Січі до лівобережних міст на гостини до

родичів та погуляти в шинках у зимовий час. Січовики радо приймали подарунки, але утримувались від чітких обіцянок В. Золотаренку. Якось прибувши до московського воеводи Григорія Ромодановського з черговими дарами, посланці Васюти застали в таборі росіянина запорожців, які на той час вже встигли добре випити горілки. Зав'язавши з посланцями ніжинського полковника щирю і хвалькувату розмову, п'яні запорожці обмовилися, що на новій раді з виборів гетьмана вб'ють всю старшину і не пощадять ні Я. Сомка, ні В. Золотаренка [3]. Розгніваний ніжинський полковник зробив було спробу підняти ніжинських козаків до походу проти І. Брюховецького, чії ватаги вже рухалися Лівобережжям, але такими діями лише спровокував власних козаків до збройного повстання, що мало місце якраз на передодні Чорної ради й ледь не коштувало Васюти життя. Антистаршинське повстання у Ніжинському полку, що з великими труднощами було приборкане В. Золотаренком, змусило останнього відмовитися від активної боротьби за гетьманство. Ніжинський полковник, вочевидь, прагнучи зберегти особисті земельні наділи та рангові володіння, приймає рішення відновити ідейно-політичну єдність провладного старшинського клану Хмельницьких–Сомків–Золотаренків. Результатом наступних домовленостей було приєднання В. Золотаренка до табору Я. Сомка, що ставав єдиним кандидатом на гетьманство від козацької старшини лівобережних полків [4].

Висвітлюючи гостре військово-політичне протистояння між претендентами на гетьманську булаву та їх соратниками, варто наголосити і на деструктивній ролі українського православного духовенства, особливо колишнього ніжинського протопопа Максима Филімоновича, який з 1661 р. перебував у духовному сані Мефодія – єпископа Мстиславського і Оршанського та тодішнього протопопа Ніжина Симеона Адамовича. Замість того, щоб виступати об'єднуючою віссю українського козацтва на шляху розбудови ним козацько-гетьманської держави й намагатися примирити протидіючі табори в ім'я збереження територіальної і ідейно-політичної цілісності Гетьманщини, духовенство Ніжинського полку лише «підливало масла у вогонь». Як відомо, єпископ Мефодій спочатку підтримував Васюту, адже з родиною ніжинських полковників братів Золотаренків він був знайомий ще з доби Хмельниччини. Упродовж Білоруської кампанії

1654-1655 рр. він особисто входив до близького оточення тодішнього наказного гетьмана Сіверського Івана Золотаренка – ніжинського полковника у 1652-1655 рр., потенційного наступника Б. Хмельницького на гетьманській посаді. Натомість пізніше, єпископ почав надавати перевагу І. Брюховецькому, паралельно особисто листуючись з московськими царедворцями і за допомогою С. Адамовича доповідаючи їм про стан подій у Ніжині на поч. 60-х рр. XVII ст.

Незважаючи на ряд старшинських рад, що впродовж 1662-1663 рр. відбувалися в Козельці, Ніжині й інших містечках, сторони, сварячись, так і не змогли обрати нового гетьмана. За домінуючої ролі московського царя Олексія Михайловича, який спираючись на умови Переяславської ради 1654 р. намагався взяти під контроль Україну, було вирішено скликати загальну або «чорну» раду, яка і мала остаточно обрати гетьмана. Як і всі попередні загальні ради, що були започатковані на Січі, нова «чорна» рада передбачала участь в ній всіх козаків незалежно від їхнього майнового стану, міщан, селян та духовенства. Місцем проведення ради було обрано місто Ніжин – полковий центр найбільшого на той час полку Гетьманщини. Вибір пав саме на Ніжин, оскільки місто було близьким до московського кордону, що давало Москві теоретичну можливість контролювати вибори й не допустити впливу Польщі. Представниками московського царя на раді були князь Данило Степанович Великогагін, стольник Кирило Хлопов та дяк Іван Фомін, підтримувані 8 тис. стрільців. Пишний намет князя Д. Великогагіна був розташований за містом, біля Московської дороги. Наказний гетьман (тимчасовий володар булави до обрання повноправного) Я. Сомко розмістив своїх козаків за Київською брамою ніжинської фортеці, а І. Брюховецький та запорожці стали табором на протилежному кінці міста, за Московською брамою, в місцевості, що носила назву «Романівський кут». Один з запорозьких загонів розташовувався в районі сучасної «Бабицівки». Зважаючи на розташування табору козаків, вулиця, по якій вони їхали на раду в бік Московської дороги, отримала назву Козачої, у радянський період змінену на Червонокозачу.

Ніжинський краєзнавець О. Уривалкін повідомляє, що станом на червень 1663 р., коли вже представники всіх таборів та московські бояри прибули до Ніжина, виникла дискусія про місце проведення

ради. Так, наказний гетьман Я. Сомко наполягав, щоб рада проходила в місцевості за Київською брамою (територія сучасного будинку ніжинського міськвиконкому), тобто район розташування вірних йому полків. Полковнику московських військ Стразбургу, котрий був у нього на вечері й передав пропозицію князя Д. Великогагіна переправитися через р. Остер від Київських до Московських воріт, Я. Сомко відповів, що якщо рада буде в пропонованому місці він на неї не з'явиться [5]. В. Золотаренко пропонував провести чорну раду на торговій площі поряд з Московською дорогою. У такому разі полковник міг контролювати перебіг ради за рахунок наявної в місцевому замку артилерії та вогнем з рушниць, розставивши ніжинських козаків на стінах міських валів. Лише І. Брюховецький не виставляв жодних умов, розраховуючи на князя Д. Великогагіна. Зрештою перевагу здобула позиція московського князя та ніжинського полковника. Чорну раду вирішили провести на південно-східній околиці міста: у полі неподалік Московської дороги (територія в районі сучасної школи № 10, між вулицею Чернігівською і Троїцьким кладовищем).

Раду призначили на 16 червня 1663 р. Знаючи бурхливість і завзяття козацьких сварок, що супроводжували більшість чорних рад на Січі, було прийнято рішення, що рядові козаки прийдуть на раду без зброї. Однак, у супереч попереднім домовленостям, козаки обох таборів прихопили шаблі, а прихильники Я. Сомка і В. Золотаренка мали в розпорядження гармати. Перший день ради не дав очікуваних результатів. Ніжинська рада не змогла обрати гетьмана. Голосні удари в литаври 17 червня сповістили про продовження ради. Князь Данило Великогагін почав зачитувати царську грамоту, проте козаки не стали його слухати. Близько 40 тис. прихильників кошового отамана І. Брюховецького почали проголошувати його гетьманом і, за козацьким звичаєм, підкидати вгору шапки. Те саме вчинили і прибічники Я. Сомка. Досить швидко зав'язалася бійка, під час якої запорожці та чернь І. Брюховецького відібрали та зламали гетьманський бунчук в Я. Сомка, змусивши останнього разом з В. Золотаренком й іншими старшинами шукати захисту в московському наметі. Поле ради було забризкане кров'ю, місцями лежали тіла загиблих і скалічених козаків, безліч отримали поранення... Раду було вирішено перенести на наступний день. Князь Д. Великогагін відіслав Я. Сомка і В. Золотаренка до ніжинського замку під захист москов-

ського воєводи Михайла Дмитрієва. Вранці 18 червня 1663 р., тепер вже без супротиву опонентів, І. Брюховецького було обрано першим гетьманом Лівобережної України.

Коротко проаналізувавши хід подій, виникає слушне запитання: «На чиему ж боці були козаки Ніжинського полку під час Чорної ради?» Зважаючи на повстання проти В. Золотаренка, відомий дослідник історії козацтва Д. Яворницький зазначає, що станом на червень 1663 р. Ніжинський полк був на боці кошового отамана І. Брюховецького [6], що і пояснює разючу перевагу останнього під час виборів гетьмана. Натомість, інший корифей української історії М. Максимович вважає, що ніжинські козаки на раді 1663 р. підтримували Якіма Сомка, зважаючи на союз останнього з В. Золотаренком [7].

Поряд з тим, аналіз історичних подій дозволяє припустити, що обидва вище згадані історики мали рацію. Інша справа в тому, що в протидіючих таборах були представлені ніжинські козаки різного майнового статусу. Місцева чернь та бідне козацтво, утискуване політикою ніжинського полковника В. Золотаренка по збільшенню старшинських і монастирських землеволодінь [8], підтримувало І. Брюховецького та запорожців, які обіцяли їм добру наживу та швидку розплату над старшиною. Співпраця ніжинської черні з запорожцями склалася ще, вочевидь, на межі 1662-1663 рр. По-перше, січові козаки, як свідчить Д. Яворницький, взимку часто їздили до міст Гетьманщини з метою купівлі різних господарських та військових речей, продуктів харчування й доволі часто засиджувалися в місцевих шинках. Ніжин, як відомо, був найбільшим ремісничим і торгівельним центром Лівобережжя того часу, що гарантувало можливість попередніх домовленостей січовиків про їх підтримку у червні 1663 р. ніжинською черню. По-друге, уже в першій половині 1663 р. І. Брюховецький розіслав запорожців до лівобережних міст із закликом до народних мас, розорених війною та здирицтвом старшини, збиратися на генеральну раду під Ніжин, де вони зможуть поквитатися за всі утиски та знущання. Крім того, кошовий отаман призначив козаків із голоти Матвія Микитовича Гвинтівку (майбутній ніжинський полковник у 1663–1667-х роках) і Волевича полковниками, дозволивши вербувати до своїх полків усіх охочих до розправи над старшиною. Окрім черні, на боці І. Брюховецького були і заможні

козаки Ніжинського полку, розвитку військово-політичної кар'єри яких перешкоджали інтереси ніжинського полковника В. Золотаренка. Одним з таких старшин був колишній ніжинський сотник, полковий суддя (1659) та наказний ніжинський полковник (1660) Роман Ракушка-Романовський. Уже після ради ймовірний автор «Літопису» Самовидця отримає посаду генерального підскарбія та прийме участь у поділі Ніжинського козацького полку [9]

Натомість більшість ніжинської старшини, що боялася втратити у ході антистаршинського повстання у полку власні маєтки, була на боці наказного гетьмана Я. Сомка. Відомо, що до їх числа входили осавул Левко Бут та Павло Кильдій. Так, за свідченнями Самовидця, переяславська, а разом з ними і ніжинська старшина, будучи людьми «достойними з достатком», прибули на раду верхи на добрих конях «як на війну», вдягнувши гарний одяг [10]. Варто припустити, що явка підтримуваної Я. Сомка старшини у повному озброєнні свідчить про її рішучі прагнення обрати колишнього переяславського полковника повноправним гетьманом, а захоплена зброя наперед була заготована проти черні та запорожців. Підтвердженням цього є і літописні свідчення, згідно яких «сомківці» першими 17 червня кинулися проти 40 тис. натовпу, що намагався вручити гетьманський бунчук І. Брюховецькому [11]. Як відомо, згадана старшина зазнала невдачі й стала жертвами майбутнього триденного грабунку міста Ніжина запорожцями і місцевого голотою 19-21 червня 1663 р., що мав місце після подій ради.

Таким чином, даний розподіл ніжинського козацтва між таборами Я. Сомка і І. Брюховецького перетворив Чорну раду в Ніжині не лише на кровопролитну бійку між українським населенням Лівобережжя й Запоріжжя, а й став проявом серйозного майнового розшарування серед козацтва найбільшого на 1663 р. Ніжинського полку, що складався з 36 сотень. Згадки істориків, зокрема, П. Пирого про те, що на території Ніжинського полку в добу Хмельниччини проживала 1/3 всього населення Гетьманщини [12], дозволяє стверджувати, що, незважаючи на 10-літній проміжок часу, чернь саме Ніжинського полку відіграла вагомую роль у подіях Чорної ради. До того ж, її вплив був значно сильнішим, ніж роль московського князя Д. Великогагіна з 8 тис. стрільців. Представники Москви були лише пасивними спостерігачами перебігу ради і потім мусили затвердили її результати. Американський історик

Бікфорд О'Брасн наголошує, що у московського князя не було іншого вибору як визнати гетьманом І. Брюховецького [13]. Доказом того є згадка Д. Яворницького, про збиття 17 червня шаленим натовпом козаків князя Д. Великогагіна зі стільця, що ледь не коштувало останньому життя [14]. Лише декілька гранат, кинуті одним з офіцерів московського війська до натовпу, дозволили врятувати князя та його оточення. Схожої думки дотримуються і автори посібника «Політична історія України», які наголошують на тому, що вибори набули такого неконтрольованого характеру із взаємними образами, погрозами й бійкою внаслідок чого представники Москви були змушені їх покинути [15]. Якщо брати до уваги такий сценарій подій, виникає ще одне запитання стосовно місця, де могли пересидіти небезпеку московські представники на чолі з князем Д. Великогагіним. Був це ніжинський замок, де перебували стрільці на чолі з воєводою Михайлом Дмитрієвим? Чи похідний табір московського війська, розташований неподалік Московської дороги, де проходила Чорна рада? На жаль, сучасний стан вивчення проблематики Чорної ради 1663 р. не може повністю висвітлити означений аспект питання.

Отже, події Чорної ради в Ніжині стали проявом складних суспільно-політичних конфліктів у середині Гетьманщини, поєднаних зовнішньою агресією з боку країн-сусідів. Рада засвідчила неможливість козацьких мас знаходити конструктивне рішення у процесі управління державою. Результатом ради став розкол Гетьманщини по р. Дніпро на дві ворогуючі між собою частини. Не останню роль у подіях Чорної ради 1663 р. відіграв саме Ніжинський козацький полк, що став місцем проведення виборів гетьмана та забезпечив її основними учасниками. Провладна боротьба в Україні розділила ніжинське козацтво на два табори, призвела до їх збройного зіткнення, поділу полку на 4 частини, страти ніжинського полковника В. Золотаренка й ніжинського полкового осавула Павла Кильдія, заслання місцевого старшини Левка Бута до Сибіру, триденному грабунку Ніжина місцевою черню і запорожцями тощо. Знаменно, що 350-ті роковини з дня події ще раз піднімають питання про ґрунтовне вивчення Чорної ради 1663 р. та її наслідків для Гетьманщини з метою не допустити внутрішніх конфліктів на сучасному етапі українського державотворення.

Джерела та література

1. *Востоков А.* Нежинская рада 1663 г. / А. Востоков // Киевская старина. – 1888. – Т. 21. – Май. – С. 127–131; *Газін В.В.* Чорна рада 1663 р.: новітні політтехнології в історії ранньомодерної України / В.В. Газін // Політологічні студії. – 2011. – Вип. 2. – С. 82–90; *Горобець В.В.* «...нам згідно звичаю давнього нашого, того гетьмана обрати, кого все військо любить». Елекційні змагання на Лівобережжі України 60-х років XVII ст. / В.В. Горобець // Україна в Центрально-Східній Європі. – 2004. – № 4. – С. 237–264; *Яворницький Д.І.* Історія запорізьких козаків. У 3 томах. Т. II. / Пер. з рос. І.І. Сварника. – Львів: Світ, 1991. – С. 214–217; *Морозов О.С.* Ніжинські полковники брати Золотаренки (історико-біографічний нарис) / Олександр Морозов // Ніжинська старовина. – Вип. 1 (4). – Ніжин: Видавництво «Аспект-Поліграф», 2005. – С. 44–61.
2. Літопис Самовидця / Джерела з історії України. Під ред. Я. Дзири – К.: Наукова думка, 1971. – С. 90.
3. *Яворницький Д.І.* Історія запорізьких козаків. У 3 томах. Т. II. / Пер. з рос. І.І. Сварника. – Львів: Світ, 1991. – С. 215.
4. *Желєзко Р.А.* Ніжинський козацький полк і Чорна рада 1663 р. // Ніжинська старовина: Збірник регіональної історії та пам'яткознавства. (Серія «Ніжинознавчі студії», №10) / Посохов С.І. (гол. ред.), Коваленко О.Б. (заст. гол. ред.), Титова О.М. (заст. гол. ред.), Бойко О.Д., Верба І.В., Верменич Я.В. [та ін.]; Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПК. Вип. 15 (18). – К.: Центр пам'яткознавства НАН України, 2013. – С. 9.
5. *Уривалкін О.* Загадки історії. Лівобережна Україна та Ніжинський полк з сер. XVII до кін. XVIII ст. / О. Уривалкін – К.: ТОВ Наука-сервіс. – 2001. – С. 135.
6. *Яворницький Д.І.* Історія запорізьких козаків. У 3 томах. Т. II... – С. 215.
7. *Максимович М.А.* Собрание сочиненій. Том I. Отдель историческій. – К., 1876. – С. 668.
8. Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687): Матеріали до укр. дипломатарію / Упор. І. Бутич, В. Ринсевич, І. Тесленко. – К. ; Львів : НТШ, 2004. – С. 892–898.
9. Літопис Самовидця... – С. 91.
10. Там само. – С. 22.
11. *Рігельман О.І.* Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі / Вст. ст., упор. та примітки М.П. Саса, В.О. Щербака. – К.: Либідь, 1994. – С. 334.
12. *Пиріг П.* Ніжинський полк / П. Пиріг // Ніжинський вісник. – 1991. – №116. – 9 жовтня. – С. 4.
13. *O'Brien V.* Muscovy and the Ukraine: from the Pereiaslavl Agreement to the Truce of Andrusovo, 1654–1667. – Los Angeles : University of California press Berkeley and Los Angeles, 1963. – P. 88.
14. *Яворницький Д.І.* Історія запорізьких козаків. У 3 томах. Т. II... – С. 216.
15. Політична історія України: Посібник для студентів вищих навчальних закладів / За ред. В.І. Танцюри – К.: Видавничий центр «Академія», 2001. – С. 128.

Тарасов С. В. (Маріуполь)

**Козелецкая (1662 г.) и Нежинская (1663 г.) рады
в русской историографии
второй половины XIX- начала XX в.**

Одним из самых печальных для Украины последствий Руины стал раскол страны на две части. Создание и юридическое закрепление сложившегося положения вещей можно проследить по следующим этапам: Чудновское сражение и «Слободищенский трактат» 1660 г., Нежинская рада 1663 г., Андрусовское перемирие 1667 г., и наконец «Вечный мир» 1686 г. Одной из важнейших вех на этом пути стала Нежинская рада 1663 г., когда вышедшее из повиновения Ю. Хмельницкому и его преемнику П. Тетере, Левобережье обзавелось собственным гетманом. Следует отметить, что период «междугетманства» в Левобережной Украине, начавшийся Чудновом и закончившийся «Чёрной радой» привлекал пристальное внимание таких известных русских историков как С. Соловьёв, Д. Иловайский М. Покровский и В. Пичета. Борьба между претендентами за власть освещена в русской историографии сравнительно неплохо. При этом обобщения, сделанные русскими учеными в XIX - начале XX в., продолжают проявляться и в российской исторической науке, и в российском массовом сознании. Изучением истории Украины той эпохи, в той или иной степени, занимались такие известные русские ученые, как С. Соловьёв, В. Ключевский, Д. Иловайский, М. Покровский, работавшие во второй половине XIX - начале XX в. Работы названных исследователей, безусловно, представляют собой историографический интерес. А изучение творческого наследия историков прошлого позволяет лучше понять научную основу, на которой развивается современная российская историография.

В 1660 г. Ю. Хмельницкий заключил с Польшей «Слободищенский трактат», по которому Украина возвращалась в состав Речи Посполитой. Однако Левобережная Украина перестала подчиняться гетману. С. Соловьёв, Н. Павлищев, Н. Голицын, Д. Иловайский признавали видную роль В. Золотаренко, и особенно, Я. Сомко в том, что Левобережье осталось под контролем Москвы [1].

Г. Карпов давал указанным деятелям следующую характеристику. По его словам, Я. Сомко при «всем своем уме по характеру был положительно несносен» [2]. В. Золотареко исследователь аттестовал, как ничтожество, бывшее орудием в руках действительно умных людей. В люди он вышел благодаря родству с Б. Хмельницким, которому, как и Я. Сомко он приходился шурином. По словам историка, нежинский полковник был ограниченным и бездарным человеком [3]. Столь отрицательные характеристики людей, заслугой которых стало сохранение Левобережьем верности царю Алексею Михайловичу, по-видимому, вызваны стремлением Г. Карпова, оправдать московские власти в свете дальнейших событий, когда Я. Сомко и В. Золотаренко были выданы на расправу своему врагу И. Брюховецкому. Следует, впрочем, заметить, что Я. Сомко был действительно человеком довольно сложного характера. Он не только не мог найти общего языка с воеводами, что легко объяснимо, но и со старшиной, с которой имел общие интересы, очень легко ссорился [4].

После Чуднова перед царем и его советниками встала проблема управления частью Украины, сохранившей союз с Россией. С. Соловьев писал, что московские воеводы, как люди со стороны, плохо разбирались в местной обстановке [5].

Следствием перехода гетмана на сторону поляков стало междугетманство, начавшееся на левой стороне Днепра. С. Соловьев, Г. Карпов, Н. Голицын, В. Эйнгорн, Д. Иловайский, В. Пичета признавали, что Москва всячески оттягивала выборы гетмана [6]. При этом они давали различные объяснения такой позиции царского правительства. С. Соловьев, Г. Карпов, В. Эйнгорн, Д. Иловайский считали, что московские государственные люди были не в состоянии разобраться в обстановке сложившейся в Украине. Претенденты стали доносить друг на друга, и правительство не знало, кому верить [7]. Кроме того, Г. Карпов считал, что в идеале, Москва желала, чтобы гетманом снова стал Ю. Хмельницкий, при условии, что он признает свою вину и вернет под царскую власть Правобережье [8]. Примерно так же считали Н. Голицын и Д. Иловайский [9]. Иловайский называл еще одну причину. По его словам, Москва боялась междоусобной войны между претендентами [10].

А вот, по мнению В. Пичеты, Москва не спешила с выбором нового гетмана, так как считала себя хозяйкой Украины, несмотря на

Чудновское поражение. «Она хотела видеть на гетманском уряде такого человека, который нанес бы казацкой старшине непоправимый удар и подавил бы в ней все автономные стремления», – писал ученый [11]. Примерно таким же образом объяснял политику царского правительства и М. Покровский. По его словам, такие союзники, как Я. Сомко для Москвы уже не представляли интереса. «Нужно было нанести старшине такой удар, после которого ей осталось бы только сдаться на милость победителю» [12].

Но какие бы мотивы не двигали царем и его советниками, сложившееся положение не могло оставаться бесконечно долго. В 1662 г. Я. Сомко сделал попытку объявить себя гетманом, для чего организовал раду в Козельце. С. Соловьев, В. Эйнгорн, Д. Иловайский оценили Козелецкую раду 1662 г. как событие совершенно неожиданное для Москвы и незаконное [13]. Как незаконную оценили Козелецкую раду и московские власти. С. Соловьев, Г. Карпов и В. Эйнгорн отмечали, что соответствующее отношение к произошедшему, вызвали у царского правительства донесения Мефодия [14]. Епископ Мефодий (бывший нежинский протопоп М. Филимонович, ставший агентом Москвы) был в плохих отношениях с Я. Сомко. Г. Карпов обратил внимание на то, что Мефодий не всегда мог претендовать на объективность [15]. Я. Сомко понимал теперь, что в Москве поддержки он не найдет. Возможности отомстить московскому правительству, по мнению Г. Карпова у него не было. «...Времена Выговского прошли безвозвратно» – писал историк [16]. Наказной гетман не смирился. Он продолжал вести борьбу и пытался, по мнению исследователя, сделать правительство орудием для достижения своих целей. Но одолеть епископа он не смог [17]. Мефодий стал сторонником И. Брюховецкого. Г. Карпов считал необоснованным мнение, что запорожский претендент подкупил епископа подарками и различными обещаниями. Первоначально Мефодий оказывал покровительство В. Золотаренко, который не остановился бы ни перед подкупом, ни перед обещаниями. В. Золотаренко являлся, по словам историка, богатейшим человеком Украины. И. Брюховецкий, напротив, был тогда очень беден. Однако Мефодий перешел на сторону И. Брюховецкого. Исследователь полагал, что не подкуп, а политическая программа запорожского кандидата привлекли местоблюстителя Киевской митрополии. Запорожский пре-

тендент готов был уступить московскому правительству что угодно из казацких вольностей. Именно это и привлекло Мефодия [18]. И. Брюховецкий действительно не скупился на обещания в адрес Москвы. Как писал Д. Иловайский, он, даже, предлагал отменить должность гетмана и заменить его московским наместником. Но царское правительство, в то время, еще не могло пойти на такую меру. Сам историк охарактеризовал предложение рвущегося к власти кандидата, как «сознательный неисполнимый проект» [19].

Событиям Козелецкой рады специальную статью посвятил А. Востоков [20]. По мнению исследователя, получив известия о раде, правительство было поставлено в затруднительное положение. Не признавать Я. Сомко гетманом было опасно, так как за ним стояла значительная сила. Признать означало возбудить неудовольствие В. Золотаренко и И. Брюховецкого. «Москва, – писал историк, – вышла из затруднения со свойственной ей изворотливостью» [21]. Изворотливость эта заключалась в том, что в официальных бумагах Я. Сомко продолжали именовать «наказным гетманом». По этому поводу В. Эйнгорн заметил: «Г. Востоков почему-то видит в таком образе действий «свойственную Москве изворотливость»...; здесь наоборот следует видеть прямоту» [22].

Как известно, борьба между тремя претендентами за власть завершилась на знаменитой «Черной раде» 1663 г., прошедшей в Нежине. Причем победитель Брюховецкий жестоко расправился со своими противниками.

Г. Карпов дал характеристику источников, содержащих сведения о Нежинской раде. Источники эти, как указывал исследователь, сравнительно скудны. Следует обратить внимание на то, что, из всех источников украинской истории наиболее достоверными Г. Карпов считал государственные документы, хранившиеся в российских архивах. Но бумаги Д. Великого-Гагина сохранились лишь в нескольких отрывках. Неофициальные источники – записки современников событий: «Летопись Самовидца» и «Дневник» П. Гордона. И «Самовидец», и П. Гордон не были свидетелями событий, но сведения получали от очевидцев. Рассказы «Самовидца» и «Дневника» П. Гордона очень похожи не только в общих чертах, но и некоторых частностях. Но автор «Летописи Самовидца», по мнению Г. Карпова, был

сторонником Я. Сомко, а потому представлял события в том свете, в каком желал бы их видеть наказной гетман. П. Гордон объективен, но делал предположения о событиях в точности ему неизвестных [23].

События Нежинской рады кратко описаны С. Соловьевым. Историк старался при этом не выносить суждений. Впрочем, он оценил казнь Я. Сомко и В. Золотаренко, как расправу над побежденными [24]. Так же считал Д. Иловайский, который сравнивал выдачу побежденных И. Брюховецкому с выдачей Искры и Кочубея Мазепе. Такое поведение правительственных агентов исследователь объяснял неспособностью разобраться в украинских «отношениях и лицах». При описании Нежинской рады Д. Иловайский использовал, между прочим, «Дневник» П. Гордона, в котором казнь полковников была прямо названа «незаслуженной» [25]. В. Пичета охарактеризовал суд над Я. Сомко как «скорый но неправый» [26].

Г. Карпов отмечал, что Нежинская рада произвела мрачное впечатление даже на привычных к кровавым сценам современников. Историк отдавал должное князю Д. Великому-Гагину: наказного гетмана он на расправу не выдал [27]. Ответственность за это несло «добрейшее правительство тишайшего царя», как не без иронии выразился историк [28]. По мнению исследователя, московские государственные люди надеялись, что с гибелью целой партии прекратятся «Малороссийские смуты» [29]. А что касается И. Брюховецкого, то, по словам историка, в Москве решили поддержать его, из тех же соображений, из каких сделали нежинского протопопа епископом. Будучи обязанным царю, запорожский претендент «по бесконечному чувству благодарности» должен был стать верным слугою своего благодетеля. По мнению исследователя, у И. Брюховецкого было мало шансов самостоятельно одержать победу в борьбе за булаву [30]. Как и С. Соловьев, Г. Карпов особо отмечал ту роль, которую сыграл епископ Мефодий в выдаче наказного гетмана и его сторонников. Кстати, с этой миссией в Москву был послан С. Адамович, игравший впоследствии видную роль [31].

Для А. Востокова Нежинская рада представляла интерес, как проявление борьбы партий в тогдашней Украине. Эти партии, по словам историка, не были политическими. Борьба шла не между сторонниками России и Польши, и не за сохранение казацких привилегий. Это была личная борьба претендентов на должность гетмана. Как заметил ученый, борьба была тем ожесточенней, что проигравшая сторо-

на тертя все [32]. По данным историка, Я. Сомко, не уверенный в своей победе на выборах, пытался избежать рады, развязав военные действия. Он даже призывал П. Тетерю на Левобережье [33]. Когда же выяснилось, что рады не избежать, Я. Сомко стал уповать на перевес своих семи хорошо вооруженных полков над сбродом, поддержавшим И. Брюховецкого [34]. Как видим, А. Востоков не считал Я. Сомко столь уж невинной жертвой, хотя и он отмечал роль Мефодия в очернении наказного гетмана перед правительством [35].

М. Покровский считал, что произошедшее в Нежине было переворотом, подготовленным и проведенным по инициативе царского правительства. Под видом демократической «черной» рады был подготовлен погром старшины низами казачества. «Казачья демократия выдвинула кандидатом в гетманы Брюховецкого, который сразу стал и официальным кандидатом московского правительства...» [36]. Как отмечал историк, рядовые казаки, бывшие до того сторонниками Я. Сомко, перешли на сторону И. Брюховецкого, так как сделали выбор между кандидатом старшины и кандидатом «черни». И кандидат Запорожья оказался достоин выбора, отдав на разграбление старшинское имущество, а саму старшину на расправу [37]. Как видим, М. Покровский не разделял тезиса С. Соловьева, В. Ключевского и Д. Иловайского о том, что московские государственные деятели чувствовали себя в Украине, «как в темном лесу» [38]. Напротив, по его мнению, царское правительство прекрасно разбиралось в вопросе, кто является сторонником Москвы, а кто может быть потенциальным противником.

В. Пичета оценивал приход И. Брюховецкого к власти, так же как и М. Покровский. «Победа Москвы была полная, – отмечал исследователь, – но от нее плохо пришлось казацкой старшине» [39].

Таким образом, мы можем констатировать, что большинство русских историков обращало внимание на неспособность московских государственных людей разобраться во внутренних делах Украины. Однако, некоторые ученые в предреволюционное время (М. Покровский, В. Пичета) пришли к выводу, что Москва проводила в Гетманщине хорошо продуманную политику, преследуя собственные цели. Русская историческая наука, как правило, осуждала расправу над Я. Сомко и В. Золотаренко, которых считала не только невинными в возводимых на них обвинениях, но и имевших немалые заслуги перед Москвой.

Источники и литература

1. *Соловьев С.М.* История России с древнейших времен. // Сочинения в 18 кн. – Кн. VI. – Т. 11-12. – С. 93; *Павлищев Н.И.* Польская анархия при Яне-Казимире и война за Украину. – Т. II. – СПб., 1887. – С. 281; *Голицын Н.С.* Всеобщая военная история новых времен. – Ч. 1-2. – Отд.1. СПб., 1878. – С. 222; *Иловайский Д.И.* История России. Отец Петра Великого. – М.: Чарли, 1996.– С. 217.
2. *Карпов Г.Ф.* Киевская митрополия и московское правительство во время соединения Малороссии с Великою Россией. – Статья 3. – М., 1876. – С. 50.
3. Там же. – С. 50-51.
4. *Яковлева Т.* Руїна Гетьманщини: Від Переяславської ради – 2 до Андрусовської угоди (1659-1667 рр.) / Пер. з рос. Л. Білик. – К.: Основи, 2003. – С. 239.
5. *Соловьев С.М.* Указ. соч. – Кн. VI. – Т. 11-12. – С. 10.
6. *Соловьев С.М.* Указ. соч. – Кн. VI. – Т. 11-12. – С. 97; *Карпов Г.Ф.* Указ. соч. – Ст. 3. – С. 11-12; *Голицын Н.С.* Указ. соч. – Отд.1. – С. 222; *Эйнгорн В.* Очерки из истории Малороссии в XVII в. Сношения малороссийского духовенства с московским правительством в царствование Алексея Михайловича. – М., 1899. – С. 155; *Иловайский Д.И.* Указ. соч. – С. 221; *Пичета В.* Внешняя политика России при царе Алексее Михайловиче / В.И. Пичета // Три века / [Сб. Сост.: А.М. Мартышкин, А.Г. Свиридов]. – Т. II. – М.: ГИС, 1991. – С. 130-131.
7. *Соловьев С.М.* Указ. соч. – Кн. VI. – Т. 11-12.- С. 97; *Карпов Г.Ф.* Указ. соч. – Ст. 3. – С. 12; *Эйнгорн В.* Указ. соч. – С. 155; *Иловайский Д.И.* Указ. соч. – С. 221.
8. *Карпов Г.Ф.* Указ. соч. – Ст. 3. – С. 12
9. *Голицын Н.С.* Указ. соч. – Отд.1. – С.222; *Иловайский Д.И.* Указ. соч. – С. 221.
10. *Иловайский Д.И.* Указ. соч. – С. 221.
11. *Пичета В.И.* Указ. соч. – С. 131.
12. *Покровский М.* Русская история с древнейших времен. – Т. III. – М., 1911.– С. 66.
13. *Соловьев С.М.* Указ. соч. – Кн. VI. – Т. 11-12. – С. 103; *Эйнгорн В.* Указ. соч. – С. 181-182; *Иловайский Д.И.* Указ. соч. – С. 221-222.
14. *Соловьев С.М.* Указ. соч. – Кн. VI. – Т. 11-12.- С. 103; *Карпов Г.Ф.* Указ. соч. – Ст. 3. – С. 27-31; *Эйнгорн В.* Указ. соч. – С. 183.
15. *Карпов Г.Ф.* Указ. соч. – Ст. 3. – С. 31. Примеч. № 17.
16. Там же. – С. 42.
17. Там же.
18. Там же. – С. 46; 50.
19. *Иловайский Д.И.* Указ. соч. – С. 222.
20. *Востоков А.* Козелецкая Рада 1662 года // КС. – 1887. – Т. XVII. (февраль). – С. 269-284.
21. Там же. – С. 282.
22. *Эйнгорн В.* Указ. соч. – С. 188.
23. Там же. – С. 86. Примеч. № 47.
24. *Соловьев С.М.* Указ. соч. – Кн. VI. – Т. 11-12. – С. 113.
25. *Иловайский Д.И.* Указ. соч. – С. 223-224; 543. Примеч. № 21.
26. *Пичета В.И.* Указ. соч. – С. 131.
27. *Карпов Г.Ф.* Указ. соч. – Ст. 3. – С. 97; 102.

28. Там же. – С. 102.
29. Там же.
30. Там же. – С. 41.
31. *Соловьев С.М.* Указ. соч. – Кн. VI. – Т. 11-12. – С. 113; *Карпов Г.Ф.* Указ. соч. – Ст. 3. – С. 98-99.
32. *Востоков А.* Нежинская рада 1663 г. // КС. – 1888. – Т. XXI (май). – С. 125.
33. Там же. – С. 132.
34. Там же. – С. 133.
35. Там же. – С. 130.
36. *Покровский М.* Указ. соч. – Т. III. – С. 66.
37. Там же. – С. 67.
38. *Соловьев С.М.* Указ. соч. – Кн. IV. – Т. 11-12. – С. 94; *Ключевский В.О.* Курс русской истории // Сочинения в 9 т. – Т. III. – М.: Мысль, 1988. – С. 112-113; *Иловайский Д.И.* Указ. соч. – С. 224.
39. *Пичета В.И.* Указ. соч. – С. 131.

Луняк Є. М. (Ніжин)

Останній похід Івана Богуна (до 350-ї річниці з дня загибелі славетного полководця)

Незважаючи на те, що постаті цього легендарного козацького полководця й одного з найталановитіших українських воєначальників середини XVII ст. присвячені десятки досліджень, біографія Івана Богуна продовжує приховувати цілу низку нерозкритих таємниць і нерозв'язаних питань, відповіді на які вже не одне десятиліття шукають у документальних джерелах історики. Небагатьом козацьким командирам випала честь ще за життя здобути таке народне визнання та пошану, як Богуну, які ще більше зросли після його смерті. За чверть століття своєї активної діяльності він проявив неабиякі полководницькі й організаторські здібності, що не тільки принесли йому славу та популярність, але й увічнили його ім'я. Обставини раптової загибелі видатного воєначальника під Новгородом-Сіверським та місце його поховання доволі скупо висвітлені в джерелах. Достеменно відомо лише день його смерті – 27 лютого (17 лютого старого стилю) 1664 р. Для того, щоб краще прояснити для себе картину цієї події, варто звернутися до аналізу контексту в якому вона відбулася, а саме лівобережного походу Яна II Казимира та участі в ньому Богуна.

Перипетії цього походу досить добре відображені в джерелах тієї епохи: листах і спогадах очевидців, офіційних документах, польських хроніках і козацьких літописах. Окремі питання бойових дій 1663-1664 рр. в Україні розглянуто в роботах Ю. Мицика [10], П. Пирога [13], О. Мірошниченка [12], С. Луняка [7; 8; 9]. У даній розвідці зроблено спробу доповнити картину загибелі Богуна, простеживши роль і участь талановитого полководця у поході військ польського короля на Лівобережжя.

Як відомо, на початку 1660-х рр. позиції Яна II Казимира почали зміцнюватися. Річ Посполита поступово оговтувалася від військово-політичної кризи попередніх років, викликаній Хмельниччиною. На 1663 р., після низки перемог над українцями та росіянами, перед польським військовим керівництвом замайоріли перспективи відновлення колишньої величі своєї держави. Одним з першочергових завдань цієї стратегії було встановлення повного контролю над Україною, лівобережна частина якої разом з Києвом перебувала під фактичною юрисдикцією Москви. Опираючись на союз з правобережним гетьманом Павлом Тетерею та кримським ханом Мехмед-Гіреєм, король Речі Посполитої виношував ідею грандіозного походу на Москву, по суті, повторення вдалих військових акцій півстолітньої давнини, проведених його батьком і братом. Цей рейд у разі успішності змусив би уряд Олексія Михайловича стати поступливішим у переговорах і прийняти мир на вигідних для Варшави умовах.

Запорукою успішності даного походу була б лояльність українського козацтва. Однак постать гетьмана Тетері не користувалася серед козаків, тим більше лівобережних, значним авторитетом. Серед козацьких командирів найпопулярнішим, безумовно, був Іван Богун, який перебував тоді в ув'язненні у Мальборці (Марієнбурзі), колишній столиці Тевтонського ордену [4, с. 92]. Велике значення постаті Богуна в планах Яна II Казимира та Тетері відмічає у своїй недавній докторській дисертації «Павло Тетеря – гетьман козацький» польська дослідниця Анна Кришак. Вона пише: «Позиція Тетері була слабкою, тому потребувала пропагандистського успіху. З метою її поліпшення мусив він якнайшвидше оточити себе людьми, які вважалися авторитетними серед мас козацьким – звідси, між іншим, і прохання про звільнення Богуна, на поміч котрого він дуже розраховував» [16, s. 113].

Участь цього славетного воєначальника, який не раз змушував тремтіти поляків, у поході короля, поза сумнівом, привернула б на бік монарха значні маси козацтва. Одночасно це стало б символом прощення та примирення з колишніми непримиренними ворогами, що справило б позитивний вплив на населення Лівобережжя, яке вже півтора десятиліття жило поза впливом польської адміністрації. Таким чином, звільнення Богуна для Яна II Казимира стало тактичним маневром, що мав полегшити йому реалізацію відновлення своєї влади в Україні та здійснення зухвалого рейду до Московії.

Сприятливим для завойовників фактором стало те, що лівобережне козацтво не мало згуртованості. Промовистим доказом цього стали трагічні для України події Ніжинської чорної ради в червні 1663 р., що яскраво продемонстрували розкол у козацькому середовищі. За підтримки Москви у Ніжині перемогу здобув Іван Брюховецький. Не почувачись впевнено та зважаючи на підготовку польсько-татарсько-козацького походу на підконтрольні йому землі, новий лівобережний гетьман у вересні того ж року, лише за три місяці після Чорної ради, наказав страти своїх головних опонентів Якіма Сомка та Василя Золотаренка. Оскільки вторгнення неприятеля очікувалося з дня на день, залишати живими цих двох начальників було б небезпечно. Потрапивши до рук поляків, вони б значно посилили табір противників Брюховецького. Царський уряд, давши згоду на цю страту, також розумів, що під загрозою опинився не лише лівобережний гетьман і його адміністрація, а й увесь контроль Москви над цією територією.

В листопаді 1663 р., коли Брюховецький разом з московськими воєводами гарячковито намагалися посилити оборону міст Лівобережної України, війська Яна II Казимира, переправившись через Дніпро поблизу Ржищева, почали вторгнення. Польська стратегія передбачала швидке просування на північний схід з максимальним збереженням військових сил для генеральної битви з московитами. Саме тому, було прийняти рішення не гаяти час на облогу добре укріплених міст, таких як Київ, Ніжин, Чернігів, а стрімко просуватися вперед, не даючи ворогу зосередити свої сили. У районі російського Севська планувалося сполучення з литовською армією для подальшого наступу на Москву.

Король захоплював тільки невеличкі містечка, нездатні до тривалого опору, при цьому, намагаючись уникати кровопролиття й де-

монстративно виявляючи своє милосердя до міщан, що добровільно відкривали йому свої брами. Вороньків, Бориспіль, Баришівка, Остер майже безборонно здалися полякам, а їхні мешканці присягнули на вірність королю. Саме в Острі Ян II Казимир зробив невеличкий перепочинок, очікуючи підходу своїх сил, що розтяглися по зимових дорогах, і підкріплень. Саме тут 28 грудня володар видав місцевій шляхті та козацтву привілей, що підтверджував їхні давні права. Цим заходом король намагався привернути місцеву верхівку на свій бік. Тим часом інші частини великого війська, що діяли на окремих напрямках, також мали суттєвий успіх: воєвода руський Стефан Чарнецький захопив містечко Носівку, інший воєначальник Юрій Песочинський стояв зі своїми загонами в Олишівці, великий коронний гетьман Станіслав Ревера Потоцький отаборився в Козельці. Найбільший успіх мав Тетеря, якому здалися Ромни, Монастирище, Прилуки, однак Лохвицю прийшлося брати штурмом [13]. Саме у складі корпусу Тетері перебував тоді Богун і майбутній король Речі Посполитої Ян Собеський.

Мороз став у нагоді загарбникам, зробивши безперешкодним перетин водних перепон на шляху. Втім, він став посилюватися лише з початком нового 1664-го року. Цей факт засвідчує один з учасників походу Яна II Казимира граф Антуан-Шарль де Грамон граф де Лувін'ї, який зі своїми людьми зміг перейти Дніпро по кризі, до того ж не дуже міцній, лише 11 січня [15, р. 717-718]. До слова, спогади графа де Грамона є доступні у російському перекладі [2; 3].

Вдале відкриття військової кампанії посилювало у польського керівництва надії на швидку перемогу. В той же час Ян II Казимир і його оточення розуміли, що подальше просування вглиб Лівобережжя вже не буде таким легким, як доти.

30 грудня король зі своєю армією рушив з Остра далі. Зробивши незабаром коротку зупинку в Олишівці, він зібрав військову раду, на якій вирішив згуртувати свої сили, щоб продовжити наступ. Чарнецький мав просуватися на Березну й рухатися вздовж правого берегу Десни. Сам король з основними силами, йдучи лівим берегом, планував захопити Батурин, де засів зі своїми полками та московськими стрільцями Брюховецький. Ніжин було вирішено обійти, зважаючи на велику кількість козаків і московитів, залишених для його оборони [20, s. 135, 146].

Перший неприємний сюрприз очікував на короля та поляків поблизу містечка Салтикова Дівиця, куди підійшли загони Чарнецького. Героїчна й відчайдушна оборона цього населеного пункту відмічена багатьма джерелами того часу. Слід зазначити, що у польського монарха та його війська з даним містечком вже були пов'язані недавні гіркі спогади. Анонімний автор віршованої хроніки, знайденої й опублікованої Ю. Мициком, писав:

*Je gdy między inszymi też Dziewica za Wyhowskiego,
Gdy siedmnaście chorągwi wraz zgubiono ludu polskiego,
W różnych miastach o jednej godzinie w nocy też zgubiła...*

[український переклад]

*Або де ж між іншими та ж Дівиця за Виговського,
Де сімнадцять хоругв враз згублено люду польського,
В різних місцях о єдиній годині в ночі та й згубила [10, с. 95].*

Якщо врахувати, що корогва (хоругва) як військовий підрозділ нараховувала від двох до восьми десятків списів, то навіть за мінімального обрахунку, згідно свідченням анонімного автора, у Салтиковій Дівиці загинуло близько 400 польських воїнів. Цей факт, не відзначений досі увагою в історіографії, якщо, звичайно, він не є авторською вигадкою чи надмірною гіперболізацією, можна віднести до осені 1659 р., коли Іван Виговський, союзник Польщі, втратив владу й на Лівобережжі почалося вигнання та забиття польських підрозділів, які прийшли на підтримку гетьмана. З іншого боку, розміщення у містечку на постій кількох сотень людей вже свідчить про розмір і велелюдність містечка, здатного вмістити таку кількість зайд. Отже, якщо свідчення анонімного хроніста правдиві, у 1659 р. в Салтиковій Дівиці квартирували кілька сотень поляків (17 корогв), більша частина яких була перебита в одну ніч за умовним сигналом. Відзначимо цю обставину, оскільки вона може бути ключовою для розуміння подальших подій.

Про оборону та героїчну загибель Салтикової Дівиці Самовидець повідомляє, що король з військом, залишивши Олишівку «и пришовиши до Солтиковой Дівиці, над Десною рікою, которая не хотіла ся здати и поклонити, приступом доставали, где немало жолнірской піхоти легло, килка дній достаючи. А же напотом люде в осаді сидячіе видят, же трудно видержати, бо юже місто доставали, тилко в са-

мом замочку, – просили о милосердя. А любо обещали показати над ними милость, едак же не додержали: бо упавши в замок, многих по-стинали, а иных в полон татаре побрала і внівец обернули» [6, с. 93-94].

Ці ж свідчення підтверджуються французьким тогочасним автором Мішелем Руссо де ла Валеттом, котрий у своїй книзі, присвяченій Яну II Казимиру й опублікованій у 1679 р., занотував наступне: «За кілька днів потому генерал Чарнецький з пересувним табором збирався підкорити місто Дівицю (*la Ville de Dewicze*). Однак, хоча король теж наблизився сюди, місцеві мешканці відмовилися відчинити свою браму. Це розлютило Казимира, він наказав почати збройний наступ на це місто і, взявши його штурмом, наказав перебити у ньому всіх людей, саме місто підпалити й перетворити на згарище, щоб дати урок майбутнім поколінням за цю безглузду упертість» [19, р. 176].

Скупі свідчення сучасників цієї жахливої події є малоінформативними. Однак, на щастя, збереглися свідчення польських учасників штурму Салтикової Дівиці, які дозволяють нам детальніше уявити весь хід цього кривавого дійства. Про масштабність цього бойовища дозволяє судити лист оберстлейтенанта Йоганна-Магнуса фон Охапа до польного коронного гетьмана Єжи-Себастьяна Любомирського, датований 9 лютого 1664 р. У ньому читаємо: «Король ЙМсть [Його Милість – Є. М.] з військом дня 4 січня під місто Дівицю підступив, яке дня другого штурмом узяте; однак немало там як офіцерів, так і солдатів полягло; мене два рази, також пана капітана Магніфіца, пана капітана Пуша, пана капітана-лейтенанта Вержбицького та деяких поручників і хорунжих, солдатів п'ятдесят від регіменту постріляно. Пана капітана Готмейстра вбито» [20, s. 148-149].

Ще докладніше картину трагедії подає інший учасник події офіцер Гротус у листі від 19 січня 1664 р., адресованому все тому ж Любомирському: «Під Олишівкою купне військо розділено: самих нас з ЙМстю Паном воєводою руським до Березни ординовано, а других при королю ЙМсті зоставивши, з котрими королеві ЙМсті припала дорога на Дівицю, яка до захисту вперто ставала; через що й нас, за півтори милі від короля ЙМсті будучих, прийшлося там розвертати. До неї підступивши в день Божого Народження руського та військо їм презентувавши, почали вони немилосердно проситися, з чим і хо-

лопів своїх до короля ЙМсті відправили, котрі зараз же зложили присягу на послушенство і вірність, але, коли через командированих до міста дійшло відбирати браму, стріляючи по наших, підступитися не дали. Наступного дня знову покораються почали. Однак, коли ЙМсть Пана генерала гарматного від короля ЙМсті до них по останню декларацію під вал відправлено, вогню дали по всіх жовнірах. Через це місто на світанку оточено, після чого, не чекаючи на ординанс короля ЙМсті та без дозволу його, було до штурму (і те непорядно) відправлено військо, який з Божої ласки відбувся надалі з дуже великими втратами як серед офіцерів, так і солдатів; бо крім перелічених двох оберштерів панів Лачинського і Тетвіна, чотирьох оберстлейтенантів Владислава Денгофа, Охапа [Йоганна-Магнуса фон Охапа – Є. Л.], Бутлера, Рапа, одного майора Допазича, капітанів багато (і насамперед з регіменту Вашої Милості Пана, з котрого всі капітани постріляні, і пан Готмайстер на плацу зостався), солдатів трьохсот, з тими, що на плацу zostалися і тепер помирають від пострілів, на які було їх наражено. Замок того дня на велику шкоду нашу, бо з нього дуже били, цілим залишався. Опівночі однак і він милосердя, зважившись на дискрецію [розсудливість – Є. Л.], просити собі почав і упросив залозу нашу до себе прийняти. Однак саме вдень, коли посланці наші здійснювали конвенцію [угоду – Є. Л.], котрі для охорони входу від натовпу запроваджували залозу, од голоти ободової мешканці були взяті, пограбовані та перебиті. Цього міста руїні та нашої шкоді немалій дав оказію товариш з-під знаку пана Тележинського, іменем також Тележинський, котрий, якесь маючи в тому місті знайомство, перебрався до нього та їх [мешканців – Є. Л.] у предвзятім конфірмував опори; через що на горло осуджений, та за клопання великого й самого султана життя зберіг» [20, s. 135-136].

Подробиці, наведені в листі Гротуса, дозволяють чіткіше уявити собі деталі трагедії, що розгорнулася навколо Салтикової Дівиці в 1664 р. 4 січня, в день православного Різдва, до цього козацького містечка підійшли загони Яна II Казимира. Сам король наблизився сюди дещо пізніше. Щоб подолати опір містечка, довелося залучити й сили корпусу Чарнецького.

Як бачимо, серед дівчан не було єдності стосовно подальших дій. Частина виступала за те, щоб здати містечко королю й присягнути йому

на вірність (про що свідчать кількаразові звернення до короля про капітуляцію й готовність йому присягнути), проте більшість була рішуче налаштована на оборону. Факти свідчать, що й сам польський володар не прийняв остаточного рішення щодо Салтикової Дівиці, і перший штурм містечка 5 січня, викликаний пострілами оборонців у бік поважних польських комісарів, розпочався без його відома, мав неорганізований хаотичний характер і зрештою завершився провалом, призвівши до значних втрат у війську нападників. Вочевидь, ця невдача й схилила короля до думки взяти непокірне містечко за будь-яку ціну. Це було й зрозуміло, якби Ян II Казимир відступив би від Салтикової Дівиці, визнавши свою поразку, ця новина враз би облетіла усі-усюди, й авторитету короля та його армії було б завдано невиправних збитків. Тому штурм малоцінної в стратегічному відношенні невеличкої фортеці тепер став справою принципу, тим більше, що за чотири роки до того саме тут було підступно знищено в одну ніч 17 польських корогв.

Розуміючи, що оборону містечка не втримати, його мешканці, які зосередилися тепер у замку на пагорбі, вночі надіслали парламентарів, виявляючи готовність здатися в обмін на збереження життя. Про що й було отримано королівську милість. Однак наступного дня, коли, згідно домовленості, дівичани відчинили браму замку, до нього ринула військова голота, прагнучи легкої поживи та помсти за вчорашню поразку. Як додає Самовидець, ще однією силою, що взяла участь у пограбуванні та розоренні Салтикової Дівиці, стали татари. Зрозумівши, що поляки зрадили угоду, останні оборонці намагалися влаштувати стихійний опір, що ще більше роз'ятрював лють нападників, які почали сіяти смерть і вогонь повсюди.

Добре поінформований автор віршованої хроніки, обіграючи назву населеного пункту, так показує знищення «блудливої» Дівиці:

*Nuż za ona, do niej wpadzy w miasto sieć, by pamiętać,
Po ulycach, w rynkach około prengierza już biegala,
To w ten kąt, to w ów, uciekając, tu, owdzie, latała,
Nie tylko po mieskim koszu, lecz i zamkowym się rzezała...
Topiąc się w Desnie i Dziewicy, dziewica z dziewicą,
W puł się mieszała z sobą, załywając się krwawą juszycą.*

[український переклад]

*Ну ж за ону, до неї, впавши в місто, сікти, аби пам'ятала,
По вулицях, в ринках коло ганебного стовпа бігала,*

*То в той кут, то в цей, утікаючи, туди-сюди літала,
Не тільки по міських кошу, але й замковим ся різала...
Топлячись у Десні та Дівичі, дівича з дівичею,
В тил мішалися з собою, заливаючись кривавою ющицею [10, с. 95-96].*

Отже, як бачимо з віршованої хроніки, ця остання боротьба приречених на смерть захисників на вулицях дівичького замку дала змогу їхнім жінкам і дітям тікати від погібелі вниз до Дівичі (озера у півніжжя замку) та Десни, сподіваючись знайти порятунок на іншому березі замерзлої річки. Однак крига ще не була міцною, тому маса людей, ставши на лід, проломлювала його, топлячись в крижаній воді.

За короткий час все було скінчено. Непокірне містечко, усіяне тілами забитих мешканців, було спалене. Тих, хто вцілів, забрали у полон татари.

Не до кінця зрозумілою в усій цій історії є місія до Салтикової Дівичі Тележинського, представника відомого шляхетського роду, про що згадав Гротус. Адже дане свідчення ставить більше запитань, ніж відповідей. Викликає подив, що знатний шляхтич потайки пробирається до ворожого містечка, де мав добре знайомство, й переконує його мешканців не піддаватися королю. Ще дивовижнішим виглядає те, що за свою зраду він не був страчений. Скупе повідомлення Гротуса дозволяє висунути припущення про можливий мотив такої поведінки Тележинського. Як уже відзначалося вище, в часи гетьманства Виговського в Салтиковій Дівичі було перебито 17 польських корогв. Цілком ймовірно, що Тележинський міг бути одним з тих, хто квартирував тоді у містечку, однак завдяки своєму доброму знайомству зміг уціліти, коли вночі почалася кривава розправа над поляками. Тепер в січні 1664 р. він повернувся до містечка, щоб відплатити добром за добро. Очевидно, знаючи про неважливість Салтикової Дівичі для короля й небажання того гаяти час під нею у стрімкому просуванні на північний схід, Тележинський переконав дівичан у тому, що є шанс уникнути пограбування й, можливо, неволі, якщо показати королю рішучу готовність до відсічі. Такий план, якщо він дійсно мав місце, міг би спрацювати, однак все перекреслив раптовий штурм, що викликав значні втрати серед поляків. Як відзначав вже згаданий граф де Грамон, король тяжко переносив невдачі у військових акціях, що відбувалися за його особистої присутності [15, р. 724].

Тепер долю Салтикової Дівичі було вирішено.

Втім, це лише спроба раціонального пояснення дій Тележинського, що цілковито лежить у сфері припущень. Поза сумнівом, цей шляхтич мав значний авторитет, якщо за його помилування виступило багато впливових вельмож і навіть очільник татарського війська.

Значні втрати, отримані під Салтиковою Дівцею, змусили польське керівництво надалі бути обачнішим. Перетнувши Десну, поляки продовжили свій рух на північний схід. Однак містечко Березну, яке захищали козаки сосницького полковника Якова Скидана, загарбники обійшли [1, с. 252; 20, s. 146]. Не бажаючи витрачати час на захоплення маловажних фортець, король повів своє військо далі на Мену. На щастя для нього це місто не проявило достатньої рішучості до опору й 10 січня здалося на милість переможця. Незабаром його приклад наслідували полковий центр Сосниця (12 січня) та містечко Нові Млини (14 січня) [20, s. 149]. В цей же час козакам Богуну, який діяв від імені короля, мирно підкорилася Борзна [6, с. 94].

Ця удача викликала нове піднесення у війську Яна II Казимира. Окрилений успіхом король наважився підступити до Батурина, який захищався Брюховецьким спільно з московською залогою, але, побоюючись тривалої та виснажливої облоги, польський монарх вирішив за краще не гаяти час тут, а продовжити похід на сполучення з литовцями, які наближалися до Севська. Натомість успіхом короля стало те, що 18 січня без бою здався Короп. Сюди прибув Богун разом з коронним хорунжим Андрієм Потоцьким [20, s. 141, 147-149].

Незважаючи на те, що Богун опинився на волі з королівської ласки й отримав від Яна II Казимира посаду наказного гетьмана, поведінка видатного козацького ватажка виявляла небагато вдячності та шанобливості до монарха. Автор віршованої хроніки відзначав, що, перебуваючи у війську короля й звертаючись від його імені до населення українських міст, Богун дозволяв собі кепкувати з вінценосного монарха, особа якого вважалася богообраною:

*Między inszemi Bohun, pułkownik, od Boha zwan rzeki,
Który do króla przyciągnął z kozactwem na wojenne leki.
Preciw Moskwie, ten kozackiej phantazyi gurnej dumy,
Wbliż króla jadąc, wołał na pospolstwo dziecinne tłumy
Przez miasta, wsi: "Dity, dity ukraiński, pana swoho
Korola, tiamte po nosi welykym, myłostywoho!"*

[український переклад]

*Між іншими Богун, полковник, від Бога званий ріки,
Котрий до короля присягнув з козацтвом на воєнні ліки.
Проти Москви, той козацькі фантазії плекає думи,
Поблизу короля їдучи, волав до посольства дитячі тлуми
Повз міста всі: «Діти, діти українські, пана свого
Короля, тямте по носі великим, милостивого!» [10, с. 90].*

І хоча, як зазначає автор віршованої хроніки, король і його оточення сприйняли Богунові слова за жарт, подібні витівки щодо священної особи свого володаря виглядали справжнім зухвальством і нахабством. Автор не забуває натякнути, що віроломство козацького ватажка яскраво проявилось надалі [10, с. 90].

21 січня похід Яна II Казимира увінчався ще одним суттєвим успіхом. Йому добровільно здалося місто Кролевець [20, с. 149]. Автор анонімною віршованою хронікою відгукується на цю подію моралізаторською сентенцією: «*Od króla zwan, królowi, panu swemu, się upokorzył (Від короля званий, королеві, пану своєму, й упокорився)*» [10, с. 94], натякаючи на те, що Кролевець був заснований за півстоліття до того батьком нинішнього короля Речі Посполитої Сигізмундом III.

Тут у Кролевеці Яну II Казимиру належало прийняти непросте рішення про подальший напрямок руху. Незабаром перед його військом відкривалися простори Московської держави. Від Кролевця було подати рукою до Путивля, але шлях на нього був перегороджений сильними полками путивльського воєводи князя Федора Федоровича Куракіна, до якого приєдналися війська севського воєводи Петра Васильовича Шереметева [13]. Тим більше зі сходу наближалися загони білгородського воєводи князя Григорія Григоровича Ромодановського, які через Суми прямували до Путивля [20, с. 145]. Крім того з півночі простували війська князя Якова Куденетовича Черкаського. Найлогічнішим для короля видавався рух у напрямку Севська, де вже отаборилися литовські війська й діяли татарські й польські роз'їзди. Проте на цьому шляху стояло добре укріплене місто Глухів. Ян II Казимир мав сумнів у доцільності штурму цієї сильної фортеці, прагнучи якнайшвидше злучитися з литовцями й нарешті вступити на територію безпосередньо Московії. Однак Чарнецький був іншої думки. Він переконав короля в тому, що залишати таку потужну твердиню з багатотися-

чним гарнізоном козаків і московитів дуже нерозумно, тож краще здобути її, щоб мати у своєму тилу добре укріплений форпост [19, р. 178]. Польський володар погодився з цією думкою, і, починаючи з 22 січня, його війська почали зосереджуватися навколо Глухова.

Оборона Глухова, що відбувалася з 22 січня по 9 лютого 1664 р. є однією з найславетніших сторінок української військової історії. Саме під Глуховом, за образним висловом Ю. Мицика, «польська військова машина забуксувала» [11, с. 45]. Поміж найголовніших героїв цього часу можна назвати київського полковника Василя Дворецького, керівника оборони міста, який випадково опинився тут, повертаючись з гетьманським посольством від царя. Дворецький одразу розпочав енергійні дії, спрямовані на захист Глухова. Коли парламентарі Яна II Казимира запропонували глухівчанам здатися, за прикладом інших міст, Дворецький заборонив будь-які розмови про здачу полякам. Під його керівництвом місто витримало два рішучих штурми 29 січня та 8 лютого. Особливо найважчим був останнім, коли за допомогою мін, нападники змогли обвалити частину міського муру. Проте Дворецький встиг підтягнути резерви, що прикрити проломи в стіні, нашвидкуруч звести тут барикади й не допустити вторгнення всередину міста. Французький біограф Яна II Казимира Руссо де ла Валетт повідомляє такий факт: щоб підсилити волю глухівчан до оборони рідного міста, козацький полковник наказав сфабрикувати царські листи, у яких йшлося про нібито швидке надходження допомоги [19, р. 178-179]. Якось проти Дворецького у місті навіть спалахнув заколот, про який повідомляє учасник облоги Глухова Олександр-Людвік Незабитовський. Прихильники капітуляції зібрали Чорну раду й ув'язнили полковника та вислали двох сотників до короля, прохаючи милості. Однак тим часом прибічники Дворецького змогли його звільнити, він знову очолив оборону й стратив тих, хто виступав за здачу міста полякам [20, s. 138]. Руссо де ла Валетт доповнює це свідчення фактом, що полковник «повелів відтяти голови більш ніж сорока міщанам, які наполягали на здачі» [19, р. 179].

Два невдалих штурми Глухівської фортеці призвели до великих втрат у польському війську й до його деморалізації. Протягом цих днів красномовно проявилася позиція наказного гетьмана Богуна. Формально беручи участь зі своїми козаками в облозі міста на боці

короля й будучи постійним членом військових нарад при Яні II Казимири, він водночас майже нічого не робив для перемоги поляків. Про це промовисто свідчать самі учасники облоги.

Той же Незабитовський про поведінку козаків Богуна під час першого штурму міста повідомляв наступне: «Тож нам Козаки нічим не допомогли, а лише дуже зашкодили, бо ж ми поклалися на них, але вони тамошнього місця не блокували, нічого не роблячи, день той змарнували» [20, s. 138]. Звернімо увагу, що відсутність загрози на ділянці оборони, де мали діяти козацькі загони наказного гетьмана, дозволила захисникам міста посилити свої позиції в тих місцях, де штурмувати готувалися поляки. Не виключено, що й сам Богун міг повідомити Дворецького про те, що з його боку не буде жодних ворожих дій проти Глухова. А вже згадуваний фон Охав зазначав, що і вдруге «козаки, кілька тисяч, котрі з Богуном до обозу королівського прийшли, штурмувати не хотіли: що за причина, зрозуміти не можу» [20, s. 149]. Мабуть найточніше позицію наказного гетьмана та його козаків висловив вищезгаданий Гротус: «Козаки з Богуном, при нас будучи, дуже неохоче поводитися (як ми їх в тих штурмах пізнали); більш охоче була в них рішучість воювати на Польщі, ніж на Москві» [20, s. 142].

Таким чином, вже учасники глухівської облоги почали підозрювати Богуна у змові з ворогом. Цей факт вже чітко відзначив трохи пізніше польський літописець Йоахим Єрлич: «Того ж місяці, коли Король ЙМсть був з військом за Дніпром під Глуховом, отримав відомість про зраду кільканадцяти тисяч козаків тих, котрі були при Королю ЙМсті, над якими Гетьмана Запорозького Тетері Намісником був Богун. Він же зі своїм товариством: полковниками, сотниками та всіляким своїм козацтвом, що там були, давали знати до міста Глухова, аби в обережності були того дня чи ночі, та ще й на поміч по кількасот козаків бува посилали, аби оборонялися. Де порох підкладали, у якого місця під вали, про те два рази отримували відомість від Богуна й козаків, котрий бувало посилав сповістити, де бардзо війська споряджено Короля ЙМсті, через що багато офіцерів і піхоти німецької та подільської полягло. Коли згадали про всі часи війни, то ніде стільки жовніврів не загинуло, як під Глуховом» [17, s. 89-90].

Тим часом Ромодановський зі своїми полками стрімким маршем через Конотоп рушив до Батурина, щоб з'єднатися з Брюховецьким й

допомогти Глухову. Звістка про невдачу поляків під цим містом швидко розлетілася навкруги. Один з учасників походу Яна II Казимира Самуїл Чаплицький з сумом констатує, що ті міста, які кілька тижнів тому присягали на вірність королю, тепер повставали проти нього, перебиваючи польські залоги. З гіркотою Чаплицький повідомляв про те, що відбулося в Кролевці: «ще ми з-під Глухова не зрушилися, а те місто послало до Брюховецького, даючи про наших людей знати; і так він кілька тисяч воїнів заслав, де тих людей під корогвами будучих в пень витяго і навіть постріляних добито» [20, s. 157]. Незабаром проти польської влади повстав і Короп, який також був захоплений людьми Брюховецького [6, с. 95].

Ще одна неприємність засмутила короля цими днями. На його обоз, що розташовувався поблизу Нових Млинів, вночі напали козаки конотопського сотника Нужного. Тут перебував тоді зі скарбницею, зброєю та важливими державними паперами великий коронний канцлер і найближчий порадник короля у державних справах Миколай-Ян Пражмовський. Йому дивом вдалося втекти. Козакам тоді дісталися цінні трофеї: коштовності, печатка, карета, а також документи королівської канцелярії, серед яких угода з кримським ханом і мурзами про винагороду за участь у поході [13]. Про це пограбування великого обозу також свідчить Чаплицький, повідомляючи, що тут були гроші та крам для короля і війська [20, s. 157]. Московсько-козацьке військо загрозувало захопити Сосницю, тому довелося відправити сюди додатковий корпус, щоб не допустити переходу міста до рук неприятеля [19, р. 183-185].

Незважаючи на ці суттєві втрати, Ян II Казимир покладав надії на сполучення з литовським військом під Севськом. Тому форсованим маршем він рушив до цього міста. Поєднання з литовцями дійсно зміцнило його позиції, однак сил для нового штурму укріпленої фортеці в нього вже не було. Король обмежився лише тим, що випалив околиці навколо Севська й віддав місцевість на розграбування татарам. Крім того, в глиб Московії був відправлений великий експедиційний корпус під проводом Стефана Бідзинського, завданням якого було спалювати російські села, забирати полон і грабувати [19, р. 186]. Однак росіяни почали стягувати сюди свої сили, а з тилу в будь-який момент загрозували зайти війська Ромодановського та Брюховецького, тому після

короткої стоянки під Севськом Ян II Казимир вирішив відступити з усім військом до Новгород-Сіверського. Він мав велике сподівання на те, що місто вдасться захопити без значних втрат. Руссо де ла Валетт повідомляє, що в Новгороді-Сіверському король мав чоловіка, який обіцяв відчинити йому міську браму при наближенні польського війська. У разі захоплення такої твердині, як Новгород-Сіверський, тут можна було розташуватися на зимові квартири, дати перепочинок стомленій армії й підготуватися до продовження військових дій навесні. Проте з наближенням до цього міста польське керівництво отримало звістку, що королівського агента в Новгороді-Сіверському викрито й повішено [19, р. 182].

Звичайно, неможливо стверджувати це з певністю, проте до викриття польського зрадника у Новгороді-Сіверському також міг мати пряме відношення Богун, оскільки йому детально були відомі плани й наміри Яна II Казимира.

На підступах до Новгород-Сіверського поляки зазнали ще однієї дошкульної невдачі. Оскільки їхнє військо дуже розтяглося по виснажливих зимових дорогах, а перехід через крижану Десну був небезпечним через те, що лід не мав великої товщини й загрожував провалитися під вагою великої кількості людей, коней, возів і озброєння, перехід на правий берег річки відбувався дуже повільно. 21 (11) лютого, коли ар'єргарди польської армії ще перебували на лівому березі, на них раптово напали передові загони Брюховецького та Ромодановського на переправі поблизу села Пирогівка. Самовидець про цю битву пише так: «король, собою стривоживши, спод Глухова вступил на Новгородок Сіверській, с котрим князь Ромодановскій и гетьман Брюховецкій міли потребу в Переговци под Новгородком, а новгородци не пустили короля в город, але стоял король в монастирі новгородском. А військо з воском на Десні спотикалося, бо юже король Дену переправил бил, а ріка юже почала псоватися – наступовало тепло. Где ежели бы тіє сили с Путивля до князя Ромодановского наступили били, заледве би был король увойшол от Десни, а и так много войска потратил» [6, с. 95].

Найяскравіше картини битви по берегах Десни подано в спогадах графа де Грамона, який сам ледве не став жертвою козацьких шабель і куль. Зазнавши великих втрат, поляки безладно кинулися на правий

берег річки. На їхніх плечах козаки також вдерлися сюди й битва продовжилася вже на іншому березі. На щастя для поляків король відрядив загони Чарнецького для відсічі козакам і московітам, і ті змушені були ретируватися назад. Частина козаків потрапила до рук ворога. Де Грамон повідомляє, що в полон потрапив «козацький генерал», котрий негайно був посаджений на палю, подібно до інших полонених козаків [15, р. 725-730]. Чи не йдеться тут про загибель сосницького полковника Якова Скидана, котрий так зіпсував плани поляків місцем раніше під Березною [5]? Принаймні, саме про захоплення полковника Скидана поляками в цей час свідчить Руссо де ла Валетт [19, р. 186].

Поза сумнівом, якби під час Пирогівської битви були козаки Богуна, її перебіг міг набути зовсім іншого вигляду. Король почав підозрювати наказного гетьмана у зносинах з неприятелем. Про зраду Богуна Яну II Казимиру доніс і хтось з підлеглих козацького командира, що відмічає автор віршованої хроніки [10, с. 96]. Кілька джерел, щоправда, всі вони походять з польського боку, вказують на те, що Богун очікував слушної миті, щоб у випадку вирішального зіткнення ворожих сторін перейти на бік Москви, вдаривши на поляків з тилу. Про це бачимо свідчення у того ж автора віршованої хроніки, Єрлича, Руссо де ла Валетта [10, с. 96; 17, s. 90; 19, р. 183]. Дуже детально комплекс джерел, пов'язаний із загибеллю видатного українського полководця, був вивчений петербурзькою дослідницею Т. Г. Таїровою-Яковлевою [14]. Один з учасників походу Яна II Казимира Ян-Владислав Почобут-Одланицький повідомляв про раптовий арешт і страту Богуна 27 лютого [14, с. 140-141]. Йому вторить і автор віршованої хроніки, повідомляючи, що наказний гетьман, котрий бунтував козаків, насміхався над носом короля й хотів влаштувати тому «криваві гони», «*cicho stracon (тихо страчений)*» [10, с. 96]. Єрлич додає, що Богуна, який готував зраду, та його поплічників король велів розстріляти [17, s. 90].

Якщо це дійсно так, за розрахунком Богуна, виснажене польське військо під Новгородом-Сіверським мало б зазнати атаки сил Ромодановського та Брюховецького, дії яких були б підтримані гарнізоном обложеного міста. У вирішальний момент козаки наказного гетьмана повинні були б завдати полякам удару з тилу, щоб довершити розгром армії Яна II Казимира. Очевидно, ці плани Богуна були викриті поляками, а самого полководця «тихо страчено». Цілком поді-

ляємо тезу А. Кришак, що наказний гетьман міг підтримувати таємний зв'язок з Виговським, котрий мав авторитет серед козаків, хотів знову отримати булаву й був розстріляний через місяць після смерті Богуна за зраду [16, s. 142-143, 147].

Найважливішим свідченням про обставини загибелі Богуна є лист самого польського короля, писаний 24 березня 1664 р., тобто через місяць після цієї події, французькою мовою до своєї дружини (згадаймо, що королева була француженкою). Ось його оригінальний текст і переклад: *«Le bruit qui a couru dans la petite Pologne que les Cosaques et les Tartares m'ont abandonné, est faux. Il est vray que le Bohun estoit le plus mechant homme du monde. Il avoit intelligence avec les ennemys, et leur avoit promis de se joindre à eux, si on venait a donner une bataille; mais comme Je fus adverty de sa trahison par d'autres officiers Cosaques, Je le fis mettre en arrest, avec dessein de le faire punir par la main du bourreau, principalement, quand Je vis que tous les prisonniers moscovites confirmaient sa trahison: mais lr bon Dieu l'en a puni d'une autre façon (Поголоска, що добігла Малопольщі про те, що Козаки й Татари мене залишили, є брехливою. Це правда, що Богун виявився найзлішою людиною в світі. Він зав'язав перемовини з неприятелими й обіцяв їм приєднатися до них, якщо вони наважаться на битву. Проте, оскільки я був попереджений про його зраду кількома козацькими начальниками, я наказав його заарештувати, маючи намір покарати його рукою ката, особливо після того, як побачив, що всі полонені московити підтверджують його зраду. Однак добрий Господь Бог його покарав іншим чином)»* [18].

Отже, слова володаря Речі Посполитої підтверджують версію про те, що Богун його зрадив і планував організувати розгром польського війська. Ми цілком поділяємо припущення Таїрової-Яковлевої про те, що найзручнішим способом для здійснення арешту популярного козацького лідера могло стати його запрошення на військову нараду, що мала відбутися неподалік Новгород-Сіверського у селі Комань, де перебував король. Раптовий і таємний арешт мав би унеможливити втечу Богуна. Очевидно, при спробі себе ув'язнити наказний гетьман та його охорона вчинили запеклий опір і були перебиті. Проте загибель Богуна поляки попервах намагалися приховати, боячись невдоволень серед козаків у своєму війську. Також здається справедли-

Могилу І. Богуна поблизу
поблизу с. Комань.
Фото А. Сало

вою думка російської дослідниці, що одразу після вбивства знаменитого козацького воєначальника й великого патріота України його тіло таємно було поховано біля Комані [14, с. 141-142].

Страта Богуна стала останнім акордом, що позначив поразку лівобережного походу Яна II Казимира. Незабаром його військо мусило швидко відступати на Правобережжя, поки не скресла крига, не розлилися річки й не почалося весняне бездоріжжя. Та й серед правобережних козаків почалися повстання проти польської влади. Претензійний задум польського монарха зазнав карколомного фіаско.

Нині на високому пагорбі поблизу даного села, так званій Івановій могилі чи могилі Богуна, встановлено пам'ятник: символічний хрест і камінь з табличкою, на якій міститься наступний напис: «Полковнику Івану Богуну, національному герою України, видатному військовому діячу визвольної війни українського народу 1648-1654 рр., страченому польською шляхтою в лютому 1664 року. Вклонімося цій землі!

У липні 2013 р. автору цих рядків довелося побувати на могилі Богуна під Команню. На жаль, це пам'ятне й важливе для нашого народу місце залишило гнітюче враження. Могила героя, яку доволі непросто знайти немісцевим людям, має занедбаний вигляд. Бетонні сходинки, що ведуть до пам'ятника й виринають з ледь помітної стежини, від дощів і сонця потріскалися. Влітку вони сильно заростають травою. Саме місце поблизу хреста виглядає недоглянутим, занедбаним. На дерев'яному хресті позначилися тріщини, котрі напевно будуть збільшуватися. Сумно й прикро бачити могилу нашого національного героя, котрий віддав своє життя за волю і самостійність України, в такому стані.

Висловлюємо щире сподівання, що напередодні 350-ї річниці з дня загибелі Івана Богуна власті подбають про місце його поховання. Варто було б оновити сходинки до пам'ятника, зробити зручнішим підхід до нього. Доцільним було б також встановлення дорожнього вказівника, котрий допоміг би швидше знайти могилу легендарного полководця.

Наостанок висловлюємо щиру подяку Анастасії Сало, за люб'язно надані фотоматеріали про могилу Івана Богуна, зроблені 9 липня 2013 р.

Література

1. *Бантыш-Каменський Д.* История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетьманства. – Репр. изд. 1903. – К.: Час, 1993. - 604 с.

2. *Грамон А.* Из истории московского похода Яна Казимира / Перевод Н. Г. Муравьевой / Антуан Грамон. – Юрьев: Типография К. Маттисена, 1929. – 29 с.
3. *Грамон А.* Из истории московского похода Яна Казимира / Перевод Н. Г. Муравьевой / Антуан Грамон // <http://www.vostlit.info/Texts/rus9/Gramon/frames.htm> 06/12/2012.
4. *Гуржій О. І., Чухліб Т. В.* 100 великих постатей і подій козацької України. – К.: Арій, 2008. – 464 с.
5. *Кривошея В. В.* Козацька старшина Кропивнянського полку доби Національної революції середини XVII ст. // Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць. – Вип. 38. – К., 2010. – С. 5-13.
6. Літопис Самовидця. – К.: Наукова думка, 1971. – 175 с.
7. *Луняк Є.* Героїчна оборона Салтикової Дівиці взимку 1663-1664 рр. // Поліська правда. – 2013. – 16 лютого. - № 7. – С. 5.
8. *Луняк Є.* Лівобережний похід Яна II Казимира 1663-1664 рр. у висвітленні французького історика Мішеля Руссо де ла Валетта // Ніжинська старовина. Збірник регіональної історії та пам'яткознавства. Вип. 16 (19). – К., 2013. – С. 115-124.
9. *Луняк Є.* Персонаж Александра Дюма під стінами Глухова на початку 1664 р. // Сіверщина в історії України. – Київ-Глухів, 2013. – Випуск № 6. – С. 177-179.
10. *Мицик Ю.* Віршована хроніка (1682 р.) про похід на Сіверщину короля Яна Казимира у 1663-1664 рр. // Сіверянський літопис. – 2007. - № 6. – С. 85-105.
11. *Мицик Ю.* Іван Сірко. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2010. – 160 с.
12. *Мірошніченко О.* Облога Глухівської фортеці 1664 року в листах польських офіцерів // Ніжинська старовина. Збірник регіональної історії та пам'яткознавства. Вип. 14 (17). – К., 2012. – С. 70-73.
13. *Пиріг П.* Лівобережний похід Яна Казимира 1663-1664 рр. // Сіверянський літопис. – 1999. - № 5. – С. 15-24.
14. *Яковлева Т. Г.* Загибель Івана Богуна // Український історичний журнал. – 1991. – № 5. – С. 139-142.
15. *Gramont A. de.* Relation de mon voyage en Pologne / Antoine de Gramont // La Revue de Paris. – 1922. – 15 avril. – P. 698-737.
16. *Kryszak A.* Paweł Tetera – hetman kozacki. Praca doktorska. – Poznań, 2013. – 255 s.
17. *Latopisiec albo Kroniczka Joachima Jerlicza.* – Warszawa, 1853. – Т. 2. – 214 s.
18. *Listy Jana Kazimierza do Maryi Ludwiki z lat 1663-1665 w opracowaniu Wiktora Czerbaka // Kwartalnik Historyczny.* – Lwów, 1891. – S. 22.
19. *Rousseau de la Valette M.* Casimir roy de Pologne / Michel Rousseau de la Valette. – Lyon: Chez Thomas Amaury, 1679. – Т. II. – 331 p.
20. *Zbiór pamiętników do dziejów polskich.* Wydał Włodzimierz Stanisław Hr. de Plater-Broel. – Т. 4. – Warszawa: W Drukarni Gazety Codziennój, 1859. – 243 s.

Морозов О. С. (Ніжин)

Політична діяльність української православної ієрархії в добу «Руїни»: єпископ Мефодій (Максим Филімонович)

У 50-х – 60-х роках XVII ст. Україна переживала найскладніший період своєї історії. Це була, за влучним висловом В. Липинського, доба перелому. Національно-визвольний рух, відомий під назвою «Хмельниччини», спричинив до глибинних, справді революційних зрушень в усьому українському суспільстві [1].

Українська православна церква (Київська митрополія) як соціальна інституція не могла лишатися осторонь від бурхливих подій того часу. Взагалі, участь православного духовенства у політичному житті України XVII ст. була досить характерним явищем. В умовах відсутності національної державності ідея захисту православної віри та збереження морального авторитету православної церкви стає головним ідеологічним гаслом, під яким розгортався та ширився національно-визвольний рух. Українські архієреї та представники чернецтва, які значно зміцнили свої позиції від часів митрополитів Йова Борецького та Петра Могили, не тільки підтримували в політичній боротьбі ту чи іншу сторону, але й самі прагнули стати самостійною силою, зосереджуючи в своїх руках і духовну, і світську владу. Але з середини XVII ст. в духовному і політичному житті України з'являються нові ознаки. На активну громадську арену виходить «біле», парафіяльне духовенство, котре найближче стояло до широких народних мас і ніколи не становило замкнутої соціальної групи. Це духовенство бере на себе нові функції: дипломатичну діяльність, участь у військових діях, шпигунство і навіть підготовку заколотів.

Однією з найвпливовіших та найсуперечливіших постатей вітчизняної історії середини XVII ст. був ніжинський протопоп Максим Филімонович, більше відомий в історичній літературі під ім'ям єпископа Мстиславського і Оршанського Мефодія. Він був яскравим представником цієї нової української політичної верстви. Людина енергійна, честюлюбна та освічена, він не міг лишатися байдужим спостерігачем бурхливих подій тодішнього громадського життя. Він

був більше політиком, ніж священником. Його діяльність, яка дуже часто мала ознаки політичного авантюризму, призвела переважно до неоднозначних наслідків як для майбутнього української державності, українського православ'я, так власне і для нього особисто.

Свою діяльність отець Максим розпочав в неспокійний час «Хмельниччини», спочатку як ніжинський полковий священник, настоятель Покровської церкви, а згодом – як ніжинський протопоп, духівник впливового ніжинського полковника та наказного гетьмана Івана Золотаренка. Під час переможного походу 20-тисячного козацького корпусу під командуванням І. Золотаренка в Білорусь, М. Филімонович не тільки вирушає разом з військом, але й бере участь у діяльності штабу наказного гетьмана, керує його тактикою та від його імені веде дипломатичну роботу – пише та розсилає листи. Після загибелі полковника І. Золотаренка 7 жовтня 1655 р., М. Филімонович деякий час утримувався від активної політичної діяльності. Перебуваючи весь цей час у Ніжині, він займався справами своєї протопопії. Але невдовзі бурхливі події знову вивели його на політичну арену. Наступним кроком стала активна участь Максима Филімоновича у повстанні проти гетьмана І. Виговського у 1659 р. [2].

Досвідчений політик, колишній генеральний писар Іван Виговський, якого у 1657 р. було обрано на Корсунській раді, здавалося б, мав дуже міцні позиції. Але невдовзі з'ясувалося, що існує потужна військова опозиція, лідерами якої виступили запорозький кошовий отаман Яків Барабаш та полтавський полковник Мартин Пушкар. За таких умов пропольська орієнтація та шляхетське походження гетьмана та його найближчих соратників створювали міцний ґрунт для успішної діяльності опозиційних угруповань. Почалися збройні сутички, які переросли в криваву міжусобицю. За спиною гетьмана та його оточення визрів заколот, ідейними натхненниками якого стали переяславський полковник Тимофій Цецура та ніжинський протопоп Максим Филімонович, котрий активно виконував функції московського агента, постачав шпигунську інформацію, зав'язав таємне листування з впливовими московськими політиками князями Ф. Ртищевим та О. Трубецьким. Невдовзі до заколотників почали приставати колишні союзники І. Виговського. Так трапилося і з Василем Золотаренком, котрий ще у травні 1659 р. брав участь в обороні Борзни

та Ніжина від московського війська. Невдовзі, прагнучи посісти уряд ніжинського полковника, заручившись підтримкою протопопа Максима, В. Золотаренко вступив у таємні зносини з Т. Цецурою. За свідченням автора «Літопису Самовидця», змовники мали таємну зустріч «в полі», під час якої уклали угоду та заприсяглися один перед одним, започаткувавши таким чином таємну коаліцію проти гетьмана. Наприкінці серпня 1659 р. на Лівобережній Україні спалахнуло антигетьманське повстання у Переяславському полку. Водночас, скориставшись відсутністю полковника Г. Гуляницького, в Ніжині повстання проти польської залоги підняв Василь Золотаренко. За свідченням автора «Самовидця», ніжинські козаки та міщани разом з переяславцями сотника Н. Царенка майже за одну годину вирізали в Ніжині усіх польських жовнірів. А найбільш активних діячів заклоту чекала щедра нагорода. 14 грудня 1659 р. цар Олексій Михайлович наказав надіслати зі скарбниці Великого Двору «государеве жалування» ніжинському протопопу Максиму Филімоновичу та переяславському полковнику Тимофію Цецурі «соболей по пяти сот рублев, да по пяти сот золотых человеку.» Таким чином, політична діяльність на користь Москви для ніжинського протопопа Максима Филімоновича стала перетворюватись на джерело матеріальних прибутків [3].

Невдовзі, скориставшись загальною дезорганізацією в Гетьманщині, царський уряд вирішив здійснити ще один крок у напрямку ліквідації її автономного устрою, втілити в життя свого давню мрію, а саме – підпорядкувати Московському патріарху Київську митрополію. Але, оскільки офіційно існував канонічно обраний митрополит Діонісій Балабан, вирішили поки що обмежитись призначенням місцеблюстителя. Обережний чернігівський єпископ Лазар Баранович мало підходив для цієї ролі. Після недовгих роздумів зупинили вибір на особі вже добре випробуваного ніжинського протопопа Максима Филімоновича, котрий у цей час робив все можливе, щоб довести свою відданість цареві Олексію Михайловичу. Навесні 1661 р. Максима Филімоновича викликали до Москви. 4 травня 1661 р. місцеблюститель патріаршого престолу Крутицький митрополит Пітирим «по соизволенію великого государя й по благословенню освященного Собора» рукоположив Максима Филімоновича, котрий на той час вже був вдівцем і прийняв чернечий постриг під ім'ям Мефодія, епі-

скопом на Мстиславську і Оршанську архієрейську катедру. Водночас новопоставленому єпископу Мефодію доручалося «місцеблюстителство» Київською митрополією [4].

А тим часом в Україні суперництво поміж полковниками ніжинським В. Золотаренком та переяславським Я. Сомком набуло надзвичайно гострого характеру. Але невдовзі на політичній арені з'явився третій претендент, кошовий гетьман Запорозької Січі І. Брюховецький. Брюховецький майстерно використав антистаршинські настрої рядового козацтва, привселюдно обіцяючи відібрати усі маєтності «значних» і передати на користь війська.

В умовах міжусобиць, що спалахнули поміж претендентами на булаву, єпископу Мефодію було доручено пильно стежити за перебігом подій та агітувати представників різних угруповань триматись у підданстві царя Олексія Михайловича. Перший час після повернення з Москви єпископ підтримував жваві стосунки не тільки з ніжинським полковником В. Золотаренком та наказним гетьманом Я. Сомком, але й намагався повернути під «високу царську руку» Юрія Хмельницького. Одночасно блюстител Київської митрополії клопотався перед царем про призначення ради для остаточного обрання гетьмана. 6 лютого 1662 р. він зустрічався в Києві з наказним гетьманом Я. Сомком. Результатом цієї зустрічі став лист Я. Сомка до царя з проханням призначити раду, якого полковник відправив з Переяслава 21 лютого. Але результати наради Мефодія не задовольнили. Причина розходження між ним та Я. Сомком полягала в тому, що наказний гетьман рішуче заперечував участь в раді запорожців на чолі з І. Брюховецьким. Відразу після від'їзду Я. Сомка, єпископ Мефодій скликав до себе у Київ лівобережних полковників. 20 лютого розпочалася рада, на якій від московського уряду був присутній київський воєвода О. Мещерінов. Після 4-денних перемовин її учасники вирішили відрядити до царя Олексія Михайловича посольство, щоб просити його призначити загальну козацьку раду і прислати боярина для участі в ній. На вимогу єпископа Мефодія до чолобитної включили прохання: «чтоб государь указал участвовать на раде и запорожскому кошевому Ивану Брюховецкому». За дорученням єпископа Мефодія в Москву відправили ніжинського протопопа Симеона Адамовича, котрий 27 березня 1662 р. передав листи від місцеблюстителя та полковників царю Олексію Михайловичу.

Але царський уряд не поспішав з призначенням виборів. Хоча протистояння між претендентами і послаблювало козацьке військо в умовах бойових дій з польською армією та загонами позбавленого гетьманства Ю.Хмельницького, Москва прагнула привести до влади в Україні вигідне їй угруповання. Відчуваючи загрозу власним інтересам, прихильники Я.Сомка вирішили перебрати ініціативу у свої руки, самостійно скликати раду і вирішити проблему влади в Гетьманщині. 5 квітня 1662 р., зібравши всіх лівобережних полковників у Козельці, Я.Сомко звернувся із закликом прибути на раду і особисто до єпископа Мефодія. В листі до нього Я.Сомко запевняв останнього, що рада збирається не для виборів гетьмана, а щоб поговорити «о ратных делах». Але місцєблюститель Київської митрополії висловив свою вимогу: дочекатися царського наказу і приїзду московського боярина. Нарешті, розуміючи, що рада збереться і без нього, 14 квітня єпископ Мефодій пізно ввечері прибув до Козельця. Дізнавшись про його приїзд, Я.Сомко негайно скликав полкову старшину на загальну раду. Одночасно наказний гетьман розпорядився ввести в місто своїх козаків і розставив біля брам караули, заборонивши випускати будь-кого без його дозволу. Не пустив він на раду і московського урядовця, посланця переяславського воєводи стрілецького голову Батюшкова.

На раді, як і побоювався єпископ Мефодій, військова старшина поставила питання про вибори «совершенного гетьмана», «чтоб им было у кого быть в послушенстве и чтоб было кому и против неприятелей стоять, а без совершенного де гетмана неприятелем отпору им дать нельзя». Тоді ж більшістю голосів гетьманом було обрано Якіма Сомка. Проти його обрання виступили лише полковники ніжинський В.Золотаренко і прилуцький Л.Горленко. Відмовився офіційною присягою затвердити результати виборів гетьмана і єпископ Мефодій. Пізніше, в листі до царя Олексія Михайловича, єпископ так описував інцидент, котрий відбувся поміж ним та Я.Сомком: «И как, государь, гетман Яким Сомко и полковники пришли к присяге в церковь Всемилоствитого Спаса, и я, богомолец твой, и в церкви его на гетманство не благословлял и ему говорил, чтоб без твоего государя указу... то он не чинил и совершенным гетманом не чинился бы, и из церкви его от присяги апреля 15 дня выгнал. И он, Самко, наипаче полковникам начал грозить смертью. И того ж числа присылали ко мне полковники

слезное прошение, и чтоб им не погибнуть и как бы из Козельца вывести, а наипаче жалеючи верного твоего слуги Василия Золотаренка, также по неволе, нехотя, ему не боронил. И гетман Яким Сомко, учинившись сильно совершенным гетманом, тебе великому государю присягу подкрепил апреля 16 дня. А на присяге полковникам выговлял, чтоб им виправить на вечное гетманство для подтверждения твою великого государя грамоту и знамя и булаву... А и мне, богомольцу твоему, говорил же, чтоб мне о том же отписать» [5].

Після Козелецької ради Мефодій Филімонович не поїхав до Києва, а разом з Василем Золотаренком вирушив до Ніжина. 27 квітня він разом з ніжинським полковником вислав через київського протопопа Василя Бабського листи до царя Олексія Михайловича, в яких звинуватив Я. Сомка в зраді. «И то тебе, великому государю, – писав Мефодій, – я истинно объявляю, что Яким Самко против тебя и Бога учинил неправду; потуль я ему верил и тебе великому государю службу его объявил, покуль от него никакой неправды не ведал и ныне ... добра на него писать не имею, чтоб от него какого дурна впредь не было». Конфлікт єпископа Мефодія з наказним гетьманом і полковою старшиною значною мірою ускладнив і без того непевне становище місцеблюстителя Київської митрополії. Від самого початку ігумени та архімандрити київських монастирів зустріли новопризначеного місцеблюстителя вороже, хоча й були змушені певний час миритися з його існуванням. Колишньому ніжинському протопопу вони не могли пробачити того, що він зайняв архієрейську посаду за розпорядженням з Москви, без їхньої згоди та елекції, тобто виборів «вільними голосами», як це передбачалось церковними канонами. До того ж Мефодій, хоча формально й прийняв чернецтво, фактично не мав школи монастирського життя. Серед «чорного» духовенства були й більш впливові та авторитетні кандидати на митрополичу катедру, такі, наприклад, як Чернігівський єпископ Лазар Баранович або Києво-Печерський архімандрит Інокентій Гізель. Не могло подобатися київським владикам і те, що поставлений за наказом московського царя, тобто світської влади, єпископ Мефодій виступав слухняною маріонеткою в руках царського уряду [6].

Дії Москви, а тим більше – тодішнього місцеблюстителя Московського патріаршого престолу Крутицького митрополита Пітирима, ви-

кликали незадоволення опального московського патріарха Никона. 16 лютого 1662 р., в Неділю Православ'я, під час літургії у Воскресенському монастирі, Никон офіційно виголосив анафему митрополиту Пітириму, у тому числі й за те, що він «єпископа Мефодия хиротонисал в город Оршу и Мстислав, и те суть литовские, и царское вепичество не владеет; а по хиротонии послаша его в Киев митрополитом». Не сприяла зміцненню авторитету Мефодія й діяльність Київського митрополита Діонісія Балабана, котрий хоча й переїхав на Правобережжя, але не збирався складати своїх повноважень. Після того, як Мефодій повернувся до Києва в сані єпископа, митрополит Діонісій направив до Вселенського Константинопольського патріарха скаргу про те, що Мефодій силоміць, з допомогою світської влади, захопив митрополичу катедру. За дорученням митрополита до Константинополя їздив ігумен Терехтемирівського монастиря Креховецький, котрий і передав патріарху цю скаргу та багаті подарунки від Ю. Хмельницького. Невдовзі Константинопольський патріарх видав грамоту, якою піддав прокляттю Мефодія і всіх тих, хто з ним з'єднався [7].

Швидкий успіх Діонісія Балабана в боротьбі з Мефодієм пояснюється не лише фінансовою підтримкою Ю. Хмельницького, як це, наприклад, вважав В. Ейнгорн. Адже хіротонія місцеблустителя Київської митрополії в Москві порушувала права Константинопольського патріарха, котрий зовсім не хотів втрачати «західно-руську» церкву з-під своєї юрисдикції. Отримавши відповідь з Константинополя, митрополит Діонісій 3 серпня 1662 р. висвятив на Мстиславсько-Оршанську єпархію впливового Віленського архімандрита Йосипа Нелюбовича-Тукальського. Чутки про це швидко поширилися в Києві, а коли ігумен Видубицького монастиря Климентій Старушич привіз копію патріаршої грамоти, серед київського духовенства почалася смуа. Київські архієреї вирішили скористатися нагодою і позбутися небажаного їм єпископа. Вони заборонили поминати його під час богослужіння. В цій ситуації єпископу Мефодію не залишалось нічого іншого, як перебратися в Ніжин під захист полковника Василя Золотаренка та чекати там відповіді на свій лист, надісланий до Москви. І невдовзі така відповідь дійсно надійшла. У травні 1662 р. цар Олексій Михайлович видав наказ, князю Г. Ромодановському вирушити в Україну з військом, щоб скликати там раду по «новопоставновленным» статтям 1659 р., «а раде быть в Прилуках или где пристойно» [8].

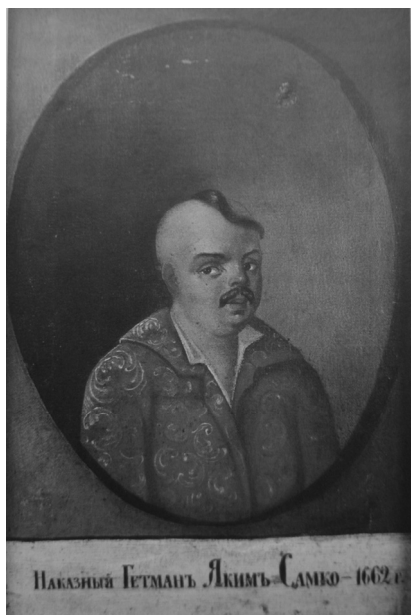
Обставини бурхливої політичної боротьби, а особливо суперечка з Я. Сомком та київським духовенством, примусили єпископа Мефодія змінити свою політичну орієнтацію. Розуміючи, що ніжинський полковник В. Золотаренко не має жодних шансів отримати гетьманську булаву, а Я. Сомко перетворився на запеклого ворога, М. Филімонович починає налагоджувати контакти з кошовим гетьманом Запорозької Січі І. Брюховецьким. До вподоби єпископу прийшлася і політична програма цього улюбленця запорозької «черні». У листі до Мефодія від 6 квітня 1662 р. Брюховецький так викладав свою позицію: «Извещаю вашей святыне, что нам не о гетманстве надобно всем радети, только о князе малороссийском от его царского величества, на которое княжество желаю Федора Михайловича (Ртищева), и молити, чтоб порядок был и береженье всякое, чтоб люд служилый был готов на встречу неприятелів. А которые под панями полковниками маетности и мельницы есть, и те доходы чтоб до скарбу войскового шли. Нам всеми силами надобно будет крепко его царского величества держатись: то будет славно и здорово.» Звичайно, подібні демагогічні пропозиції були з радістю зустрінуті як московськими урядовцями, так і козацькими нізами, котрі були невдоволені соціально-економічною політикою старшини [9].

Суттєві зміни відбулися і в настроях колишнього єпископського приятеля ніжинського полковника В. Золотаренка. Побачивши, що князь Г. Ромодановський і Мефодій Филімонович схиляються на підтримку Івана Брюховецького, Золотаренко був змушений вдатися до примирення зі своїм колишнім суперником Я. Сомком. Нарешті, у вересні 1662 р. запорожці під командуванням самого кошового вступили на територію Полтавського полку. Скориставшись цим, князь Г. Ромодановський почав скликати представників військової старшини на раду під Полтаву. Але, незважаючи на всі старання князя та єпископа Мефодія, рада в Полтаві також не відбулася. У жовтні 1662 р., під загрозою ранніх осінніх паморозків, московське військо було змушене повернутися до Білгорода. В цій ситуації єпископу Мефодію нічого не лишалось, як переїхати в Гадяч до І. Брюховецького. Московський уряд ще намагався провести раду до настання зими, призначивши її на 4 листопада в Лубнах, але було вже пізно. Невдовзі випав сніг, і раду відклали до весни [10].

Чернігівський єпископ Л. Баранович

Зрештою, 6 лютого 1663 р. цар Олексій Михайлович видав наказ про скликання загальної «чорної» ради в Ніжині, де у цей час перебував великий стрілецький гарнізон. Для проведення виборів гетьмана та затвердження їх результатів було відряджено в Україну московське посольство на чолі з князем Великогагіним. Мав взяти участь у раді і єпископ Мефодій, чия персона у травні 1663 р. знову опинилася у центрі бурхливих суперечок. Справа у тому, що 10 травня помер канонічний київський митрополит Діонісій Балабан. Ця подія знову загострила боротьбу за київську митрополію. Духовенство сподівалося, що на Ніжинській раді буде порушено питання про вибори митрополита і про відновлення давніх прав української церкви. Київські владики, а саме Києво-Печерський архімандрит Інокентій Гізель, ігумен Ніколо-Пустинного монастиря Олексій Тур, ігумен Михайлівського Золотоверхого монастиря Федосій Софонович, ігумен Межигірський Варнава Лебедевич, ігумен Кирилівський Мелетій Дзик, ректор Братської школи Йоаникій Галятовський звернулися до Я. Сомка та всього Війська Запорозького

Переяславський полковник Я. Сомко

з листом проти єпископа Мефодія, в якому просили старшину під час Ніжинської ради проявити піклування про церкву та «вольності духовні». Вони звинуватили Мефодія в тому, що він, не маючи жодних заслуг перед церквою, зробився єпископом без елекції, «вылгав себе епископию у его царского величества», чим порушив давні права духовенства. Звинувачували вони єпископа і в тому, що той мало дбає про справи духовні, а «вступается в войсковые дела», сіючи ворожнечу поміж старшиною, що не належить робити архієрею. Згадали вони й про те, що Мефодій «втрутил себе неналежне в чужую диєцезию», за що й був проклятий Константинопольським патріархом. «Ми прийняли його як блюстителя, – писали київські владыки, – чекаючи від нього ласки, а він, замість блюстителя, на великого губителя нам обернувся..., і як він приїхав, то все зле і настало. А це від того, що Бог про нього не благоволих, як про такого, котрий всупреч канонам Святих Отців на єпископство поставлений». Я.Сомко, дізнавшись про те, що Київська митрополича катедра звільнилася, негайно звернувся листом до Чернігівського єпископа Лазаря Барановича і просив його прибути в Ніжин. Він писав: «на обрание гетьмана треба нам по порядку антецессоров наших святителя..., то никого другого не судилем учинити на тое, только в Бозе превелебного о. Лазаря Барановича, а тот дикий єпископ Мефодий благословення давать не годен, бо проклятие на самом себе мает й не годится нам до рады своей такого зводцу й губителя допускати.» З подібним проханням у листі до чернігівського єпископа звертався і Печерський архімандрит Інокентій Гізель, котрий від імені київського духовенства просив преосвященнішого Лазаря відправити до Ніжина свого намісника, котрий би заступився за права духовенства перед московськими посланцями. Писав він, що київські архієреї не хочуть мати місцєблюстителем Мефодія і просив Чернігівського єпископа «украстить осиротевшую кафедру» [11]. Але Лазар Баранович, котрий завжди відзначався обережністю і поміркованістю у політичних справах, хоча й підтримував Я. Сомка, на його пропозицію відповів відмовою, пославшись на погане здоров'я. Він писав, що «по слабости нелицемерной» він не може взяти на себя блюстительство, але все ж таки відправив до Ніжина двох своїх людей, ігуменів монастирів Макошинського Віктора Бублицевича та Максаківського Ієремію Ширкевича.

Відповідальна місія посланців чернігівського єпископа готувалася у глибокій таємниці і була ретельно законспірована. До нас дійшов зашифрований лист Лазаря Барановича до намісника Ієремії, написаний польською мовою з Макошинського монастиря напередодні Ніжинської ради, який, на перший погляд, виглядає як інструкція з управління монастирським господарством (так, до речі, його й трактували

Чорна рада 1663 р. в Ніжині.
Ілюстрація до роману П. Куліша. Худ. А. Ждаха

упорядники збірки листів преосвященного єпископа Лазаря, що вийшла друком у Чернігові 1865 р.). Насправді, якщо уважно його розглянути в контексті драматичних подій того часу, врахувавши характерну обережність автора і схильність до «езопової мови», стає зрозумілим, що лист цей насправді – шифрована інструкція посланцям, як їм слід діяти під час ради. Посилаючи своє архієрейське благословення та 80 золотих на витрати, єпископ радив «обходитися этими деньгами, умея пользоваться временем, потому что дни злы». Даючи пораду готуватися до зими, будувати на озері греблю, вибирати пшеницю та спалювати кукуль (тобто ретельно готувати задуману справу), Лазар Баранович втішав своїх прихильників словами зі Святого Письма, що Бог не

залишити праведників без своєї милості. «Начавши ж это, - писал далі чернігівський єпископ, - поменьше звоните, а постарайтесь, чтоб верёвка не порвалась й не сказали бы: человек этот начал строить и не мог окончить; но если вы уверены, что не порвется, то пусть по вере вашей будет вам. Я не только на один колокольчик, но й на десять благословляю. Духа не угашайте, в колокольчик звоните; вместе с этим на благопоспешение вторично благословение мое преподаю» [12].

Вірогідно, цим шифрованим листом Лазар Баранович давав зрозуміти своїм посланцям, що при умові обрання на Ніжинській раді гетьманом Я. Сомка, він згодиться взяти на себе управління Київською митрополією. Але сподівання духовенства виявилися марними. Події на Ніжинській раді, як і ті, що їй передували, розгортались так бурхливо і драматично, що питання про духовні справи так і лишилось нерозглянутим.

Перемога на ніжинській Чорній раді партії І. Брюховецького значною мірою укріпило позиції єпископа Мефодія. Але гармонія стосунків між єпископом і гетьманом тривала недовго. Коли у Києві стала відомою звістка відносно пропозиції Брюховецького, щоб на київську митрополію замість Мефодія рукоположити митрополита з Москви, відбулося примирення місцеблюстителя з київськими отцями. Із палкого прихильника Москви, Мефодій Филімонович перетворився на не менш палкого захисника корпоративних інтересів «чорного» духовенства, що, зрештою й привело його в ряди організаторів антимосковського повстання 1668 р. Повстання було придушене московськими військами. Гетьман І. Брюховецький був убитий козацькою чернью. А єпископа Мефодія схопили козаки П. Дорошенка у своєму маєтку в селі Ушня під Черніговом. На нього була накладена митрополитом Йосифом Нелюбовичем-Тукальським заборона. Колишнього місцеблюстителя зіслали на покаяння до Уманського монастиря. Але й на цьому пригоди бунтівливого єпископа не скінчилися: невдовзі Мефодію вдалося втікти з монастиря до Києва. Але тут його схопили московські воеводи та відправили до Москви. Його не позбавили сану, але зіслали на покаяння. Своє життя Мефодій Филімонович скінчив 1689 р. у Московському Новоспаському монастирі. Цікаво, що його син Костянтин став ієромонахом Києво-Братського монастиря, і навіть виконував обов'язки префекта Києво-Могилянської академії [13].

Джерела та література

1. *Липинський В.* Україна на переломі // Український історичний журнал. – 1992. – № 2. – С. 144-149.
2. *Морозов О.С.* Ніжинський протопоп Максим Филимонович. – Ніжин: Ніжинський державний педагогічний університет імені М. Гоголя, 2000. – С. 25-57.
3. Літопис Самовидця. – К.: Наукова думка, 1971. – С. 65-72; *Петровський М.* Нариси історії України XVII – поч. XVII ст. Досліди над «Літописом Самовидця». – Х., 1930. – С. 147-254.
4. *Карпов Г.* Мефодий Филимонович, епископ Мстиславский и Оршанский // Православное обозрение. – 1875. – №1. – С. 72; *Терновский С.* Исследование о подчинении Киевской митрополии Московскому патриархату // Архив Юго-Западной России. – К., 1872. – Т. V, Ч. 1. – С. 71-72, 77; *Эйнгорн В.* Очерки из истории Малороссии в XVII веке. Сношения малороссийского духовенства с московским правительством в царствование Алексея Михайловича. – М., 1899. – С. 148-149.
5. *Карпов Г.* Вказ. праця. – №2. – С. 210-219.
6. *Макарий (Булгаков).* История Русской церкви. Т. XII. – СПб., 1883. – С. 375-376; *Эйнгорн В.* Вказ. праця. – С. 172-173.
7. *Власовський І.* Нарис історії Української Православної Церкви. – Нью-Йорк – Київ, 1990. – Т. 2. – С. 312-313; *Макарий (Булгаков).* Вказ. праця. – С. 570-571.
8. *Эйнгорн В.* Вказ. праця. – С. 225.
9. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – Т. V. – С. 100-101.
10. *Карпов Г.* Вказ. праця. – №2. – С. 233-234; №4 – С. 625.
11. *Карпов Г.* Вказ. праця. – №4. – С. 625; *Эйнгорн В.* Вказ. праця. – С. 209-213.
12. Письма преосвященного Лазаря Барановича. – Чернигов, 1865. – С. 10-12.
13. Див. докладніше: *Морозов О.* Вказ. праця. – С. 88-119.

Надтока О. М. (Київ)

**Війна в інтерпретації української духовної еліти
(1740–1760-ті рр.)**

Проблема інтерпретації війни як явища в житті світського суспільства й церкви лежить у площині вивчення світоглядних орієнтирів української духовної еліти середини XVIII ст. Ми звертаємося до поглядів та діяльності вищого православного духовництва й «учительних людей» [1], за термінологією того часу, які могли виступати у ролі наставників, учителів духовності. Разом вони склали своєрідну корпоративну групу випускників Києво-Могилянської академії та православних колегіумів Малоросії і Слобідської України. Водночас,

оскільки до учительних людей, навіть філософів, належали вже не лише представники духовництва, а й світські люди, найяскравіший приклад – Григорій Сковорода (1722–1794), це середовище духовної еліти можна визначити / сприйняти не стільки як корпоративну групу, а неформальне співтовариство духовних осіб та інтелектуалів, працююче у спільному інтелектуальному і духовному просторі. Цей простір формувався Києво-Могилянською академією та православними колегами України і знаходив виявлення у богословських, філософських та літературних творах, які писалися староукраїнською, латиною, польською (самі автори про свою староукраїнську відгукувались як про слов'янську, «словенській діалект») [2]; характерною рисою цього середовища була відданість православ'ю, християнству загалом, а також широке використання авторами поряд із християнськими античними образів у працях, що було однією з характерних рис українського бароко; в умовах складних міжконфесійних відносин на теренах Правобережної України, Білорусі, Литви, а з іншого боку – підтримки світською російською владою новацій у церковному житті (встановлення контролю з боку влади і захоплення західними протестантськими ідеями, скептичне ставлення до вшанування святих тощо) для частини цього співтовариства була притаманна певна войовничість у відстоюванні інтересів церкви. Вона виразилася насамперед у слові – богословських працях, проповідях і зверненнях діячів церкви.

У даній розвідці ставимо собі за мету виявити характерне й особливе в інтерпретації українською духовною елітою війни як певного явища в житті світського суспільства і церкви у складових виявленні природи війни та її різновидів, пошуку визначального для перемоги й осмислення проблеми кінця війни, виявлення образів, пов'язаних із поняттям церква, яка воює, а також світською війною.

Осмислення зла і війни в працях діячів церкви нової доби знаходимо раніше – у XVII ст. У розмаїтті авторів виділимо двох – Ісайю Копинського (р. н. невід. – 5 жовтня 1640) та Лазаря Барановича (бл. 1620–1693). Перший нетривалий час був київським митрополитом до каденції Петра Могили, другий – блюстителем київської митрополичої катедри, чернігівським архієпископом. Обидві ці постаті відзначились значними богословськими працями, які залишались популярними у XVIII ст. Які ідеї були представлені ними в осягненні явища війни і що було додано до цих рефлексій у середині XVIII ст.? Розглянемо це.

Ісає Копинський у своїй праці «Алфавіть дѣховный» представив картину недосконалості світу, його загроз і шляху людини в цій «юдолі гріховній». Книга була вперше була видана 1710 р. і неодноразово перевидавалась (нами використано видання 1747 р.), відтак могла мати вплив у середовищі духовних інтелектуалів. Богослов запропонував тезу про розум як головну чесноту людини. Саме розум мав спрямовувати людину до Бога і набувати якостей «істинного розуму» (визначення преосвященного Ісаї) унаслідок пізнання духовних істин. Архієрей запропонував двоїсту схему пізнання світу, яку згодом розвивали філософи київської школи та знаменитий Григорій

Сковорода, який визнавав доцільність пізнання суті речей і розумом, і серцем. У Ісаї Копинського йдеться про «сердечне око», яке сприяє пізнанню. Богослов розділяв розум світу, який пізнаємо через античних авторів – любомудрів та духовний розум (істинний), якому від пресвятого духа навчались усі святі, а християни мають наслідувати цих подвижників.

Змальована богословом картина світу відрізнялася певним трагізмом. Доля людини незавидна, адже її звідусіль оточують біди, скорботи, печалі. «Отвсюдѣ бо врази, отвсюду боязнь и страхъ, отвсюду трепеть и недоумѣніе» [8]. З тих прикрих почуттів, які мала людина у світі, преосвященний Ісає найчастіше називав скорботу, печаль, «страхъ и боязнь» [9]. Світ є ніщо інше як «юдоль грѣховнаа, и дѣбрь плачевнаа» і цей сповнений немирствування світ є загрозою для людини, насамперед для її душі.

Ісає Копинський стверджував, що все, що відбувається в світі, відбувається по волі Божій, а випробування, які посилає Господь, готують людину до очищення і набуття істинного, тобто духовного розуму. При цьому автор жодного разу не згадував диявола як винуватця бід, лихоліть, страху та війн. В «Алфавіті духовному» наголошується – «никтоже въ правдѣ можетъ творити, не точію благо, но ниже

зло, кромѣ Божїа попущенїа, и благомѣ пособствованїа; онѣ бо вса сотвори, и во власти своєї вса содержитъ» [10]. Й оскільки зло у світі, так само як і війни, за твердженням богослова трапляються внаслідок самовладності людини і попущення Бога (Бог не чинить зла, на відміну від добра, а лише попускає), відповідальність за це лежить на людині, а спонукає її до цих дій зарозумілість і гординя, народжені «от бездѣства и дѣшевныа слѣпоты» [11].

Серед тих людських рис, які збільшують її самовладність і ведуть до творення зла богослов називав «гнѣвъ и ярость», які затьмарюють розум

і сердечне око. «Араїса и безпаматноу гнѣвааса, во всемѣ слѣпъ естъ; оудерживаай же гнѣвъ и ярость, оудобнѣ оудержить вса злаа» [12].

Яку ж війну насамперед бачив Ісаєа Копинський і плакав надію на перемогу? Він виділяв боротьбу за спасіння людини і тлумачив цей порятунок розмаїто. Найперше для богослова це наближення до Бога через набуття духовного розуму – своєрідної проекції божественного розуму на погляди і дії людини. Спасіння поставало також як набуття вічної свободи і миру серця, припинення «матежа» душі, яка про-

тестує проти гріха. Цей шлях спасіння потребував подвигу, або ін-акше переміни людини через стлумлення тілесного (у автора це – умерщвління, нещадіння плоті) і вивищення духовного (дотримання заповідей і розумне ділання). Перемога у тлумаченні Ісаї Копинського полягала в досягненні цієї переміни, і це ж мало стати кінцем страху людини, набуття у Богові вічної радості. Багато хто веде боротьбу за це, у лексиці богослова – «мнози рататса», тобто б'ються, воюють, але так само як «стр'їляющі неправо, далече погр'їшають ц'їла, сице и неправо м'їдрств'їющі далече отстоать раз'їма Божїа» [13].

Ідея боротьби за спасіння душі як праведної війни пізніше була яскраво представлена у творчості Григорія Сковороди. Проте в його творах ми бачимо осмислення двох протилежностей – миру та війни. Мир для нього мав щонайменше дві складові. Перша – це мир серця, яке живе у згоді з Богом, друга – мир, як можлива відсутність війни. Але не всякої війни! «Кто сердцем чист и душею, /Не нужна тому броня, /Не нужен и шлем на шею, /Не нужна ему война. /Непорочность – то его броня, /И невинность – алмазна ст'їна. /Щит, меч и шлем ему сам Бог». На думку Григорія Сковороди той, хто має внутрішню повноту, своєрідну самодостатність і людську завершеність, тому не потрібна війна, насамперед як зовнішня агресія. Але в питанні боротьби з гріхом, з власними пригрішеннями філософ постає як справжній апологет війни, безкомпромісної боротьби з цими проявами зла і своїм життям яскраво представляє нам образ воїна Христа. Сковорода був відвертим у цьому питанні. В одній із своїх поезій філософ вказує ворогів христового воїтеля: перший – «ти, нарум'янена мавпо, ти світе», який ще називається «прикрашеною труною»; другий – «знадливе жіноче тіло»; третій – «злий демон, батько глупоти». На завершення цих роздумів Сковорода закликає: «Ну, воїне Христа! Куй собі меч!» [14].

Життєвий шлях Г. Сковороди відкриває нам інший образ воїна, який плекався за часів козацької доби. Поруч з воїном у класичному розумінні – козаком, за Гетьманщини яскраво постає і образ воїна Христа, який веде боротьбу на полі брані своїх помислів, на полі війни духовності та гріха. У зв'язку з цим вже традиційне визначення спадщини Г. Сковороди як спалаху в культурі набуває додаткового змісту. Його життя стало новим шаблоном у формуванні світогляду людини, яка воліла стати людиною Божою, усвідомлюючи це в душі

приєднання до христового воїнства, залишаючись, при цьому, серед світу, сповненого спокусу!

Війна християнина з гріхом і наближення до спасіння не вичерпувала войовничий дух церкви загалом. Цей стан був визначений самою місією Бога-Сина, яка передбачала його війну на чолі небесного воїнства та церкви зі світом неправди, гріха та спокусу, зрештою – з батьком цієї неправди або начальником ересей (дияволом), як писав відомий дяч української православної церкви чернігівський архієпископ Лазар Баранович. Його праця «Мечъ дѣховный» (1666) являє нам образ церкви яка воює і пояснює смисл цього визначення. Коротко звернемось до цього.

Нам відома західнохристиянська концепція двох мечів, які символізували дві влади – світську та духовну. Ця схема свого часу була підґрунтям формування папської держави і претензій на вирішальний вплив у європейській політиці наступників апостола Петра, як носіїв найбільшої благодаті. Архієпископ Лазар Баранович у своїй праці показує інший вимір поняття двох мечів. «Сихъ брани полныхъ времень, ничтоже такѡ полезно, ѡакѡ же мечъ», писав преосвящений Лазар. Проте не звичний меч найважливіший для церкви, не той меч, яким апостол Петро відсік вуха Малху, а меч духовний, який є словом божим і яким «воюющаа церковъ... паче неже хлѣбомъ ѡкрепляеться на враги своа» [15]. Кращому розумінню суті війни, яку веде церква, сприяє алегорична гравюра, уміщена в праці архієпископа Лазаря. В її верхньому полі зображено хрест Христовий та небесне воїнство. Розміщений поруч напис промовляє глядачеві: «не прїидохъ воврещи миръ, но мечъ». В середньому полі розміщено постаті царя Давида (символ Старого Завіту), біля ніг якого переможений Голіаф, та апостол Павло (символ Нового Завіту), під ногами котрого знеславлений і переможений змій. І цар Давид, і Павло тримають у руках мечі, які є двома духовними мечами, що ними володіє церква і які долають змія-сатану. В нижньому полі зображення у бурхливому морі розміщено корабель праведників на чолі з Ісусом Христом (з його вуст відходить меч у бік ворогів церкви) та архангелом Михаїлом (біля нього напис: «кто ѡакѡ Богъ»), а з правого нижнього боку алегоричної гравюри – корабель грішників, який уже тоне. У нього надламана щогла і звисаючий донизу прапор із зображенням змія. На чолі цього корабля рогатий сатана-антихрист також із мечем у вустах і супутнім написом: «азыкъ ихъ мечъ остръ» [16].

В цій брані з сатаною автор акцентує увагу на те, що поборюються ересі і начальник цих ересей, батько брехні древній змій. Ця боротьба складає суть історії церкви, яка воює. Володіння духовними мечами (як вияснили двома – Старим та Новим Завітом) дозволяє надалі вести корабель праведників, а перемога бачилась преосвященному Лазарю саме як перемога силою духовною: «мечемъ ѡсть своихъ Христось ѡбиваєть начальника ересемъ имѡщаго въ ѡстѣхъ мечъ тѣмѣинъ, ѡчесомъ воспоминаєть апостоль: тогда ѡавитса беззаконникъ, его же Господь Їсусъ ѡбїєть дѡхомъ ѡсть своихъ» [17].

Тема боротьби з ересями та еретиками у XVIII ст. була продовжена відомим богословом і проповідником, Рязанським митрополитом, місцеблюстителем патріаршого престолу Стефаном Яворським (1658–1722). У ґрунтовній праці «Камень вѣры» (1730) представлено широкі пояснення вчення Христового і догматів православної церкви, які для віруючої людини були каменем наріжним. В другій частині проаналізовано помилкові твердження «нових еретиків», які наслідували, за визначенням Тверського архієпископа Феофілакта Лопатинського (1670-ті–1741), «христїаноѡглагольниковъ лютерановъ и калвинїстѡвъ, и имъ послѣдѡющихъ, и расколщикѡвъ» [18]. Трактат Стефана Яворського був популярним серед українського духівництва, про що свідчать факти видання цієї праці клопотами колишнього професора Києво-Могилянської академії, згодом архієпископа Тверського і Кашинського Феофілакта Лопатинського, наявності «Камня віри» у бібліотеках вищого духівництва [19]. За тієї доби змін ця праця викликала або гостру критику (головним опонентом митрополита Стефана Яворського був ідеолог петровський церковних реформ Новгородський архієпископ Феофан Прокопович (1681–1736), або сприймалась як «дѡшєполєзнаа книга» і захищалась діячами церкви. Відомий противник петровських перетворень й опонент Катерини II у справі секуляризації церковних маєтностей Ростовський митрополит Арсеній Мацієвич (1697–1772) на підтримку позиції преосвященного Стефана написав працю «Возражения на пасквиль лютеранский, называемый молоток на камень веры» (бл. 1745–1753).

Найбільше занепокоєння митрополита Стефана викликало те, що новим протестантським або іновірним впливам піддавалися народжені й охрещені у православної вірі, які з певного часу коливаються у пра-

вослав'ї, подеколи й прямо принижують та піддають гонінням рідну церкву, розбещують таким чином «дѣшы незлобивыхъ». Озброївшись на цих еретиків «словомъ и дѣломъ», як писав архієпископ Феофілакт Лопатинський, Стефан Яворський подав опис і пояснення тим складовим святого передання, які за нових умов почали піддаватися сумніву, викликали у декого скепсис або відкрито ігнорувалися. Для більшої переконливості й догмати, й складові священного передання були названі автором догматами разом, тобто певними істинами віри і серед них ішлося: про святі ікони, хрест, моці святих, святу євхаристію, звернення до святих та про душі святих, про благодіяння тим, хто помер, про святу літургію та святе церковне передання, про пости й благі справи. Останній догмат, як це визначав автор, був догматом про покарання еретиків і засвідчив дух войовничості пастиря. На думку митрополита Стефана еретики, аби не поглиблювати власні провини перед Богом і не зваблювати інших до ересей заслуговували на смерть, «какѡ всакѡ злословаи отцѡ или матери своєї, смертію да умреть» [20]. На шести сторінках своєї праці богослов умістив приклади зі Старого та Нового Завіту, свідчень св. отців, в яких ішлося про покарання язичників та еретиків. У своїх твердженнях про кару смертю автор був наполегливим. Він писав: «самѣмъ еретікомъ полезно естъ оумрети, и благодѣаніе тѣмъ бываеъ, егда оубиваюса. елико множае живѡтъ, множае согрѣшають, множайшыа прелести изобрѣтають, множайшихъ развращають. Тѣмже и множайшее осѡжденіе, и тагчайшю мѡкѡ вѣчнѡю на са привлекають. Сіа же вса, смерть тѣмъ праведно наносимаа, прекращаеъ» [21].

Громадянські протистояння в історії України:
від непорозумінь і розбрату до національної консолідації

Окрім війни християнина, яку він вів зі своїми гріхами, війни церкви з еретиками і боротьби зі своїми недоброзичливцями, у працях інтелектуалів знаходимо образи, пов'язані з війною світською, яку ведуть правителі та воїни. Найперше це образ ідеального правителя, який повинен мати відповідні чесноти воїтеля, переможця. На прикладі опису правління Петра I та панегирику на честь імператриці Єлизавети I за авторством префекта Києво-Могилянської академії Михайла Козачинського (1699–1755) [22], промови єпископа Білоруського Георгія Кониського (1717–1795) з нагоди коронації Катерини II [23], інших вітальних промов та

листування духовництва [24] тощо можемо виділити кілька моментів.

Найбільшою чеснотою правителів визначалась звитяжність у війнах, непереможність, сила, яка наводить страх на ворогів. Жінку правительку – імператрицю Єлизавету Петрівну, в «Панегірику» Михайла Козачинського також названо найсильнішою і найхоробрішою, яка в бою перевершує навіть Юлія Цезаря (у автора – Юліуша) [25]. Другий аспект – визначення монархів захисниками віри й церкви, поборювачами ересей. Стосовно правительок побутувало визначення «мати», якою вони були і для держави, і для церкви [26]. З приводу очікуваного духовництвом заступництва Катерини II за православну церкву в Речі Посполитій єпископ Георгій Кониський говорив про наслідування нею безсмертної слави імператора Константина [27].

Стан миру в джерелах представлено як «блаженство», але приносять його перемоги звитяжних правителів [28].

Висвітлення чеснот імператриці Єлизавети Петрівни мало свої особливості. Серед її головних рис називалося милосердя і Михайло Козачинський знайшов аналогію цьому «благоўтробію» в діях римського імператора Марка Аврелія Антоніна [29].

Головними чеснотами військових, як старшин/офіцерів, так і простих вояків визначалась хоробрість. За визначенням М. Козачинського воїн має «розпалене серце» [30].

На середину XVIII ст. сформувався комплекс уявлень української духовної еліти щодо такого феномену в житті суспільства і церкви як війна. В працях різних авторів ми знаходимо інтерпретації трьох різновидів війни – війни ревного християнина з гріхом, війни церкви з єретиками та змієм-сатаною (єретиками є всі, хто заперечує/зневажає істини віри (догмати) і передання церкви), війни світської. Кожна з них має власну природу і за переконаннями духовної еліти війна поза сумнівом доречна у царині поборення гріха та ересей, але світська війна виправдана якщо вона є правою і ведеться під омофором хреста, в інтересах християнського світу або конкретно – православ'я. В інших випадках війна, якою сповнений світ є породженням людської зарозумілості, гордині, нерозумності і є попущенням Бога заради нашого смирення, набуття духовного розуму й очікуваного наближення до Бога.

Не лише виявлення того – чим є війна християнина за своє спасіння, а й громадження досвіду цієї війни навіть світськими особами (найяскравіший приклад – подвижницьке життя Григорія Сковороди), засвідчили формування та реалізацію за нової доби двох типів воїна – воїна світу (козака, гайдамаки) та воїна Христа – звитяжця у духовній брані.

Для української духовної еліти середини XVIII ст. ще був притаманний дух войовничості, яка проявилась у спробах протидії протестантським впливам у Російській імперії в першій половині XVIII ст., політиці секуляризації церковних земель за правління Катерини II, а в Речі Посполитій була реалізована на рівні боротьби за інтереси православної церкви у відносинах з іншими християнськими церквами та владою. Таким чином війна духовним мечем велась і на Заході – на теренах Речі Посполитої, і на Сході – в Російській імперії.

Війна сприймалась як органічне явище в житті християнського суспільства, християнина, а перемога символізувала спасіння душі і торжество Бога. Світська війна також інтерпретувалась як явище неминуче з огляду на недосконалість людини і в ній перемога поціновувалась насамперед як досягнення блаженного миру. У зв'язку з цим головними чеснотами правителів визнавались сила, звитяга, уміння наводити страх на ворогів.

Джерела та література

1. Київський митрополит виділив категорію «учительних людей» у зверненні до пастви від 4 вересня 1759 р. з приводу збору пожертв на ремонт бурси Києво-Могилянської академії (див.: Грамота, видана Київським митрополитом Арсенієм Могилянським (1704–1770) для збору пожертв на ремонт бурси Києво-Могилянської академії // Києво-Могилянська академія, кін. XVII – поч. XIX ст.: Повсякденна історія: Зб. док. / Упоряд.: О.Ф.Задорожна та ін. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2005. – С. 177).
2. Панигврікъ автѣстѣйшей непобѣдимой імператрицѣ ел свашченнѣйшемѣ цесарскомѣ величествѣ, елісаветѣ Петровнѣ... отъ Академіи Кіевской чрезъ іеромонаха Міхаила Козачинскаго толжде Академіи префекта и філософіи оучителя сочиненны. – К.: Печатано въ Кієвопечерской тѣпографіи, 1744. – Л. 4.
3. Алфавитъ дѣховный, сі єсть оувѣщаніа по писменамъ алфавитнымъ. – К.: печатано въ Кієвопечерской тѣпографіи, 1760. – Л. 124 зв. – 125.
4. Там же. – Л. 124 зв., 125, 32 зв.
5. Там же. – Л. 104 зв. – 105.
6. Там же. – Л. 88 – 88 зв.
7. Там же. – Л. 151 зв.
8. Там же. – Л. 21 зв.
9. Трьох ворогів бачить воїн Христа // Сковорода Г. С. Сад божественных пѣсней. Вірші, байки, діалоги, притчі / Упор., авт. передм. та приміт. Б. А. Деркач. – К.: Дніпро, 1988. – С. 109.
10. Мечъ дѣховный еже єсть глаголь Божій. На помощь церкви воюющей, изъ дѣствъ Христовыхъ поданный... Лазарь Барановичъ єпіскопъ Чернѣговскій, Новгородскій и проч. – К.: издадєса въ святой великой чѣдотворной Лаврѣ печерской кіевской, 1666. – С. 1.
11. Див. зображення: додаток 1.
12. Мечъ дѣховный. – С. 2.
13. Камень вѣры православнокафоліческіа восточнаа церкве святыа сынѣмъ, на оутвержденіє и дѣховное соизданіє. – К.: издадєса печатнымъ тисненіємъ въ святой Кієвопечерской лаврѣ, 1730. – напис на форзаці.

14. Реєстр книг, що залишилися по смерті архимандрита Київського Золотоверхо-Михайлівського монастиря Йоаникія Скабовського (1753 р.) // Києво-Могилянська академія, кін. XVII – поч. XIX ст.: Повсякденна історія: Зб. праць / Упоряд.: О. Ф. Задорожна та ін. – К.: ВД «Києво-Могилянська академія», 2005. – С. 141; Дарчий напис ієромонаху Видубицького монастиря Самуїлу Духальському // Камень вѣры. – С. 1–11.
15. Камень вѣры. – С. 1128.
16. Там же. – С. 1134.
17. Жѣрналъ или описаніе лѣтъ, и преславныхъ высокаторжественныхъ побѣдъ, блаженныхъ и вѣчнодостойныхъ памати Петра Великаго отца отечествѣа перваго імператора всероссійскаго // Панигврікъ автѣстѣйшей непобѣдимой імператрицѣ... – С. 36–40; Панигврікъ автѣстѣйшей непобѣдимой імператрицѣ еа свашченнѣйшемѣ цесарскомѣ величествѣ, елісаветѣ Петровнѣ... отъ Академіи Кіевской чрезъ ієромонаха Міхаїла Козачинскаго тожде Академіи префекта и філософіи оучителя сочиненны. – К.: печатано въ Кієвопечерской типографіи, 1744. – 40 л.
18. ІР НБУВ. – Ф. 160. – Спр. 1622. Речи, произнесенные архиепископом Белорусским Георгием Конисским по случаю коронации Екатерины II и в честь Станислава-Августа Понятовского (1763 г.). – 6 арк.
19. ІР НБУВ. – Ф. 160. – Спр. 424. Письма П.А. Румянцева-Задунайского, Киевского губернатора Ф.М. Воейкова, митрополитов, архимандритов и священников Киевскому митрополиту Арсению Могилянскому и черновики его ответов (1765–1767 гг.). – 559 арк.; ЦДІАК України. – Ф. 182. – Оп. 1. – Спр. 8 б. Листування Київського митрополита Арсенія Могилянського (1763–1764). – 596 арк.
20. Панигврікъ. – Л. 11 зв.
21. Там же. – Л. 19.
22. ІР НБУВ. – Ф. 160. – Спр. 1622. Речи, произнесенные архиепископом Белорусским Георгием Конисским по случаю коронации Екатерины II и в честь Станислава-Августа Понятовского (1763 г.). – Арк. 2.
23. Панигврікъ. – Л. 17 зв.
24. Благовѣрбіє Марка Авреліа Римскаго. Діалогъ съ прологомъ и епілогомъ. Ієромонахъ Міхаїль Казачинскій, Академіи Кіевской префектъ. – К.: Печатано въ Кієвопечерской типографіи, 1744. – 4 с.
25. Панигврікъ. – Л. 26.

Прохоров Д. А. (Сімферополь)

**Юдейські общини Криму
в умовах громадянського конфлікту
напередодні приєднання півострову до Росії
(друга половина XVIII ст.)**

Історія юдейських громад Кримського півострова, основні заняття їх представників, релігійні переконання, культура та правове положення – усі ці питання неодноразово привертали увагу дослідників різного рівня і спеціалізації. Але проблема правового статусу караїмів та кримчаків напередодні приєднання півострову до Росії в 1783 р. до сих пір є одним з маловивчених аспектів в науковій реконструкції минулого Криму.

Слід відзначити, що в середньовічний період історії Кримського півострова, під час існування такої політичної одиниці, як Кримський ханат, тут мешкали представники декількох юдейських громад – караїми та євреї-рабіністи, або кримчаки. Караїми – це послідовники віровчення (караїмізма), заснованого на досконалості і незмінності Закону Божого. Основна характеристика цього релігійного руху – шанування ТаНаХу (Старого Завіту) як єдиного джерела релігійної істини. У перекладі зі священної мови Біблії, старосєврейської, релігійний термін «караїм» перекладається як «ті, що читають». Зазначимо також, що сам термін «караїм» означає як етнос, так і прибічника караїмської віри. Судячи з письмових джерел, перші свідчення про перебування караїмів на Кримському півострові датуються серединою XIII ст. Згодом, мігруючи в Крим з Персії, Бухари і Черкесії, караїми обирали місцем проживання такі міста, як Солхат (нині – Старий Крим), Кафа (Феодосія), Карасубазар (Білогорськ), Кирк-Йєр (Чуфут-Кале), Мангуп, а згодом і Гьозльов (Євпаторію), а також ряд інших населених пунктів Кримського півострова.

Кримчаки – це невелика частина кримського населення, що сформувалася в нечисленну народність (етноконфесійну спільноту) в середньовічний період кримської історії. Самоназвою євреїв Криму середньовічного періоду є «йехуді»; у пізніший час (кінець XIX – початок XX ст.) – «кьримчах» (кримчаки). У російській імперській історіогра-

фії кінця XVIII – XIX ст. виділяється в якості офіційної назви термін «кримські євреї», а в літературному варіанті – «кримчаки», «євреї-кримчаки», «константинопольські євреї», «турецькі євреї», «татарські євреї», «кримські рабіністи» і т.п. Віруючі кримчаки – юдеї, проте їх літургія відрізнялася і від сефардського богослужбового ритуалу, і від ритуалу євреїв-ашкеназів, оскільки на початку XVI ст. була створена власне кримська літургія, т.зв. «Ритуал Кафи», що дозволило об'єднати представників різноетнічних юдейських громад півострова на основі тюркомовної старожитньої юдейської громади.

Додамо, що в різних джерелах XV–XVIII ст. також зустрічається декілька форм екзоетнонімів караїмів. Яхуді (або ягуді), яхуділер – так називали всіх юдеїв в офіційних документах Кримського ханату. Інша назва для євреїв-рабіністів і караїмів носила декілька зневажливий відтінок – «чужут», «чужутлар» (звідси, можливо, походить і назва фортеці – Чужут-Кале).

Вся немусульманська частка населення в ханстві (т.зв. «райі», до якої входили греки, вірмени, євреї та караїми, а також селяни і городяни з татар, які мали низький соціальний статус) повинна була платити особливий поголовний податок («харадж»). Само кримські юдейські громади належали до «зіммі» (на території держав, створених мусульманами, все немусульманське населення повинно було жити по законах шаріату; представники інших конфесій зобов'язувались визнати панування ісламу у всіх сферах життя суспільства і були повинні сплачувати данину – «джиз'ю», при цьому знаходячись під захистом мусульманських законів). Крім того, з представників немусульманського населення стягувалася ще т.зв. «шлюбна подать». У 70-х рр. XVIII ст. було введено новий «подушний» податок з юдеїв і циган, що мешкали на півострові. При хані Шагін-Герай замість колишніх 60 коп. представники вищезгаданих верств населення повинні були виплачувати кожен: заможні по 7 крб. 20 коп., «середові» – по 3 крб. 60 коп., і бідні – по 1 крб. 80 коп. щорік [1]. В цілому караїми і кримчаки сплачували до ханської казни до 3000 крб. «хараджу» щорік (цигани платили до 1000 крб. щорічно) [2].

Про правове становище караїмів та кримчаків у Кримському ханаті можна зробити деяке уявлення по офіційних документах ханської адміністрації – по ярликах, що видавалися ханами представникам

караїмської громади Чуфут-Кале [3]. Так, на думку відомого російського сходознавця XIX ст. В.Д. Смірнова, «караїми в Криму не просто лише були терпимі татарсько-ханським урядом, але перебували як би під особливим його заступництвом, що гарантувало їх від сваволі та насилля татарських беків, які, як відомо, не особливо були лояльні до інших непривілейованих мешканців Кримського ханату» [4].

Як зазначав німецький історик Й.Е. Тунманн (який, до речі, Крим не відвідував, але до «Бюшінгової географії» 1775 р. було включено його опис півострову), кримські татари не переслідували нікого за його релігію: «Християнам та іудеям вони надають багато релігійної свободи» [5]. Французький консул Шарль де Пейсонель, який перебував в Криму в 1754–1758 рр., повідомляв про те, що караїмів було звільнено від несення ряду обов'язків, що накладалися, зокрема, на греків і вірмен, а саме, від участі в громадських будівельних роботах (наприклад, у зведенні фортець, будівництві мечетей, фонтанів та інших споруд) [6].

Проте, окрім свідoctв про зовні цілком благополучні взаємини між ханською адміністрацією і караїмами Криму, в багатьох джерелах зустрічаються відомості і про прояви нетерпимості до представників юдейських общин півострова. Так, наприклад, у відписах і чолобитних російського посла в Криму С. Тарбеева на адресу Московського посольського наказу, що відносяться до 1626–1628 р., згадується про те, що кримський хан Мегмед III Герай (який, до речі, проводив досить жорстку внутрішню політику і не користувався популярністю серед своїх підданих), «багатих людей і жидів грабує»; російському посольству від нього «була тіснота, грабіж і насильство» [7]. Хан Джанібек-Герай, який змінив Мегмеда III Герая на кримському престолі, по словах того ж С. Тарбеева, в 1628 р. «стягував полон у мурз, і у татар, і у жидів, [та] давав турським людям» [8]. У хроніці «Девар Сефасаїм» («Усне оповідання») відомого письменника Давіда бен Еліезера Лехно (?–1735), який мешкав в Карасубазарі наприкінці XVII ст. – у першій половині XVIII ст. і очолював карасубазарську громаду євреїв-рабиністів, згадуються події з історії Криму періоду з 1681 по 1731 рр. Зокрема, в документі повідомляється про те, що кримський хан Аджі Селім I Герай в 1667 р. розпорядився зруйнувати прибудови до синагоги (що належала кримчакам) і християнських церков (православних греків та вірмен) в Карасубазарі, які були зведені раніше місцевими жителями (це перечило

однієї з постанов, прийнятої праведним каліфом Омаром ібн-Хаттабом I ще в VII–VIII ст.: згідно цієї постанови, до молитовних будинків «невірних» не можна було пристроювати додаткові будівлі [9]. «В цей час повстали Ізмаїльтяні, жителі Кара-Суба проти Євреїв і Християн і донесли на синагогу і на дві церкви, і виклали свої скарги в суді перед царем Селім-Гирей-Ханом, кажучи, що до будівлі синагоги зроблена прибудова і розширення; поставили свідків, які пальцями вказували на добавку, вказали місце і сліди прибудови. Вирішили, і цар [Аджі Селім I Герай] ствердив, і відправив гінця з наказом розорити додаткове місце до будівлі. Євреї, побачивши, що Ізмаїльтяні розорили церкви нещадно, убоялися, щоб вони не кинулися також на синагогу і не розорили б її зовсім, а не тільки частину її, узяли дозвіл судді (духовного), зняли жолоби і скинули перекладини будови, що здійснилося в день поста Есфірі, і цар надав їм решту і дозволив їм там молитися. І ця була чудова допомога від Господа Севаофа, на пам'ять для пізнього потомства» [10]. (Слід уточнити, що ізмаїльтяні – це народи, описані у Біблії, нащадки Ізмаїла, 12 синів якого зробилися князями народів або племен Ізмаїльських. Сучасними представниками ізмаїльтян вважаються араби. Д. Лехно називав ізмаїльтянами вчених-татар, за усними оповіданнями яких він складав свій літопис).

Наступна спроба зруйнувати карасубазарську синагогу була зроблена в 1705 р. шейхом Хамід Ефенді. Але тоді культову споруду вдалося уберегти від руйнування завдяки втручання представників громади кримчаків Мататъяу Мандо і лікаря Хаїма-Іммануїла Грасіні, які звернулися по допомогу до ханської адміністрації [11].

В зв'язку з тим слід також додати, що коли в 1704 р., ще при ханові Газі III Герасві та з його дозволу, до Криму прибули єзуїти, які заснували Єзуїтську колегію (в 1706 р.) і влаштували у Бахчисараї невелику церкву, в тому ж році Аджі Селім I Герай «прийшов в шаленство, коли побачив над церквою єзуїтів щось на зразок дзвіниці, дзвін і вікна, пофарбовані зеленою фарбою. У гніві він знищив цю церкву і багато багатих вірмен і греків були поміщені в окупи і отримали свободу тільки за великий викуп» [12]. Цікаво, що представник єзуїтів в Криму, о. дю Бан намагався добитися дозволу на будівництво церкви свого ордену також і в Кафі, але зіткнувся с активною протидією кримського правителя [13].

Згідно повідомлення резидента в Криму О. Нікіфорова, хан Крим-Герай (що правив в 1758–1764 та в 1768–1769 рр.) здійснював «від Греків, Вірмен і Жидів здирство чималих сум <...> по усяк день в роботу від Греків, Вірмен і Жидів використовував по двісті по сімдесяти і по триста чоловік, а грошей ні єдиної аспри не давав». Тому, коли замість Крим-Герая на ханський престол посів Селім III Герай і «про позбавлення Крим-Герая ханства тут, через публіку, відомо чинилося, так усі народи за незліченні образи, що їм приключилися, і розорення і небувалі тягари з прокляттям ганьбити його почали» [14].

На останню чверть XVIII ст. припадає найбільше неспокійний час в історії єврейських громад Криму. В 1774 р. кримський престол, замість позбавленого влади хана Сагіб-Герая, зайняв його брат Девлет IV Герай, який був ставлеником Стамбула. У липні 1774 р. він висадився з турецьким десантом в Алушті, проте розвинути успіх туркам не вдалося. 23 липня 1774 р. 3-тисячний російський загін вступив у бій з ворогом у села Шумли, розбивши турок і змусивши їх відступити. Дії турецької сторони послужили приводом для того, щоб російські війська в листопаді 1776 р. знову увійшли до Криму і зайняли Перекоп. У той же самий час російський ставленик, представник роду Гераїв Шагін-Герай зміцнився на півострові Тамань і проголосив себе ханом Кубані.

У березні 1777 р. загоны російських військ підійшли до Карасубазару. Дізнавшись про це, деморалізоване військо Девлет IV Герая в паніці розсіялося, а сам кримськотатарський хан зі своєю свитою відійшов до Бахчисараю. Претендент на кримський ханський престол Шагін-Герай висадився в Єнікале, заручившись підтримкою місцевої кримськотатарської знаті. 20 березня 1777 р. російські війська зайняли Кафу, і Девлет IV Герай був вимушений покинути півострів. Шагін-Герая, за підтримки російського військового контингенту, було обрано новим кримським ханом.

Зазначимо, що під час правління Шагін-Герая правовий статус караїмів у Кримському ханаті був вкрай хитним, не дивлячись на те, що деякі представники караїмських громад обіймали при ханському дворі високі посади (наприклад, завідувачем монетного двору при ханах Крим-Герай та Шагін-Герай було призначено караїма Самуїла бен Йосефа Челебі-Сінані, а змінив його на цій посаді Веніамін бен Самуїл Ага; еміном (наглядачем) монетного двору Шагін-Герая у Кафі був Юсуф (Йосип) Ага [15].

Міжусобна боротьба між претендентами на ханський престол і самим ханом, повстання і бунти наприкінці XVIII ст., викликані непопулярною внутрішньою політикою Шагін-Герая призвели до дестабілізації ситуації в Криму. Свідок подій, що тоді відбувалися, караїм раббі Азарія бен Елія (Еліягу) повідомляв в своїй хроніці, що караїми дуже потерпіли як від Шагін-Герая, так і від його попередника Девлет IV Герая. У березні 1777 р. останній, «бажаючи пограбувати Караїмів, що мешкають в Чуфут-Кале, і ченців Успенського монастиря, звів на них помилкову підозру, ніби вони знайшли на землі монастирській посудину, наповнену золотом, і наказав наповнити таку посудину золотом і повернути йому». Азарія бен Еліягу повідомляв далі, що громада караїмів прийшла в «сильний смуток», а ченців з монастирської обителі було схоплено, і вони, скуті, були кинуті у в'язницю, де їх катували, щоб дознатися, хто знайшов цей «клад».

Караїмський хроніст уточнював, що посудина, уламки якої було знайдено, могла вмістити в собі близько 100 ок води (ок, окка – міра ваги в Кримському ханстві; 1 окка дорівнювала 1283 гр.). «Ми не знали що робити; тому що якби віддали усе своє майно, то і тоді не були б в змозі виплатити тисячну долю цієї суми». Караїми Чуфут-Кале просили помилування у ханських чиновників, які явились до них с цими здирницькими вимогами, та намагались довести свою невинність та непричетність до цієї справи. Лише заступництво ханського скарбника Веніаміна Агі перед самим ханом дозволило караїмам зменшити суму виплати до 1200 гурушів (рід монети, що мала обіг у Кримському ханаті). Ченці Успенського монастиря теж повинні були внести 1000 гурушів, після чого їх було звільнено з в'язниці.

Не менше «наполегливим» у відношенні до караїмів був і новий кримський хан. В грудні 1777 р. «перший напад [війська Шагін Герая] було здійснено на Великій Узень-баш, де знаходилося близько 60 сімейств Караїмів, з яких одні врятувалися в гори, а інші кинулися бігти дорогою, що веде до Чуфут-Кале, або, загубившись від жаху, не знали куди звернутися, і залишилися в селищі» [16]. І далі хроніст вказував на випадки волаючої жорстокості: «Грабіжники зловили декілька чоловік з Караїмів, в числі яких були жінки і діти, і мучили їх різними катуваннями, вимагаючи видачі золота срібла і показати ті домівки, де знаходиться здобич. Будівлі тих [мешканців], у яких

знайшлися речі Магзінь-Хана, було спалено. Все ті, які не належали до жителів цього села, були відведені до начальника і страчені смертю, за те, що залишили свої житла і прийшли шукати притулки у противників Хана [Шагін-Герая] <...> Деякі з них загинули, не залишивши потомства, інші залишили малолітніх сиріт, а ті, що залишилися в живих [були] відведені в полон <...> з усіх боків оточили нас смута і спустошення громадянської війни» [17].

Але після того, як обтяжене здобиччю ханське військо відправилося в Карасубазар, як писав Азарія бен Еліягу, вірмени і греки-арнаути, що знаходилися в цьому війську, вигадали проти караїмів наклеп, «ніби вийшли вони проти Ханського війська зі зброєю в руках і з військовими прапорами». Для підтвердження своєї вигадки змовники вказували на біле покривало («парохет» – завісу усередині га-Кодеш, або Святилища синагоги, де зберігалися свитки Тори), яке використовували євреї-рабаніти під час проведення обряду богослужіння. Це було спробою довести, що то є караїмський прапор, с яким караїми начебто хотіли повстати проти хана, тому вимагали дозволу знищити усіх представників караїмської громади Чуфут-Кале. Але кримчаки підтвердили приналежність покривала їм, і «навіть сам Хан упевнився в істині свідоцтва Євреїв по словах, вишитим на цьому покритті, і по підробленій обшивці червоним шовком, приписуваною Караїмам». У цей час з Гьозльова до Карасубазару вимушені були виїхати місцеві караїми, котрі також намагалися врятуватися від погрожуючої їм небезпеки. За свідоцтвом хроніста, до Бахчисараю також втікали вірмени та православні греки, а кримські татари, що мешкали у селах, теж рятувалися в околицях Бахчисараю, Качі, дер. Алма та в Екчіяку (Екчіяк, або Ічкі-Іль – кримськотатарська назва території гірського Криму і Південного берегу Криму) [18].

Мирне населення півострова знаходилось немов між двох вогнів: з одного боку, командування російських військ, що прибули до Криму на допомогу Шагін-Гераю у боротьбі з бунтівниками, попередило вимушених мігрантів, перестерігаючи їх, щоб вони повернулися додому і залишили обурення, якщо не хочуть бути «абсолютно розорені і винищені». «Хто послухався, – повідомляв Азарія бен Еліягу, – тих пощадили; а ті, які не покорялися, були переслідувані Арнаути в горах і в лісі Яйли, а оселі їх були винищені вогнем» [19]. С другого боку, відсут-

ність громадянської єдності серед населення та безчинства бунтівників призводили до того, що представники деяких юдейських громад півострова були вимушені підкорятися вимогам усіляких грабіжників.

5 жовтня 1777 р. збунтувалася особиста гвардія Шагін-Герая, що виступила проти його вкрай непопулярних серед населення ханату реформ. До повстанців приєдналася безліч незадоволених, і повстання в листопаді 1777 р. переросло у бунт. Намагаючись скористатися загальною смутою, в грудні того ж року у бухті Ахтіар висадився з озброєним загоном призначений в Стамбулі кримським ханом Селім III Герай. Повстання охопило увесь Кримський півострів. Селім-Герай та ватажки бунтівних зграй, Сейт та Лиша, як повідомляв автор вищезгаданого документу, витребували в одну ніч данину по 1000 гурушів від громад караїмів вірмен та греків, що мешкали в Чуфут-Кале, після чого узяли все, що їм сподобалося, та вселили жителям «дикє свавілля». Подібне насильство по відношенню до представників юдейських громад фіксувалось і в інших містах півострову [20].

Проте незабаром це повстання було подавлене за допомогою російських військ. З метою послаблення Кримського ханства російська влада здійснила ще одну безпрецедентну операцію. Переселення кримських християн за межі півострова, зроблене командувачем російськими військами у Криму генерал-поручиком О.В. Суворовим за наказом Катерини II, яке тривало з травня по листопад 1778 р., внесло істотний дисбаланс в політичну, економічну і етнічну ситуацію в Криму і викликало серйозне невдоволення у Шагін-Герая і місцевої кримськотатарської знаті. Всього з 8 міст і 66 сіл Кримського півострова було виселено 31386 осіб. У їх числі було 18395 греків, 12609 вірмен, 156 валахів, 140 грузин; 91 людину було звільнено з полону. Тільки одну Кафу покинуло 5511 вірмен, 1648 греків і 24 грузини. О.В. Суворову довелося виплатити грошову компенсацію кримським татарам за греків, вірмен, болгар, представників інших національностей і віросповідань, що виїшли з півострову. Так, в 1779 р. Шагін-Герай отримав від росіян 50000 крб. Такі ж суми призначалися бєям, мурзам і ханським чиновникам. Велика кількість сімей, що з'явилися в результаті змішаних шлюбів між греками і кримськими татарами, була під загрозою роз'єднання. У джерелах того часу є свідoctва про часті випадки прийняття кримськими татарами християнства (для того, щоб не розлучатися з рідними), а також про небажання багатьох кримських греків йти із землі пред-

ків [21]. Частина християн приймала мусульманство, щоб залишитися в Криму. Греки і вірмени, які мешкали по селах, «бідні і такі, що займаються ремеслом, не хотіли переселятися в іншу країну, тому що багато хто з них мав городи, сади і поля, що доставляють їм прибутки; усі вони зібралися до Хану і просили не відпускати їх і говорили, що бажають залишитися його підданими», але Шагін-Герай протидіяти цьому рішенням вже не міг. Як повідомляв Азарія бен Еліягу, караїми, спостерігаючи ці події, також побоювалися бути виселеними з Криму [22].

Таким чином, можна констатувати, що правове становище представників юдейських громад під час існування Кримського ханату, передусім, носило на собі відбиток політики, яку проводили хани, – в періоди відносного миру на півострові юдеї (головним чином, караїми) могли користуватися низкою привілеїв, яких були позбавлені решта «райі»; окремі представники караїмських громад обіймали при дворах кримських ханів досить високі посади. Проте в особливо кризові моменти (під час повстань, бунтів або ведення бойових дій на в самому Криму та на найближчих до нього територіях) «зіммі» відчували на себе пригнічення та піддавалися жорстоким гонінням. В другій половині XVIII ст., у зв'язку з нестабільністю у самому ханаті, стосунки між євреями-рабіністами, караїмами і мусульманами різко погіршали, а з початком експансії Росії в цьому регіоні представники юдейських громад півострова терпіли справжні лиха.

Джерела та література

1. [Лашков Ф.Ф.] Камеральное описание Крыма 1784 года. Сообщение Ф.Ф. Лашкова // Известия Таврической Ученой Архивной Комиссии. – Симферополь: тип. Таврического губ. правления, 1888. – № 3. – С. 37–38.
2. Там само.
3. Прохоров Д.А. Ярлики кримських ханів як джерело з дослідження історії караїмських громад Кримського півострова / Д. А. Прохоров // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Збірник наукових праць / Під ред. Д.Я. Телегіна, І.П. Бондаренко, Г.Ю. Івакіна, Г.В. Самойленко і др. – К., 2010. – Вип. 19. – С. 465–469; *Він же*. Правові аспекти існування караїмських громад на Кримському півострові в XV–XVIII ст. / Д.А. Прохоров // Східний Світ. – К., 2010. – № 3. – С. 104–114.
4. Смирнов В.Д. Предисловие / В кн.: [Фиркович З.А.] Сборник старинных грамот и узаконений Российской империи касательно прав и состояния русско-подданных караимов. Издание З.А. Фирковича. – СПб: Лештуковская Паровая Скоропечатня П.О. Яблонского, 1890. – С. XVII–XVIII.

5. *Тунманн И.Э.* Крымское ханство (Примечания, предисловие и приложения Н.Л. Эрнста). – Симферополь, 1991. – С. 28.
6. *Караулов Г.Э.* Примечания к поездке во внутренность Крыма академика Палласа. Чуфут-Кале и евреи-караимы / Г.Э. Караулов // Записки Одесского Общества Истории и Древностей. – 1883. – Т. XIII. – С. 99.
7. Из истории сношений Москвы с Крымом при царе Михаиле Федоровиче. Посольство С.И. Тарбеева в Крым в 1626–1628 гг. С предисловием Л.М. Савелова // Известия Таврической Ученой Архивной Комиссии. – Симферополь, 1906. – № 39. – С. 11, 74.
8. Там само. – С. 3, 8, 70–72.
9. *Лехно Д.* Дефар Сефасаим (Пер. И. Финкель) / Д. Лехно // Записки Одесского Общества Истории и Древностей. – Одесса, 1848. – Т. II: Отделение второе. Материалы. – С. 696; *Гаркави А.Я.* Радостный пост Эсфири в Карасубазаре в 1697 году / А.Я. Гаркави // Русский еврей. – 1881. – № 9. – С. 342–343.
10. *Лехно Д.* Вказана праця. – С. 696.
11. *Кизилов М.* Крымская Иудея: Очерки истории евреев, хазар, караимов и крымчаков в Крыму с античных времен и до наших дней / М.Б. Кизилов. – Симферополь: Доля, 2011. – С. 229.
12. *Маркевич А.И.* К вопросу о положении христиан в Крыму во время татарского владычества (Историческая справка) / А.И. Маркевич // Таврический церковно-общинный вестник. – 1910. – № 11. – С. 524; *Мурзакевич Н.* Пребывание иезуитов в Крыму / Н. Мурзакевич // Записки Одесского Общества Истории и Древностей. – Одесса: Гор. типография, 1858. – Т. IV. Отделение 3: Смесь. – С. 466–467; О состоянии христиан в Крыму в начале XVII ст. (письма о.[тца] Дюбана к маркизу де Тарси) // Таврида. – Симферополь, 1881. – № 26–28, 30.
13. *Мурзакевич Н.* Вказана праця. – С. 467.
14. Донесение российского резидента при крымском хане Никифорова о низложении Крым-Гирея // Записки Одесского Общества Истории и Древностей. – Одесса: Гор. типография, 1844. – Т. I. – С. 377.
15. *Прохоров Д.А.* Караимы и проблема монетного производства в Крымском ханстве: историографический аспект / Д.А. Прохоров // Этнография Крыма XIX–XXI вв. и современные этнокультурные процессы: Материалы и исследования. – Вып. 3. / Отв. ред. М.А. Араджони, Л.А. Науменко. – Симферополь, 2012. – С. 427–428.
16. *[А. бен Элиягу].* События, случившиеся в Крыму в царствование Шагин-Гирей-хана (Перевод с еврейской рукописи сочиненной караимом Рабби-Азарья сыном Илии); пер. караим Авр.[аам] Сам.[уилович] Фиркович // Временник императорского Общества Истории и Древностей Российских. – М: Университетская тип., 1856. – Кн. 24. – С. 109.
17. Там само. – С. 110, 111.
18. Там само. – С. 111.
19. Там само.
20. Там само. – С. 111, 113, 114.
21. *Маркевич А.И.* Вказана праця. – С. 533, 540, 541.
22. *[А. бен Элиягу].* События, случившиеся в Крыму. – С. 127.

Казаков М. В. (Київ)

Майбутні автокефалісти у церковно-братському русі початку ХХ ст. (на прикладі В. Липківського та Н. Шараєвського)

Історія відроджених православних братств 1864-1918 рр. висвітлена у вітчизняній та зарубіжній науці значно менше, ніж їх попередників XVI-XVII ст. Це легко можна пояснити, виходячи з особливостей розвитку української історіографії. Братства XVI-XVII ст. втілили в собі захист української ідентичності через підтримку православної церкви. Тут варто нагадати відому думку М. Грушевського про збіг національного та релігійного питання в Україні за часів литовсько-польської доби [1]. Тому ранньомодерний церковно-братський рух прекрасно вписується в існуючий *grand narrative*. Братства ж пізньоімперського періоду були тісно пов'язані з РПЦ, що навіть в її локальних проявах зазвичай не сприймається як церква національна. На нашу думку, цей погляд потребує корегування.

Історіографія питання не є значною. І. Огієнко, який займався і спеціальними студіями з історії ранньомодерного братського руху [2], в «Українській церкві» дав відродженим братствам негативну характеристику як таким, що «мали вже зовсім мало спільного з колишніми нашими Церковними Братствами» [3].

У радянській історичній науці бачимо оцінку братського руху лише в загальних працях з історії православної церкви; якщо про братства XVI-XVIII ст. окремі монографії з'являлися («Братства та їхня роль в розвитку української культури XVI-XVIII ст.» Я. Ісаєвича, К., 1966), то про їх наступників були відсутні. Оцінка церковно-братського була вже заздалегідь визначена пануючою ідеологією. Радянські історики вважали чи не найголовнішою задачею будь-якої суспільної організації політичну боротьбу, тому відновлені братства у світлі історичного матеріалізму виглядали організаціями реакційними та регресивними у порівнянні з їхніми історичними попередниками. Квінтесенцією поглядів радянської історичної науки на братства XIX - поч. ХХ ст. є стаття з Великої радянської енциклопедії, де зазначається: «Братства, що існували при деяких сільських і міських церквах в 19 ст.,

вже не займалися суспільно-політичною і культурною діяльністю, хоча і зберігали деякі обряди і звичаї, властиві колишнім Братствам. Наприкінці 19 - на початку 20 ст. деякі діячі православної церкви створювали клерикальні організації, що не мали нічого спільного, окрім назви, з колишніми братствами, хоча і посилалися на їх традиції» [4].

Сучасний період у історіографії відроджених братств є найбільш плідним. Бурхливе відродження церкви та суспільний інтерес до релігійних питань сприяли детальній розробці різноманітних аспектів історії церкви, які раніше оминалися увагою. Була розпочата переоцінка явища відродженого братського руху, одним з перших прикладів якої можна назвати збірник статей російських та американських учнів П. Зайончковського «Великі реформи в Росії. 1856-1874». У статті А. Лінденмейера православні братства продемонстровані з цілком нового ракурсу – як недержавні громадські благодійні організації, в діяльності яких відбилися традиції громадської активності епохи Олександра II [5]. Значення церковних братств як своєрідної школи оновленого православ'я для російського та українського духовенства відзначав ще американський історик Дж. Каннінгем [6].

На початку 1990-х рр. українська історіографія зберігала загальну негативну оцінку православних братств другої половини XIX – початку XX ст., яку можна побачити в фундаментальному виданні «Історія релігії в Україні». Тут відновлені братства розглядаються як структури, нав'язані центральною владою у якості інструментів асиміляційного впливу. Зв'язок нових братств із своїми історичними попередниками визначається як суто формальний [7]. Така точка зору досі має своїх прихильників [8]. Не заперечуючи права на існування цієї інтерпретації історії православних братств, відзначимо, що вона не сприяє глибшому дослідженню відродження братств у першій половині 1860-х рр.

Наші російські колеги створили дві синтезуючі праці, пов'язані з історією відроджених братств. Ростовський історик С. Римський, один з найавторитетніших сучасних спеціалістів з історії РПЦ XIX ст., приділив увагу місцю православних братств у «церковній реформі», єдність якої він відстоює [9]. Іншою важливою віхою в історіографії питання стала поява в 2006 р. монографії Ф. Дорофєєва «Православні братства: генезис, еволюція, сучасний стан», де автор

намагався зобразити еволюційний розвиток братств, починаючи з давньоруського періоду. Також Дорофєєв запропонував доволі вдалу класифікацію братств в їх історичному розвитку, де братства пізньоімперського періоду є ланкою в еволюції православних братств, а не просто бюрократичним витвором [10]. Автор використовував переважно матеріали з Нижегородської єпархії.

У більш сучасних вітчизняних працях бачимо вже зовсім відмінний підхід: вважається, що в діяльності братств проявлялася національна самобутність українського народу, віддзеркалювався процес відродження стародавніх традицій українського церковного устрою, що до складу братських організацій, особливо у правобережних єпархіях, входило чимало представників української інтелігенції, яка брала участь в українському національному русі і зусиллями якої створювалося підґрунтя для формування соціальної бази майбутнього руху за автокефалію української церкви [11].

Звернемося до діяльності майбутніх автокефалістів як лідерів церковно-братського руху в своїх парафіях на початку ХХ ст. Проти практики нав'язування Київською духовною консисторією статуту київського Борисо-Глібського братства як «нормального» (зразкового) в єпархії протестував прот. Василь Липківський, на той момент настоятель Свято-Покровської церкви на Солом'янці (до 1910 р. не входила до складу Києва). До цієї парафії він потрапив внаслідок покарання за діяльність у якості голови ХХІ з'їзду єпархіального духовенства у жовтні 1905 р. [12]. Маємо його листування з Київською духовною консисторією, яка в листопаді 1906 р. відхилила проект статуту місцевого братства (під назвою якого в дійсності до 1912 р. функціонували церковно-парафіяльні збори та рада, близькі до братств, але дещо відмінні церковно-суспільні структури), складений В. Липківським, дозволила лише відкрити братство на основі неофіційного нормального статуту. Липківський заявляв, що той відстав від «поточного церковного життя», що визначення святішого Синоду від 18 листопада 1905 р. про парафіяльні збори та ради, облаштовуючи церковнопарафіяльне життя, залишило далеко позаду і Основні правила 1864 р., і борисо-глібський статут. Липківський стійко захищав свій проект статуту, відзначаючи, що він «буквально списаний з визначення» [13]. У січні 1907 р. консисторія усе-таки дозволила ввести його в дію [14].

25 червня 1894 р. було засноване церковне православне братство Іоанна Хрестителя при Преображенській церкві в Білій Церкві. Ініціатором виступив гурток місцевої воцерковленої інтелігенції, яка ставила собі на меті підтримку місцевих храмів та релігійно-моральну просвіту [15]. Однак через вихід з братства найбільш активних членів у зв'язку з їхнім переводом по службі до інших місцевостей воно через рік практично припинило функціонування. У 1902 р. законовчитель білоцерківської гімназії о. Нестор Шараєвський організував відновлення діяльності братства. Особливі зусилля братчики приклали на відзначення братського свята 24 червня, Різдва Іоанна Хрестителя (Івана Купала), яке супроводжувалося роздаванням милостині та проведенням спільних трапез [16].

У 1902-1903 рр. у братстві перебувало 60 членів. У 1904 р. ця цифра зросла до 69. Виплачувалася допомога бідним у розмірі від 1 до 10 крб.; також для бідняків влаштовувалося безкоштовне розговіння: у 1902 р. – на 200 осіб (витрачено 199 крб.), у 1903 р. – на 250 осіб (285 крб.), у 1904 р. – на 300 осіб (157 крб.). Порція складалася з паски вагою 1,5-2 фунти (680 – 900 г), 3-5 яєць, ½ фунта ковбаси (226 г), ½ фунта сала [17].

У 1908 р. білоцерківськими братчиками була ініційована справа відновлення функціонування Свято-Микільської (Мазепинської) церкви. Другу свою назву вона отримала, адже була закладена гетьманом в 1706 р. та планувалася як грандіозна споруда. Північна частина її в підсумку була розібрана, а південна (нинішня Микільська церква) полягла в руїнах. У 1852 р. настоятелю білоцерківського Преображенського собору П. Лебединцеву вдалось відновити південну частину. На початку ХХ ст. служби в цій церкві вже не проводилися.

Голова братства о. Нестор Шараєвський в листуванні з Київською духовною консисторією обережно висловлювався, що в 1700-х рр. «будівля не закінчилася через історичні події, які тоді ускладнилися». Цей священник активно перепискою з Київською духовною консисторією зміг усунути з керівної посади в братстві благочинного О. Рудського. Коли Шараєвський у 1910 р. полишатиме служіння в Білій Церкві заради Києва, його проведжатимуть місцеві представники Союзу російського народу, сам він стане членом Клубу російських націоналістів. А з 1917 р. Шараєвський примкне до українсь-

кого національного руху, буде одним з співзасновників УАПЦ, другим (після Липківського) висвяченим єпископом цієї церкви, її фактичним керівником у 1926-1927 рр.

Його листи до консисторії наче відбивають поєднання поглядів, яке тоді було цілком звичайним, а вже через кілька років стане практично неможливим. Він пише: «Я приписую це (багатолюдність загальних зборів братства. – *М. К.*) тому магічному слову, яке вжив у запрошувальному листі до вас. Слово це – патріотизм. <...> Російське дякую. <...> любов між собою братів за вірою та національністю. <...> наші предки – славетні українці-козаки запорожці сказали: «воліємо під Царя східного російського православного» [18].

Утім, цей проект так і залишився проектом. Мала Мазепинська церква знаходилася на той час під ремонтом та вивченням археологічної комісії проф. М. Петрова, богослужіння в ній не проводилася до революції, а після революції - тим більше.

Піклуючись про зовнішній вигляд Преображенської церкви, о. Н. Шараєвський клопотав перед консисторією про заміну нової картини Нагорної проповіді на таку, що б більше підходила за композицією. Крім естетичних вподобань, тут роль могло грати згадуване вище суперництво з О. Рудським, який у виправданні писав у консисторію, що цю картину і так вже збиралися перемалювати.

Білоцерківські Свято-Миколаївські братчики намагалися слідкувати за якомога повнішим відвідування богослужінь учнями церковно-парафіяльної школи, чому іноді заважали такі реалії буття, як відсутність взуття. У звіті благочинних 1909 р. як головний напрямок діяльності білоцерківського братства вказувалася допомога бідним – перед святами (Різдвом та Великоднем), у випадку гострої необхідності (пожежа, хвороба), поховання [19].

Білоцерківське братство після відновлення діяльності зайнялося влаштуванням читань та співбесід: протягом 1902-1904 рр. близько сотні їх провели оо. Н. Шараєвський та В. Серновський. У 1904 р. білоцерковським братством було прийнято рішення про відкриття бібліотеки релігійно-моральної літератури. У квартирі о. Н. Шараєвського була створена бібліотека, книжками з якої могли користуватися всі бажаючі [20].

Братства продовжували зберігати низку рис традиційного українського православ'я. Це і термінологія, і використання братських свічок під

час богослужіння, і ходи з братською короговою, і використання братського синодику, і різноманітні звичаї братського життя. Але ця увага до традицій не була напряму пов'язана з національною ідентифікацією та політичними переконаннями, і з церковно-братського руху в Київській єпархії вийдуть і автокефалісти, і чорносотенці (єп. Чигиринський Никодим Кротков), і ієрархи, які побувають під час національно-визвольних змагань 1917-1921 рр. на різних боках барикад (єп. Уманський, згодом Катеринославський Агапіт Вишневський).

Церковно-братський рух в українських єпархіях на початку ХХ ст. не міг стати організаційною формою опозиції в РПЦ, але він дав можливість майбутнім провідникам автокефального руху набути досвіду церковного самоуправління, співпраці з населенням та протистояння центральним церковним органам.

Джерела та література

1. *Грушевський М.С.* Історія України-Руси. Т. VII [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://izbornyk.org.ua/hrushrus/iur70701.htm>.
2. *Костриця М.Ю.* Краєзнавчі студії в епістолярній спадщині І.І.Огієнка / М.Ю. Костриця // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. – 2002. – №9. – С. 21-23.
3. *Огієнко І.І.* Українська церква. Нариси з історії Української православної церкви. Т.1 / І.І. Огієнко. – Прага: Видавництво Юрія Тищенка, 1942. – С. 212.
4. *Гуслистый К.Г.* Братства / К.Г. Гуслистый // БСЭ. Т.4. – М.: Советская энциклопедия, 1974. – С. 7.
5. *Линденмейер А.* Добровольные благотворительные общества в эпоху великих реформ; [пер. с англ.] / А. Линденмейер // Великие реформы в России. 1865-1874 / Под ред. Л.Г.Захаровой, Б.Эклофа, Дж.Бушнелла. – М.: Издательство Московского университета, 1992. – С. 283-285.
6. *Cunningham J.W.* A Vanquished Hope: The Movement for Church Renewal in Russia, 1905-1906 / J.W. Cunningham. – Crestwood: St Vladimir's Seminary Press, 1981. – P. 88.
7. Історія релігії в Україні. Т.3. Православ'я в Україні / Під ред. А.М.Колодного, В.В.Климова. – К.: Український центр духовної культури, 1999. – С. 284-285.
8. *Ісаєвич Я.Д.* Братства / Я.Д. Ісаєвич // Енциклопедія історія України. Т.1. – К.: Наукова думка, 2003. – С. 369-370.
9. *Римский С.В.* Российская церковь в эпоху великих реформ. (Церковные реформы в России 1860-1870-х годов) / С.В. Римский. – М.: Грааль, 1999. – 568 с.
10. *Дорофеев Ф.А.* Православные братства: генезис, эволюция, современное состояние / Ф.А. Дорофеев. – Нижний Новгород: Издательство Нижегородского университета, 2006. – С. 195.
11. *Шугальова І.М.* Зміни в адміністративному устрої православної церкви в Україні в другій половині ХІХ ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / І.М. Шугальова; Запорізький національний університет. – Запоріжжя, 2005. – С. 16.

12. *Зінченко А.Л.* Визволитися вірою. Життя і діяння митрополита Василя Липківського / А.Л. Зінченко. – К.: Дніпро, 1997. – С. 132. Обозрение епархиальной жизни в 1905 году // Киевские епархиальные ведомости. – 1906. - №1, неоф. ч. – С. 9-16; № 2, неоф. ч. – С. 50-21.
13. ЦДІАК України. Ф. 127. – Оп. 785. – Спр. 32. Об открытии церковно-приходских попечительств и братств (1907). – Арк. 2 зв.
14. Там само. – Арк. 5 зв.
15. *Шареевский Н. К* 10-летию деятельности Белоцерковского Православного Братства / Н. Шареевский // Киевские епархиальные ведомости. – 1904. – № 28, ч. неоф. – С. 679.
16. Там само. – С. 675.
17. *Шареевский Н.* Указ. соч. // Киевские епархиальные ведомости. – 1904. – №30. – С. 725.
18. ЦДІАК України. Ф. 127. – Оп. 786. – Спр. 16. Об открытии церковно-приходских попечительств и братств (1908). – Арк. 11.
19. ЦДІАК України. Ф. 127. – Оп. 787. – Спр. 608. Об отношении Хозяйственного управления при Святейшем Синоде о представлении сведений о существующих братствах епархии и о их деятельности (1909). – Арк. 28.
20. Там само.

Дорохина Т. Ф. (Чернігів)

Українська радянська історична наука в рецепції Олександра Оглоблина

В українській історичній науці ХХ ст. Олександр Петрович Оглоблин-Мезько (1899–1992) посідає унікальне місце. Це пояснюється як кількістю його наукових праць, розмаїттям порушеної проблематики [1], так і належністю вченого до різних академічних середовищ – радянського (1919– 1941) та еміграційно-діаспорного (1945–1992).

Якщо взяти до уваги ще й творчу працю О. Оглоблина за доби воєнних лихоліть (1941–1945), то стає очевидним, що вчений акумулював різноманітний і своєрідний досвід, адже він тривалий час працював в соціокультурному середовищі двох тоталітарних режимів ХХ ст. – радянському і нацистському. Зокрема, в грудні 1930 р. він був заарештований органами ДПУ УСРР [2] і зблизька познайомився з каральною радянською системою, яка прищепила йому відразу до тоталітаризму на все подальше життя.

Водночас майже половина творчої біографії Оглоблина припадає на еміграційну добу. Спершу вчений перебував у таборах Ді-Пі (1945–1950), а з 1951 р. – у США.

Ці віхи творчої біографії Оглоблина вже самі по собі є підставою для пильного вивчення його наукових рефлексій щодо української радянської історіографії, позаяк у них сполучався як власний досвід вченого, так і певна відстороненість науковця-емігранта. Крім того, варто врахувати історіографічні зацікавлення Оглоблина, які вилилися в низку спеціальних праць, присвячених функціонуванню історичної науки в Радянській Україні.

Передусім, доцільно згадати його оглядові, синтетичні праці з української історіографії. Зокрема, слід назвати англomовну працю «Українська історіографія 1917–1956» [3], яка ввійшла до спеціального випуску неперіодичного видання УВАН 1957 р. Цей випуск містив також англomовний переклад відомої студії Д. Дорошенка «Огляд української історіографії» [4]. Зворотний переклад з англійської був підготовлений і здійснений українськими вченими на початку 2000-х років [5].

«Українська історіографія 1917–1956» Оглоблина була своєрідним продовженням «Огляду» Д. Дорошенка. Найбільший розділ з цієї студії – «Українська історіографія в Наддніпрянській Україні» присвячений, головним чином, радянській історіографії [6]. На сторінках цієї праці автор висвітлює не лише основні тенденції, які побутували в українській міжвоєнній радянській історіографії, а й діяльність ряду визначних істориків, таких як Д. Багалій, М. Василенко, М. Грушевський, М. Слабченко, М. Яворський.

Своєрідним продовженням розроблення цієї теми є монографія О. Оглоблина «Думки про сучасну українську советську історіографію», яка побачила світ 1963 р. [7].

Зауважимо, що в 1945 та 1951 рр. Оглоблин під псевдонімом О. Мезько написав ще дві праці про українську радянську історіографію – невеличку брошуру «Як большевики руйнували українську історичну науку» (Прага, 1945) та статтю «Українська історична наука на советській Україні між двома світовими війнами», надруковану на сторінках часопису «Визвольний шлях» [8].

До статей зі схожою дослідницькою спрямованістю слід віднести і його розвідку про становище гуманітарних наук у Радянській Україні у 20–30-х роках, видану 1956 р. [9].

Свої студії щодо вивчення української радянської історіографії Оглоблин не полишав і пізніше. Зокрема, в контексті ситуації на

Батьківщині він формулював і завдання українських істориків у діаспорі на початку 60-х років [10].

Наприкінці 70-х років учений суттєво скоригував свої оцінки та прогнози з огляду на завершення доби «хрущовської відлиги» та у зв'язку з погромом української інтелігенції і кампанії з чистки академічних інститутів від «буржуазно-націоналістичних елементів» на початку 70-х років [11].

До різних аспектів історії української радянської історіографії О. Оглоблин звертався і в багатьох інших працях. Зокрема, йому належать історіографічні нариси про Д. Багалія [12], М. Василенка [13], М. Грушевського [14], С. Підгайного [15], Н. Полонську-Василенко [16], А. Синявського [17] та ін. Слід згадати також, що історик є автором численних рецензій на студії відомих радянських науковців, зокрема М. Слабченка, М. Яворського та ін.

Оглоблин залишив низку рукописних розвідок і матеріалів, присвячених різним питанням української радянської історіографії. В одній із цих праць, написаних на початку 50-х років, висвітлювалося питання академічної свободи та правового становища вченого в Радянському Союзі [18].

Зазначена дослідницька проблематика посідає чільне місце в науковій спадщині О. Оглоблина, а його публікації охоплюють значний проміжок часу.

В автобіографії він навіть зараховував себе до наукової генерації, яка сформувалася у 20-ті роки в Радянській Україні. «Моє властиве місце – це українська історіографія 20-х років. Це була моя наукова генерація. Це була доба, коли творилася – й за мою також участю – нова наступна генерація українських істориків. Це були наші – й мої «діти», що мали перейняти на себе нашу наукову спадщину, себто спадщину всіх тих поколінь, які були перед нами. Де вона тепер та генерація? Її нема. Це покоління було цілком скоишене советським терором і погромом української науки і культури в 30-х роках. Знищено тотально, брутально, жорстоко, безглуздо. Там, на Батьківщині, залишилися здебільшого *безбатченки* історичної науки. Тут, на еміграції, ми – останні *недобитки* останнього *вільного* українського наукового покоління вже *невільної* (курсив О. Оглоблина. – Т. Д.) Української землі» [19].

Не випадково тема знищення, руйнації української історіографії 20-х років є наскрізним мотивом майже всіх праць Оглоблина. Як свідок подій, він емоційно висвітлював і коментував сталінську кампанію репресій супроти українських науковців, показував її катастрофічні наслідки для національної історичної науки, вказував на трагічну долю визначних учених-українців. Ці устремління Оглоблина як дослідника особливо помітні в його історіографічних повоєнних публікаціях другої половини 40-х – початку 50-х років.

Водночас Оглоблин навіть у синтетичних історіографічних оглядах прагне якомога докладніше висвітлити науковий доробок та діяльність українських істориків міжвоєнної доби (20–30-ті роки ХХ ст.). Відтак у своїй англійській праці 1957 р. він скрупульозно нотує публікації тогочасних учених з Радянської України, характеризує їхній науковий доробок, наводить інформацію про неопубліковані чи незавершені праці тощо.

Оглоблин окреслює й соціокультурні умови функціонування української історичної науки в 20-х роках, зокрема наголошує на спадкоємності тодішніх наукових досліджень з попередньою добою, «...схема історичного українського процесу, сформульована та науково класифікована М. Грушевським, була прийнята та розвинута, хоча й на новій ідеологічній (національній) основі; українські історики за кордоном та навіть в окупованій советами Батьківщині продовжували свою дослідницьку діяльність, розпочату за часів третьої української держави (1917–1920 рр.), та піднесли її до нових висот», – зазначає історик [20].

У студії 1963 р. Оглоблин наголошує на існуванні різних наукових шкіл та осередків. «В українській історіографії 20-х років на терені Наддніпрянської України виразно позначилося декілька течій (напрямок), що подекуди набирали характеру певних наукових шкіл: Київська «культурно-історична» або «соціологічна», по суті неонародницька школа М. Грушевського; Харківська «соціально-економічна» школа Д. Багалія; історико-економічна школа; історично-правнична школа М. Василенка; марксистська школа М. Яворського. Кожен з цих напрямків мав (або творив) свої ідейно-методологічні традиції, свою сферу наукових інтересів і тематичного добору, свої організаційні осередки, свої друковані органи, врешті, своє коло громадсько-політичних і персонально-групових відносин і впливів» За

винятком марксистського напрямку, всі інші мали поміж собою той чи той науковий або навіть науково-організаційний зв'язок» [21].

Сучасні дослідники обстоюють думку про початок формування у другій половині 20-х років і наукової школи самого професора Оглоблина. Вважають, що вона виникла навколо Історичного семінару вищого типу при Київському інституті народної освіти, яким керував учений. Проте цьому осередку так і не судилося стати науковою школою внаслідок репресій супроти Оглоблина та його учнів [22].

Виняткова увага цього вченого до інституціоналізації української радянської історичної науки 20-х років значною мірою спирається на нереалізовані особисті зацікавлення й науково-організаційні плани, які мали місце в ту буремну і суперечливу добу.

Втім, попри розмаїтість наукових шкіл Оглоблин вказував і на наявність спільного інтелектуального зв'язку, якийєднав майже всі дослідницькі осередки. «Це обумовлене було насамперед тим, що ціла українська історіографія 20-х років – і на Наддніпрянщині, і в Галичині, і на еміграції – стояла на тих самих ідейних (українських державницьких) позиціях, ставлячи в центрі своєї уваги й своїх дослідів *проблему української національно-державної самостійності в її історичному розвитку в усіх її виявах – політичному, економічному, культурному...* (курсив О. Оглоблина. – Т. Д.) Саме цей державницький дух і національний характер – були основними рисами української історіографії 20-х років на Наддніпрянській Україні», – підкреслює Оглоблин [23].

Про ці інтелектуальні перспективи вчений згадує і в низці інших праць, зокрема в статті, присвяченій академіку Д. Багалію. «В українській історіографії на Наддніпрянщині 20-х років творився новий напрямок – напрямок державницький, напрямок революційний: «нова революційна школа в українській історіографії», як називали себе тоді ми, тогочасні українські історики: не люблю говорити про себе, але з історії, як і з пісні слова не викинеш, надто – коли і сам уже відходиш до тої історії. Цей напрямок позначився ще в першій половині 20-х років, до повернення Грушевського на Україну (1924 р.)», – пише Оглоблин [24].

Зрештою, історик зосереджується на тих численних нереалізованих задумах і проектах, втрачених і знищених працях тощо [25]. Так, крок за кроком Оглоблин підходить до думки про неминучість конфлікту між українською історіографією 20-х років та

офіційними радянськими академічними канонами й ідеологічними міфологемами, нав'язаними партійною і радянською бюрократією.

«У тогочасному нашому листуванні та мемуарних документах домінує думка про потребу будувати і розбудовувати нову, революційну історичну школу, творити нову схему історії України, схему, яка виправдувала б і продовжувала схему Грушевського, але в іншому напрямку, ніж той, яким ішла офіційна советська, т. зв. марксо-ленінська історіографія. Бо цей *наш* напрямок був *науковий і український*. Він вів до створення наукової синтези історії України 19–20 ст., тоді, як шлях офіційної советської історіографії вів її неминуче в бік *антинаукової й антиукраїнської* (курсив О. Оглоблина. – Т. Д.) синтези української історії, згодом так блискуче втіленої у «Переяславських Тезах» ЦК КПСС 1954 р. Зудар між цими двома тенденціями й концепціями був неминучий. Він закінчився советським погромом української історичної науки в 30-х роках, що обірвав на кілька десятиліть працю над схемою історії України 19–20 ст., – й глибоким ідейним і політичним розривом між нами у повоєнну добу», – відзначає історик [26]. Так склалися нові концептуальні, але псевдонаукові канони у вивченні української минувшини на обширах радянської історіографії. Недаремно Оглоблин іронічно і влучно називає «Переяславські тези» ЦК КПРС «ноювою звичайною схемою» української історії [27].

Таким чином, учений проводить думку про різну інтелектуальну природу радянської та української науки, що призвело до ліквідації ВУАН на початку 30-х років та фізичного винищення багатьох учених. Оглоблин досить докладно висвітлює і розкриває «божевільні умови» наукової праці, які склалися в 30-х роках. «Бо йшло вже не про методологію праці, а про методологію її цілковитого знищення», – наголошує історик [28].

Він яскраво показує маховик репресій та його фатальний вплив на творчість багатьох українських учених. У такому сенсі, приміром, витримана і його розвідка про С. Підгайного. «З глибоким жалем дивився я перед II світовою війною в бібліотеці Інституту історії України АН УССР (де було тоді ціле цвинтарище рукописів неопублікованих наукових праць) на ці твори Семена Олександровича (Підгайного. – Т. Д.) й думав про долю їх автора – й разом з тим,

велику трагедію української історичної науки. Годі було й думати про видання цих дорогоцінних матеріалів – навіть без прізвища автора. Чи помандрували вони з початком війни до Уфи, чи може загинули тоді в Києві, – мені не відомо», – згадував Оглоблин [29].

Ці настрої вченого добре простежуються в його розвідках кінця 40 – початку 50-х років, зокрема в статті, присвяченій академічній свободі та становищу українського вченого в Радянському Союзі. «Цілковито залежний від державної влади в політичному й матеріальному відношенні. Навіть фізично він (учений. – Т. Д.) не є забезпечений, бо історики в ССРСР ставлять на карту не тільки свою репутацію, але часто й свою свободу та життя. Найстрашніше те, що історик в ССРСР не тільки не може вільно висловлювати свою думку, але не може навіть мовчати. *Советський історик, по-суті, перетворений на раба. А доля рабів, як сказав Монтьєнь, брехати. Наука-ж, зокрема історична, без правди неможлива* (курсив О. Оглоблина. – Т. Д.)», – зазначає Оглоблин [30].

Констатуючи інтелектуальний та ідеологічний розрив, який стався між радянською й еміграційною історіографією Оглоблин акцентує увагу на його специфіці, зокрема подає свою інтерпретацію. «Українську вільну історіографію від української советської історіографії ділить *прірва*. Але між українськими істориками по цей і по той бік греблі – *прірви нема* (курсив О. Оглоблина. – Т. Д.)», – наголошує вчений у своєму історіографічному огляді радянської історіографії 1963 р. [31].

Більше того, Оглоблин розумів шкідливість надмірної ідеологізації наукової полеміки, а за великим рахунком – тотальної конфронтації з представниками української радянської історіографії. «Це немов би вітка одного великого дерева, перекинута через паркан, що ділить дві сумежні садиби. Отже, українська еміграційна історіографія – це лише галузь єдиної великої української історіографії, законний спадкоємець її кращих традицій і співтворець її дальшого розвитку. Її, цю галузку, можна відламати чи відрубати від рідного дерева, але ні сама вона, ані її дерево цього зробити не може. Звідси ясно, що обов'язком і завданням української вільної історіографії не є змагання з советською українською історіографією, ні поборювання її, чи полемізування з нею, тим паче не заміна її... Та

все ж таки українська наука на еміграції передусім мусить бути доповненням і продовженням, а подекуди й поширенням і виправленням наукової діяльності в Україні. Залежно від того, як вона там проходить – чи ширше, вільніше, чи вужче і підневільно, як за останні десятиліття міняються й завдання української еміграційної історіографії», – зазначає Оглоблин [32].

Утім, радянська дійсність перекреслила й ці помірковані і досить оптимістичні прогнози. Тож автору вже наприкінці 70-х років довелося докорінно переглянути свої попередні настанови. «Ми не передбачали, що історична наука на Україні протягом цих 15 літ піде не шляхом нормальної праці й розвитку, а, навпаки, буде чимраз більше обмежувана й стиснювана, вихолощувана й фальшована, й нарешті заборонена. Ми знали, звичайно, що на шляху до української історичної правди будуть великі перешкоди, що славне минуле України буде не раз перекручене й паплюжене, що український советський історик буде позбавлений волі думки і слова. Та 15-літня дійсність перевершила найгірші наші побоювання», – писав Оглоблин у розвідці 1978 р. [33].

Причому масштаб тогочасного ідеологічного тиску й цензури видався історика настільки значним, що давав підстави для майже апокаліптичних висновків. «Наслідком цього руйніницького процесу українська історична наука на Батьківщині перестала існувати (розбив О. Оглоблина – Т. Д.). 40-мільйонна нація, зі своїм славним історичним минулим, засуджена, брутално й цинічно, на історичне небуття», – резюмує Оглоблин [34].

Означені оцінки й коментарі не залишилися поза увагою сучасних науковців [35]. Вони демонструють глибину розуміння вченим багатогранності та суперечливості процесів, що відбувалися на теренах Радянського Союзу.

Вчений не схильний ані замовчувати, ані применшувати ті руйнівні та нівелюючі тенденції, які повсюдно панували на обширах радянської історіографії, зокрема в Українській РСР. Однак, він не цурається відзначити навіть і ті непевні позитивні паростки, які вряди-годи з'являлися в студіях українських радянських істориків. Наприклад, Оглоблин підкреслював, що студії І. Крип'якевича та деяких інших істориків, присвячені 300-річчю «возз'єднання» України з Росією вийшли за межі

«офіційної совєтської схеми» [36]. Тому попри особисте знання реалій «совєтського буття» Оглоблин намагався утримуватися від тотальних негативних прогнозів, інколи висловлював стриманий оптимізм щодо перспектив української історіографії на теренах СРСР тощо.

Ставлення історика до праць своїх колег поза межами «залізної завіси» було досить суперечливим. «Мусимо визнати і з вдячністю прийняти те зерно – нерідко багате – історичної істини, яке є в їхніх працях. А відкидаючи половину, якої там, на жаль, чимало, мусимо пам'ятати, в яких умовах і під яким тягарем, тиском і терором працюють українські історики «на нашій, не своїй землі»», – зазначає Оглоблин [37].

Наведені спостереження не вичерпують проблемно-тематичне розмаїття історіографічних праць Оглоблина з обсягу української радянської історичної науки. Втім, вони дають змогу виявити основні складові в авторській рецепції української радянської історіографії:

1. Характерною рисою багатьох історіографічних публікацій Оглоблина є вкраплення авторських спогадів, нотаток, особистих коментарів, вражень тощо. Адже досить часто вчений розглядав і порушував проблеми, до яких був причетний або як учасник, або як очевидець. Водночас на тональність та соціопсихологічні характеристики його історіографічних розвідок впливала еміграційна належність автора. Проте, попри зростаюче ідеологічне протиборство, оцінки та коментарі Оглоблина були досить виваженими і загалом об'єктивними.

2. У видовому плані історіографічні публікації представлені різноманітними студіями. Це – синтетичні огляди, статті присвячені конкретним ученим, тобто з обсягу біоісторіографії, проблемні розвідки, нотатки щодо науково-дослідної діяльності певних установ і осередків, а також концептуальні праці про становище історичної науки на теренах Радянської України та формулювання в цьому контексті актуальних дослідницьких завдань українських діаспорних учених.

3. В історіографічних працях Оглоблина органічно сполучаються як аналіз соціокультурного середовища та інтелектуальної атмосфери наукової праці, так і висвітлення діяльності окремих учених, основних дослідницьких осередків, наукових шкіл, напрямів, а також відтворення їхнього взаємозв'язку.

Джерела та література

1. Див. докл.: *Винар Л.* Олександр Оглоблин. Біобібліографічні матеріали // Зап. Чину Св. Василя Великого (Рим). – 1958. – Т. 3, № 1/2. – С. 148–171; *Його ж.* Бібліографія праць проф. д-ра Олександра Оглоблина (1920–1975) // 36. на пошану проф. д-ра Олександра Оглоблина / Відп. ред. В. Омельченко. – Нью-Йорк, 1977. – С. 96–119; *Його ж.* Праці Олександра Оглоблина, що залишилися в рукопису // Оглоблин О. Студії з історії України: Статті і джерельні матеріали / За ред. Л. Винара. – Нью-Йорк; Київ; Торонто, 1995. – С. 398–401.
2. *Верба І.* Олександр Оглоблин: Життя і праця в Україні: (До 100-річчя з дня народження) / Відп. ред. П. С. Сохань. – К., 1999. – С. 191–192.
3. Ohlbyln O. Ukrainian Historiography 1917–1956 / Translated by R. Olesnytsky 11 The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the 8. U. S. – New York, 1957. – Vol. 5/6, № 4 (18), 1/2 (19/20). – P. 307–435.
4. Doroshenko D. Survey of Ukrainian Historiography / Translated by G. Luckyi // The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U. S. – New York, 1957. – Vol. 5/6, № 4 (18), 1/2 (18/19). – P. 13–306.
5. *Оглоблин О.* Українська історіографія 1917–1956 / Вступ. ст. І. Верби; Упоряд. та прим. І. Верби, О. Юркової; Пер. з англ. О. Кураєва, О. Юркової. – К., 2003. – 250 с.
6. *Там само.* – С. 19–73.
7. *Оглоблин О.* Думки про сучасну українську советську історіографію. – Нью-Йорк, 1963. – 88 с.
8. *Мезько О.* [Оглоблин О. П.] Українська історична наука на советській Україні між двома світовими війнами // Визвольний шлях. – 1951. – № 4/5. – С. 36–41; № 6. – С. 27–33; № 7. С. 17–22; № 8. – С. 9–12.
9. *Оглоблин О.* Українські гуманітарні науки під Советами в 1920–1930 рр. // Альманах-Календар Гомону України на 1956 р. - Торонто, 1956. – С. 70–79.
10. *Оглоблин О.* Завдання української історіографії на еміграції // Оглоблин О. Студії з історії України: Статті і джерельні матеріали / За ред. Л. Винара. – Нью-Йорк; Київ; Торонто, 1995. – С. 287–290.
11. *Оглоблин О.* Завдання української історіографії на еміграції: 3 перспективи 15 років // Там само. – С. 290–291.
12. *Оглоблин О.* Пам'яті акад. Д. І. Багалія (1857–1932) // Україна. – 1932. – № 1/2. – С. 167–170; *Його ж.* Пам'яті Дмитра Багалія (1857–1932–1957): Дмитро Іванович Багалій і українська історична наука // Оглоблин О. Студії з історії України. – С. 246–259.
13. *Оглоблин О.* Микола Василенко й Вадим Модзалевський. За неопублікованими матеріалами // Укр. історик. – 1966. – № 3/4. – С. 5–25.
14. *Оглоблин О.* Михайло Грушевський і українське національне відродження // Там само. – 1964. – № 2/3. – С. 1–6; *Його ж.* Михайло Сергійович Грушевський (1866–1934) // Там само. – 1966. – № 1/2. – С. 6–14.
15. *Оглоблин О.* Семен Підгайний // Там само. – 1966. – № 3/4. – С. 68–71.
16. *Оглоблин О.* Наталя Дмитрівна Полонська-Василенко (3 нагоди 85-ліття) // Видатні жінки України. – Вінніпег-Мюнхен, 1969. – С. 9–16.
17. *Оглоблин О.* Пам'яті Антона Степановича Синявського (1864–1948?) // Укр. літ. Газ. (Мюнхен). – 1957. – № 4. – С. 5.

**Громадянські протистояння в історії України:
від непорозумінь і розбрату до національної консолідації**

18. *Оглоблин О.* Академічна свобода й історична наука в СРСР // Укр. історик. – 1997. – № 1/4. – С. 165–175.
19. *Оглоблин О.* Мій творчий шлях українського історика // Зб. на пошану проф. д-ра Олександра Оглоблина / Відп. ред. В. Омельченко. – Нью-Йорк, 1977. – С. 21.
20. *Оглоблин О.* Українська історіографія 1917–1956. – С. 20.
21. *Оглоблин О.* Думки про сучасну українську советську історіографію. – С. 10–11.
22. *Верба І. В.* Наукова школа українських істориків Олександра Оглоблина у Києві // Історична наука на порозі XXI ст.: підсумки та перспективи: Матеріали Всеукр. наук. конф. (Харків, 15–17 листоп. 1995 р.). – Х., 1995. – С. 296–301; *Його ж.* Олександр Оглоблин: Життя і праця в Україні. – С. 107–156.
23. *Оглоблин О.* Думки про сучасну українську советську історіографію. – С. 11.
24. *Оглоблин О.* Пам'яті Дмитра Багалія (1857–1932–1957): Дмитро Іванович Багалій і українська історична наука. – С. 256.
25. *Оглоблин О.* Про деякі загублені праці й видання Всеукраїнської Академії Наук у Києві // Наук. зб. УВАН. – Нью-Йорк, 1953. – Т. 2. – С. 196–198.
26. *Оглоблин О.* Проблема схеми історії України 19–20 століття (до 1917 р.) // Оглоблин О. Студії з історії України. – С. 47.
27. *Оглоблин О.* Думки про сучасну українську советську історіографію. – С. 52.
28. *Оглоблин О.* Пам'яті Дмитра Багалія (1857–1932–1957): Дмитро Іванович Багалій і українська історична наука. – С. 257.
29. *Оглоблин О.* Семен Підгайний. – С. 71.
30. *Оглоблин О.* Академічна свобода й історична наука в СРСР. – С. 174.
31. *Оглоблин О.* Думки про сучасну українську советську історіографію. – С. 80.
32. *Оглоблин О.* Завдання української історіографії на еміграції: 3 перспективи 15 років. – С. 287–288.
33. *Там само.* – С. 290.
34. *Там само.* – С. 291.
35. *Головко В.* Історіографія кризи історичної науки: Український контекст. – К., 2003. – С. 87–96.
36. *Оглоблин О.* Думки про сучасну українську советську історіографію. – С. 54.
37. *Там само.* – С. 80.

Ковальчук М. А. (Київ)

**На шляху до Крут:
оборона Чернігівщини від наступу радянських військ
у першій половині січня 1918 р.**

У середині грудня 1917 р. відносини між урядами Радянської Росії й Української Народної Республіки досягли найвищої точки напруги. Раднарком звинувачував Центральну Раду в «контрреволюційній»

політиці й підтримці донського уряду Каледіна, який не визнав радянську владу. Після того, як Центральна Рада відхилила ультиматум Раднаркому з вимогами відмовитися від роззброєння «революційних» військ в Україні й підтримати боротьбу проти Каледіна, обидві сторони почали готуватися до збройного зіткнення. Радянський уряд наказав своїм військам просуватися на Дон через українські землі, не рахуючись з національними кордонами.

Однак перша ж спроба 1-го Мінського революційного загону пробитися з Гомеля на Дон в другій половині грудня 1917 р. зазнали невдачі. Біля вузлової залізничної станції Бахмач, що на Чернігівщині, війська Центральної Ради перепинили шлях ешелонам Мінського загону. Не бажаючи битися проти українців, «революційні» вояки помітингували й повернулися до Гомеля [1]. Начальник загону Р. Берзін, був змушений відправити частину своїх ешелонів на Дон через Брянськ. Та «главковерх» Н. Криленко і начальник Революційного польового штабу при Ставці М. Тер-Арутюнянц очікували, що повторний наступ «революційних» військ на Бахмач виявиться більш успішним.

Керувати обороною України від більшовицького наступу уряд УНР призначив полковника Ю. Капкана, начальника 1-ї Сердюцької дивізії. Події під Бахмачем переконали Капкана, що зосереджених на цьому напрямку українських військ (2-й Український, 622-й Сопанівський полки, курінь Смерті) цілком достатньо для успішної протидії новим спробам ворожого наступу. Щоб забезпечити залізницю Конотоп – хутір Михайлівський, в перших днях січня 1918 р. Капкан відправив до Новгород-Сіверського повіту відділ 2-го куреня Сердюцького ім. П. Дорошенка полку, сотню Галицько-Буковинського куреня й 2 сотні Сердюцького ім. І. Богуна полку, під загальною командою сотника Мантуляка. Цей загін розмістився у районі хутора Михайлівського – ст. Зернове. Крім того, до Конотопу було відправлено батарею зі складу Сердюцької гарматної бригади ім. М. Грушевського [2].

Але український командувач помилявся, очікуючи наступу противника з брянського напрямку. Закінчивши реорганізацію своїх сил, Р. Берзін за наказом Революційного польового штабу при Ставці готувався відновити просування на Бахмач. Переформований 1-й Мінський революційний загін тепер складався з відділу матросів-балтійців, 151-го П'ятигорського полку, кулеметної команди 60-го Сибірського стрілецького полку, чотирьох гарматних батарей і бронепотягу.

4 січня відділ матросів і 151-й П'ятигорський полк зайняли ст. Терехівка. При цьому розвідка у складі двох рот балтійців, роти вояків і кулеметної команди захопила пасажирський потяг, який знаходився під охороною українських вояків. Роззброївши останніх, борці за радянську владу вийшли у захопленому потязі до ст. Хоробичі, де роззброїли ще одну українську стежу. Інші вояки 622-го Сопанівського полку, пошкодивши залізничні мости перед ст. Городня і Камка, відступили до Сновська. Розвідка 1-го Мінського революційного загону, швидко полагодивши залізничний тор, просувалася слідом.

На під'їзді до Сновська «революційні» вояки зупинились, помітивши біля мосту через річку відділ українських вояків. Начальник розвідки так описав у доповіді подальші події: «Швидко висадившись з вагонів, розвідка, розсипавшись в лаву і миттєво виставивши на позиції кулемети, швидко рушила вперед. Українці, не допустивши нас до мосту, відкрили рушничний, кулеметний і гарматний вогонь. З боку українців у зіткненні працювали 10 кулеметів і 5 тридюймо-вих гармати, які стояли на платформах на ст. Сновська. З нашого боку працювало лише 6 кулеметів. Завдяки славіній роботі товаришів моряків, п'ятигорців і кулеметників 60-го Сибірського стрілецького полку, незважаючи на дуже сильний кулеметний і гарматний вогонь, незважаючи на те, що українські вояки і офіцери стріляли і розривними кулями, їх було моментально збито з позиції й вони поспіхом почали відступати. З нашого боку жертв: 2 вбитих, 4 важкопоранених і кілька легкопоранених. З їхнього боку: 8 вбитих, а число решти поранених і вбитих українців з'ясувати не вдалося. Нами захоплено 2 кулемети. Станцію Сновську зайнято нами» [3].

Зайнявши Сновськ, «революційні» вояки призупинили просування на південь і взялися відновлювати залізничне сполучення з Гомелем. Відділ робітників місцевого залізничного депо приєднався до борців за радянську владу. 151-й П'ятигорський полк зайняв Городню, але більше не виявляв бажання продовжувати бойові дії. Загін матросів-балтійців до вечора 6 січня зосередився у Сновську. Розвідка 1-го Мінського революційного загону дійшла до ст. Низківка, де схопила двох українських офіцерів біля пошкодженого залізничного мосту [4].

У ці дні народний комісар військових справ РСФРР В. Антонов-Овсієнко, який здійснював безпосереднє керівництво організацією

збройної боротьби проти «донської контрреволюції», наказав Р. Берзіну відправити зведений загін балтійців до Харкова. Але командир матросів І. Соболев, начальник 3-ї колони Н. Яковлев і сам Р. Берзін звернулися до наркома з проханням залишити балтійців у складі 1-го Мінського революційного загону. Яковлев наголошував, що присутність матросів конче необхідна для успішних операцій на Чернігівщині: «Частини, які знаходяться під моїм командуванням, ненадійні, за винятком кулеметної команди 60-го стрілецького полку, яка під Сновською героїчно стріляла... Якщо ми підемо, то українці займуть [терен] аж до Терехівки» [5].

Зваживши всі обставини, Антонов-Овсієнко залишив загін балтійців у складі загону Берзіна. Станом на 7 січня, матроський відділ налічував лише 240 чол. [6]. Саме ця жменька бійців і складала ядро військових сил Раднаркому, які діяли проти військ Центральної Ради на Чернігівщині.

Захоплення більшовиками Сновська занепокоїло українське командування. Начальник залоги Бахмача хорунжий Скрипник прохав Київ негайно надіслати підкріплення. Але більшість вояків київської залоги не бажали залишати столицю. Навіть виведений на Чернігівщину загін сотника Мантуляка виявився ненадійним. У хуторі Михайлівському вояки 2-го куреня Сердюцького ім. П. Дорошенка полку почали мітингувати, вимагаючи повернути їх на різдвяні свята до Києва. Ю. Капкан був змушений задовольнити це прохання. Галицько-буковинська сотня і дві сотні Сердюцького ім. І. Богуна полку, не побажавши залишатись на позиціях, також повернулися до столиці [7]. У Конотопі батарея Сердюцької гарматної бригади ім. М. Грушевського, помітингувавши, виїхала до Києва (лише її командир, сотник С. Лощенко, залишився виконувати свій обов'язок).

3-й Український запасний полк в Чернігові був практично небоєздатним. Стройові заняття у полку не велися, вояки займалися лише обговоренням політичних новин і торгівлею розкраденим скарбовим майном. За наказом М. Порша, командиром полку замість полковника В. Янченка було призначено полковника Й. Сулимовського. Але останній не прибув на місце служби і Янченко продовжував виконувати обов'язки командира полку. Про переведення полку до іншого міста, не кажучи вже про боротьбу з більшовиками, не могло бути й мови.

Ю. Капкан спробував залучити до операцій проти більшовиків розташований у Ніжині курінь ім. Т. Шевченка. Відразу ж після захоплення противником Сновська, український командувач наказав куреню перейти до Бахмача. Але шевченківці на загальних зборах вирішили відправити до Бахмача лише збірну сотню, складену з добровольців. Та бажаючих взяти участь у поході проти більшовиків, марно хорунжий Осадчий закликав вояків виконати свій обов'язок і «очиститись від того, що плямує наш курінь» [8]. Шевченківці обмежились лише тим, що відправили до Бахмача делегацію, яка мала з'ясувати становище на місці.

У самому Бахмачі 2-й Український полк, поріділий внаслідок дезертирства, майже не становив військової сили. Вояки вимагали відправити їх у Київ, слідом за іншими українськими частинами. Командир полку, полковник Дзино, благав командування повернути полк до складу 1-го Українського корпусу, щоб зберегти таким чином його боєздатність. Оскільки зі штабу корпусу надходили аналогічні прохання, Ю. Капкан дав дозвіл 2-му Українському полку виїхати на Правобережжя.

Отже, для оборони Бахмача залишалися 622-й Сопанівський полк і 1-й Український курінь Смерті. Сотник С. Лощенко за допомогою коменданта ст. Бахмач поручника Красовитова спорудив пересувну гарматну платформу: «Від ешелону своєї батареї Лощенко відчепив останню платформу, до якої поручник Красовитів дав паротяг. Цілу ніч під Різдво Христове робили вони імпровізований «бронепотяг» зі шпал, мішків з піском, бляхи тощо. На ранок 25 грудня (7 січня – прим. М. К.) бронепотяг з однієї платформи й паротягу був готовий. Озброєння – одна гармата, один скоростріл «Максим». Залога – 3 людей» [9].

На допомогу оборонцям Бахмача Ю. Капкан вирішив направити з Києва 1-шу Українську військову школу ім. Б. Хмельницького. Школа налічувала 20 старшин і 600 юнаків, частина яких перебувала у відпустках з нагоди різдвяних свят [10]. Але охоплені патріотичним піднесенням юнаки були готові негайно вирушити на захист батьківщини, не дочекаючись решти своїх товаришів. Оскільки полковник Скорино протестував проти відправки школи на фронт, його замінили на посаді її начальника сотником Д. Носенком, готовим виконувати накази командування. Командиром юнацького бойового куреня став сотник А. Гончаренко [11].

Вранці 8 січня бойовий курінь 1-ї Української військової школи у складі 300 юнаків при 18 кулеметах прибув до Бахмача. 30 юнаків було відразу ж приділено на імпровізований «бронепотяг» сотника С. Лощенка [12]. Крім того, Ю. Капкан збирався найближчим часом відправити на бахмацький відтинок бронепотяг, який саме повернувся з експедиції до Полтави. Український командувач сподівався цими силами не лише відбити ворожий натиск на Бахмач, але й успішно контратакувати противника.

Внаслідок різдвяних свят Р. Берзіну довелося відкласти на кілька днів наступ на Бахмач. За цей час з фронту в його розпорядження надійшов 436-й Новоладозький полк. Крім того, до авангарду «революційних» сил у Сновську приєднався бронепотяг ім. Леніна під командою В. Пролигіна.

Вечері 7 січня до Сновська прибула делегація від куреня ім. Т. Шевченка, яка повідомила про бажання своїх товаришів вступити в переговори з військами Раднаркому. Комітети 3-ї колони вже наступного дня ухвалили резолюцію, в якій роз'яснили українським воякам цілі свого перебування в Україні. Окрім традиційних фраз про необхідність боротьби з Каледініним і продовольчого забезпечення північних губерній, в резолюції йшлося: «Ціль наших військ така: просуватися вперед для того, щоб допомогти українському братньому народові скинути з нього буржуазну Українську Центральну Раду і допомогти йому здійснити цілковите народовладдя в Україні, тобто забрати всю владу до рук українських робітничих, солдатських і селянських депутатів, допомогти йому самовизначитись, допомогти йому остаточно знищити вплив капіталу на демократію» [13]. Делегати повезли цю резолюцію у свій курінь, а підбадьорені борці за радянську владу готувалися до продовження бойових дій.

11 січня 3-тя колони 1-го Мінського загону відновила просування на південь. Цього дня «революційні» війська без жодного опору зайняли ст. Мена, Макошино, Бондарівка. Авангард колони встиг зайняти залізничний міст через Десну, не давши українським воякам висадити його в повітря [14]. Лише в околицях Бондарівки «бронепотяг» Лощенка спробував контратакувати противника. Ось як описував цей бій один з учасників контратаки: «Лощенко дав наказ до наступу. Розвідча дрезина, яка йшла по лівій лінії, була біля блокпосту, «бронепотяг» ішов по правій, він відкрив вогонь з передньої гар-

мати і двох скорострілів. Більшовики відповідали лише одним кулеметом. Станція зайнята. Більшовики покинули на пероні навіть кулемет, але вони з Бондарівки півколом рушили на станцію Доч, і Лощенко змушений був відступити, зірвавши за собою місток» [15].

Опівдні 12 січня матроси-балтійці зайняли ст. Доч, але після сутички з заставою юнаків і «бронепотягом» Лощенка були змушені відступити. У бою юнаки полонили 2 матросів, ціною кількох легко поранених бійців [16]. На цей час основні сили 1-го Мінського революційного загону зосередилися на ст. Макошине. Стривожений активністю противника, Берзін вказував начальнику 3-ї колони Яковлеву: «Під час подальшого просування вперед Ви обов'язково висилайте посилену бойову розвідку, особливо кінну розвідку, що доручить організувати т. Порядину та керувати. Тепер ані кроку не робіть без розвідки і вживайте усіх заходів, щоб не було зайвих жертв» [17].

Ввечері 12 січня до Н. Яковлева знову прибула делегація для переговорів, цього разу від Сердюцьких полків ім. І. Богуна, П. Сагайдачного, Т. Шевченка, що дислокувалися у Києві. Наступного дня представники балтійців, червоної гвардії й 436-го Новоладозького полку в звичних фразах пояснювали делегатам, що борються проти гніту «буржуазії», а не проти українського народу [18]. Настрій посланців з Києва свідчив, що серед військ Центральної Ради назриває розкол: частина вояків готова підтримати радянську владу.

Тим часом загін матросів знову зайняв ст. Доч і знову був контратакований юнаками і «бронепотягом» сотника Лощенка. Чашу воєнного успіху схилив на бік останніх бронепотяг під командою сотника Довгополова, який саме наспів з Києва. Учасник бою згадував: «Бронепотяг Довгополова, маневруючи на станції, вийшов на свій тор. Лощенко зі своїм «бронепотягом» вийшов за семафор станції. Саме тоді перед мостом бронепотяг Довгополова «бризнув» вогнем з гармат і 24 скорострілів «максимів» по москвинах... Юнаки школи під командою Горошка йшли у наступ, хоч і в темноті. Місток поправлявся. Прибула в потягах піхота Довгополова. На снігу виднілися тіла забитих москвинів. Довгополов наказав відвести до бази ранених і залишитися в Часниківці, доки не повернеться ремонтна платформа з локомотивою, а він мав зайняти Доч. Повертаючись із Часниківки, Лощенко забачив титанічний бій бронепотягу Довгополова з

москвинами. Ешелони військової школи стояли біля блокпосту між станціями... На ранок бронепотяг Довгополова був перед семафором станції Доч, в бік Бондарівки...» [19].

Зайнявши Доч, обидва українські бронепотяги безперешкодно дісталися Бондарівки й спільно з юнаками повели наступ на ст. Макошине. Зупинившись перед мостом через Десну, «бронепотяг» сотника Лоценка розпочав обстріл станції, в той час як юнаки перейшли річку по кризі. Бронепотяг сотника Довгополова просувався вперед, коли несподівано в бій вступив радянський бронепотяг ім. Леніна. Один з юнаків згадував: «По наступаючих ворог бив з Макошина. Лоценко зі своїми юнаками йшов уперед. Нараз бронепотяг Довгополова почав відступати. Тендерна гармата була розбита, з її залоги нікого не залишилося, крім кусків тіла та мозку, передній вагон розірваний і кусні панцеру звисають. Відходив він поволі на Бондарівку... На другому боці мосту появилася теж модерний бронепотяг ворога. Артилерія Лоценка вліпила до нього кілька стрілів, і він почав спішно відходити від напрямку на міст. Вогонь був перенесений на станцію Макошино, до залізниці підтягалася юнацька піхота, яку Лоценко забрав на свій «бронепотяг», відступаючи перед переважаючими силами ворога на Бондарівку. Там застали пошматований і змасакрований бронепотяг капітана Довгополова. Сам він був тяжко ранений в ноги, які звисали йому, коли сидів в обсерваційній вежі. Юнаки тут сіли до своїх ешелонів. Почали відходити на станцію Доч. Бронепотяг Довгополова сунувся повільно – він уже не був здібний ні до чого. Залога його була майже вся мертва, гармати знищені, біля одної лежав поручник із відірваною головою... Були значні втрати. Виносили забитих і ранених до санітарного вагону. Довгополов ледве дихав від втрати крові...» [20].

Радянський загін не переслідував відступаючого противника. Понівечений український бронепотяг разом з санітарним вагоном відразу ж від'їхав до Києва. С. Лоценко і А. Гончаренко більше не ризикували наступати наявними силами на Макошине – хоча саме в ці дні до 1-ї Української військової школи повернулася з відпусток решта юнаків. Тепер бойовий юнацький курінь налічував майже 600 чол. Основні сили юнаків розташувались у Бахмачі, а 4-та юнацька сотня (80 юнаків) перейшла до Конотопу [21].

Юнаки виявилися значно кращими оборонцями своєї батьківщини, аніж розпропагандовані вояки, які не бажали розлучатися з приладами постою в столиці й були готові вступити у переговори з противником. Навіть розміщені у Бахмачі 622-й Сопанівський полк й курінь Смерті виявляли дедалі менше бажання битися з більшовиками. Та водночас, самих лише юнаків було недостатньо для довготривалої оборони Бахмача від зростаючих сил противника. Оскільки настрої українських частин не залишився таємницею для червоного командування, вже в середині січня 1918 р. Р. Берзін розпочав підготовку до вирішального наступу проти військ Центральної Ради на Чернігівщині.

Джерела та література

1. Див. докладніше: Ковальчук М. Пролог першої українсько-радянської війни: наступ 1-го Мінського революційного загону на Бахмач (грудень 1917 р.) / Михайло Ковальчук // Загартована історією. Ювілейний збірник на пошану професора Надії Іванівни Миронець з нагоди 80-ліття від дня народження. – К., 2013. – С. 89 – 99.
2. *Тарнавський А.* Історія 4-го Запорізького полку імені полковника Богуна / А. Тарнавський // Літопис Червоної Калини. – 1931. – Ч. 1. – С. 22; Визвольні змагання очима контррозвідника (Документальна спадщина Микола Чеботаріва). – К.: «Темпора», 2003. – С. 112; *Курах М.* «Стрілецька Рада» / Михайло Курах // Голос комбатанта. – 1959. – Ч. 2 (8). – С. 11; *Кучабський В.* Від першопочинів до прокурівського періоду / Василь Кучабський // Історія Січових стрільців. Воєнно-історичний нарис. – К.: «Україна», 1992. – С. 43; Центральний державний архів вищих органів влади та управління (ЦДАВО) України. – Ф. 4056. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 53.
3. Великая Октябрьская Социалистическая революция на Украине. Февраль 1917 – апрель 1918 гг. Сборник документов и материалов: в 3-х т. / Под ред. С. М. Королевского. – Т. 3. – К.: «Политиздат», 1957. – С. 87.
4. *Быструков В.* Городнянщина в 1917 – 1918 гг. (из истории гражданской войны на Черниговщине) / В. Быструков // Летопись революции. – 1925. – № 4 (13). – С. 113; Великая Октябрьская Социалистическая революция на Украине. Февраль 1917 – апрель 1918 гг. Сборник документов и материалов: в 3-х т. / Под ред. С. М. Королевского. – Т. 3. – К.: «Политиздат», 1957. – С. 87.
5. Моряки в борьбе за власть Советов на Украине (ноябрь 1917 – 1920 гг.). Сборник документов / Под ред. Е. М. Складенка, Н. И. Супруненко, В. С. Шломина. – К., 1963. – С. 65.
6. Моряки в борьбе за власть Советов на Украине (ноябрь 1917 – 1920 гг.). Сборник документов / Под ред. Е. М. Складенка, Н. И. Супруненко, В. С. Шломина. – К., 1963. – С. 65.
7. Визвольні змагання очима контррозвідника (Документальна спадщина Микола Чеботаріва). – К.: «Темпора», 2003. – С. 110 – 111; *Кучабський В.* Від першопочинів до прокурівського періоду / Василь Кучабський // Історія Січових стрільців. Воєнно-історичний нарис. – К.: «Україна», 1992. – С. 43 – 44; *Тарнавський А.* Іс-

- торія 4-го Запорізького полку імені полковника Богуна / А. Тарнавський // Літопис Червоної Калини. – 1931. – Ч. 1. – С. 22; ЦДАВО України. – Ф. 4056. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 53, 87.
8. ЦДАВО України. – Ф. 1076. – Оп. 1. – Спр. 20. – Арк. 43зв. – 44.
 9. *Цап С.* Тернистими шляхами в ім'я держави / Степан Цап // Герої Крут. Лицарський подвиг юних українців 29 січня 1918 року. – Дрогобич: «Відродження», 1995. – С. 85.
 10. *Гончаренко А.* Бій під Крутами / Аверкій Гончаренко // За Державність. – 36. 9. – 1938. – С. 145; *Михайлик М.* Виступ Першої української військової школи / М. Михайлик // Герої Крут. Лицарський подвиг юних українців 29 січня 1918 року. – Дрогобич: «Відродження», 1995. – С. 69.
 11. *Михайлик М.* Виступ Першої української військової школи / М. Михайлик // Герої Крут. Лицарський подвиг юних українців 29 січня 1918 року. – Дрогобич: «Відродження», 1995. – С. 69.
 12. *Гончаренко А.* Бій під Крутами / Аверкій Гончаренко // За Державність. – 36. 9. – 1938. – С. 146; *Цап С.* Тернистими шляхами в ім'я держави / Степан Цап // Герої Крут. Лицарський подвиг юних українців 29 січня 1918 року. – Дрогобич: «Відродження», 1995. – С. 86.
 13. Великая Октябрьская Социалистическая революция на Украине. Февраль 1917 – апрель 1918 гг. Сборник документов и материалов: в 3-х т. / Под ред. С. М. Королевского. – Т. 3. – К.: «Политиздат», 1957. – С. 88.
 14. Великая Октябрьская Социалистическая революция на Украине. Февраль 1917 – апрель 1918 гг. Сборник документов и материалов: в 3-х т. / Под ред. С. М. Королевского. – Т. 3. – К.: «Политиздат», 1957. – С. 96.
 15. *Цап С.* Тернистими шляхами в ім'я держави / Степан Цап // Герої Крут. Лицарський подвиг юних українців 29 січня 1918 року. – Дрогобич: «Відродження», 1995. – С. 86.
 16. *Антонов-Овсенко В.* Записки о гражданской войне / Владимир Антонов-Овсенко. – Т. 1. – М., 1924. – С. 132; Великая Октябрьская Социалистическая революция на Украине. Февраль 1917 – апрель 1918 гг. Сборник документов и материалов: в 3-х т. / Под ред. С. М. Королевского. – Т. 3. – К.: «Политиздат», 1957. – С. 96; *Гончаренко А.* Бій під Крутами / Аверкій Гончаренко // За Державність. – 36. 9. – 1938. – С. 146; *Цап С.* Тернистими шляхами в ім'я держави / Степан Цап // Герої Крут. Лицарський подвиг юних українців 29 січня 1918 року. – Дрогобич: «Відродження», 1995. – С. 86.
 17. Моряки в борьбе за власть Советов на Украине (ноябрь 1917 – 1920 гг.). Сборник документов / Под ред. Е. М. Скляренка, Н. И. Супруненко, В. С. Шломина. – К., 1963. – С. 71.
 18. Моряки в борьбе за власть Советов на Украине (ноябрь 1917 – 1920 гг.). Сборник документов / Под ред. Е. М. Скляренка, Н. И. Супруненко, В. С. Шломина. – К., 1963. – С. 70.
 19. *Цап С.* Тернистими шляхами в ім'я держави / Степан Цап // Герої Крут. Лицарський подвиг юних українців 29 січня 1918 року. – Дрогобич: «Відродження», 1995. – С. 86 – 87.
 20. *Цап С.* Тернистими шляхами в ім'я держави / Степан Цап // Герої Крут. Лицарський подвиг юних українців 29 січня 1918 року. – Дрогобич: «Відродження», 1995. – С. 87.

21. Михайлик М. Виступ Першої української військової школи / Михайло Михайлик // Герої Крут. Лицарський подвиг юних українців 29 січня 1918 року. – Дрогобич: «Відродження», 1995. – С. 70; Цап С. Тернистими шляхами в ім'я держави / Степан Цап // Герої Крут. Лицарський подвиг юних українців 29 січня 1918 року. – Дрогобич: «Відродження», 1995. – С. 86.

Кривобок О. П. (Ніжин)

Роль місцевих органів влади в розвитку церковного розколу в УСРР у 1920-х роках (на матеріалах Ніжинської округи)

Тема державно-церковних відносин завжди була непростюю і злободенною. Втім, її загальна оцінка у тоталітарний період на сьогодні вже не викликає принципових дискусій: очевидною є націленість радянської влади протягом 70-річного панування на повну ліквідацію релігійного життя і заміну його комуністичними ідеалами та ідеологемами. Разом з тим, у конкретних напрямках, одним із яких є вивчення стосунків органів влади з церковними громадами у міжвоєнний період, залишається чимало нез'ясованих обставин. Особливо бракує детальних досліджень на місцевому рівні. Якщо на загальноукраїнському матеріалі над означеною проблемою працювали А. М. Киридон, О. М. Ігнатуша та ін. [1], то стосовно проблематики церковного розколу на матеріалах південної Чернігівщини маємо лише публікацію джерел В. Ємельянова та В. Кулик до історії УАПЦ на Ніжинщині [2].

Відповідно, метою даної публікації буде розглянути роль місцевих органів влади у розвитку розколу церковних громад на території Ніжинської округи упродовж 1920-х років.

Після приходу до влади у перші ж роки партія більшовиків зайняла відверто ворожу позицію до релігійних громад, переважна більшість яких належала до Російської православної церкви. Боротьба з її структурами та й Церквою як такою стала однією з провідних цілей РКП(б) та КП(б)У і державних структур, котрі ними контролювалися.

Вагоме місце в антирелігійній боротьбі було відведено програмі розколу церковної організації та церковних громад. Як приклад, можна навести матеріали засідання політбюро ЦК українських більшовиків 14 липня 1922 р., де одним із головних завдань визнавалося

проведення розвалу церкви «за класовим, національним і територіальним поділом» [3]. При цьому, як правильно відзначає А. М. Киридон, ключові позиції в реалізації цієї політики займали органи Всеукраїнської надзвичайної комісії, перетвореної незабаром у Державне політичне управління (далі - ДПУ). Ще в грудні 1921 р. голова Всеросійської надзвичайної комісії Ф. Дзержинський чітко визначив перед каральними органами завдання розколу і розвалу церкви, особливо наголосивши: „Церковну політику розвалу повинна вести ВЧК, а не хтось ... інший. Офіційні чи напівофіційні зносини партії з попами неприпустимі. Наша ставка на комунізм, а не на релігію. Лавірувати може лише ВЧК для єдиної мети – розкладання попів» [4]. Цілком відповідала вищенаведеному і стратегія керівництва УСРР стосовно церковних громад. Так, 4 вересня 1922 р. політбюро ЦК КП(б)У, заслухавши доповідь В. Балицького «Про роботу ДПУ», ухвалило: «Посилити роботу по ліквідації церковної контрреволюції, продовжувати загострювати взаємини між ворогуючими церковниками» [5].

Які ж конкретні заходи передбачалися на місцевому рівні? Перш за все, на початку 1920-х років перед місцевими органами влади ставиться завдання поставити під чіткий адміністративний контроль діяльність церковних громад. Виконання цього завдання відповідало завершальній частині більш загальної програми відокремлення церкви від держави. Формальною стороною цього процесу було укладення договорів про користування храмами, які більше не вважалися церковним майном, та реєстрація статутів окремих громад. Через ряд причин – технічних, кадрових та інших, пов'язаних із важким становищем країни на початку 1920-х років – цей процес дещо затягувався. Голова ліквідаційної комісії по відокремленню церкви від держави в Козелецькому повіті повідомляв, що перше засідання її відбулося лише 25 березня 1922 р., а вимога про доведення державних умов до місцевих релігійних громад деякими волосними виконкомами була виконана тільки в серпні цього ж року [6].

Уже в цей час окреслюються конфлікти у церковному середовищі на місцях. У звіті вищезгаданий голова козелецької комісії зазначав, що в першій половині 1922 р. проявилися конфлікти у зв'язку із створенням трьох громад УАПЦ на території повіту, які стали претендувати на зайняття храмів. Як свідчать документи архівної справи, місцева влада напівофіційно сприяла зайняттю храмів автокефаль-

ними громадами. Конфлікти мали місце у селі Рудьківка Мостищської волості, селі Стара Басань Ярославської волості та містечку Кобижче. У перших двох випадках відповідно до звіту, повітова комісія вимагала подати списки членів громад, завірені місцевою владою, для встановлення кількісної переваги однієї громади над іншою [7]. Але таким критерієм керувались не скрізь. Тихонівська громада храму Різдва Христового в Кобижчі два рази подавала статут на реєстрацію, і кожного разу його відхиляли через невідповідність вимогам. Втретє ж статут, який відповідав усім нормам, не був зареєстрований, оскільки в лютому 1922 р. відповідний статут уже оформила громада УАПЦ. Пікантність ситуації полягала не лише в очевидній бюрократичній грі, а й у тому, що в громаді УАПЦ перебувало тільки 28 осіб[8], тоді як у старослов'янській, що орієнтувалася на патріарха Тихона, – на два порядки більше. Однак на це комісія закрила очі.

Ще більш «цікавою» була реєстрація громади УАПЦ в містечку Новій Басані восени 1922 р. На храм Різдва Богородиці претендували старослов'янська (або «екзархистська», бо РПЦ очолювалась тоді екзархом патріарха) громада і автокефальна. 28 вересня 1922 р. від козелецької ліквідаційної комісії до Новобасанського волосного виконкому надійшло розпорядження оголосити під розписку раді автокефальної громади про необхідність у тижневий термін подати до комісії зареєстрований статут і два договори, без чого майно храму не буде їм передане. На звороті офіційного бланку приписано, що секретар ради Коваленко отримав два договори і ознайомлений із розпорядженням. Дата – 29 вересня. Там же приписано, що два договори отримано 5 жовтня 1922 р. (очевидно, вже зареєстровані в належному порядку) [9]. Проте найцікавіше, що вже 30 вересня того ж року відбулося засідання ліквідаційної комісії, на якому слухалось і питання про те, кому ж надати вищезгаданий храм Різдва Богородиці. Документів громади УАПЦ ще не було подано, але характеристика по питанню храму написана наступна: «В виду того, что из имеющихся [в] Новой Басани трех церквей, две заняты экзархистами, автокефалисты же церкви не имеют, договор с экзарх. общиной Рожд. Бог. Церкви считать расторгнутым. Договор на таковую заключить с Автокефалистами» [10].

Як бачимо, там громади УАПЦ виявилися «потрібними» місцевій владі, і у вирішальний момент бюрократичні момент реєстрації пред-

ставники влади могли навіть взяти на себе. Щоправда, така позиція влади не означала якогось особливого піклування про громади УАПЦ. Прикладом може служити справа ніжинської громади УАПЦ, яка отримала великий, але без опалення Благовіщенський храм колишнього чоловічого монастиря на території Ніжина на початку 1922 р. після рішучого втручання органів влади [11]. Незважаючи на те, що за твердженням автокефального активу їхня парафія складалася «з людності всіх окраїн Ніжина», у них не вистачало ні людей, ні засобів для забезпечення постійного богослужіння у Благовіщенському соборі, і вони просили надати їм ще й теплий храм. У заяві вони зазначали, що «по між українцями існує виключно робочий елемент, який своєю кров'ю здобував волю народу, а тому вони не мають грошей», а тихонівські громади Ніжина мають у своєму складі колишніх полковників, поміщиків, імените купечество і тому буцімто мають змогу найняти адвокатів і обізнані в бюрократичних хитрощах [12]. Отже, місцева влада не надавала жодної копійки на розвиток УАПЦ, але на заяві її громади 30 серпня 1924 р. був зроблений характерний припис: «Предложить общине ... зарегистрировать устав общины, после чего будет заключен договор на храм» [13]. Тобто на бюрократичні труднощі існування даної громади місцеві чиновники дивилися крізь пальці, а її слабкість була обумовлена насправді очевидною причиною: в усьому Ніжині було дуже мало прихильників автокефального руху.

Даний факт підтверджується й офіційними відомостями. З доповіді про діяльність відділу управління Ніжинського окрвиконкому за травень 1923 р. відомо, що в колишньому Ніжинському повіті числилось 18 автокефальних громад і 67 громад екзархістів, при цьому відзначено, що ряд храмів і два монастирі РПЦ були закриті. У доповіді подається характерне свідчення: «ввиду повышения размера страхования некоторые общины автокефалистов прекратили свое существование, передав здания экзархистам» [14]. Нарешті, у звітності окружного адмінвідділу за 1925 р. наведено підрахунок кількості парафіян у Ніжині, згідно з яким на 8385 прихильників патріаршої церкви в 11 храмах припало лише 205 парафіян УАПЦ, які, однак, займали два храми [15]. Цифри звіту показують очевидне вичерпання потенціалу поширення ідей УАПЦ у місті. Щоправда, в окрузі співвідношення парафіян було дещо іншим (26802 в УАПЦ проти 131809

у старослов'янських громадах) [16], але теж складалося на користь прихильників патріарха Тихона.

Основна маса віруючих зберегли вірність Церкві-матері, хоча на місцях неодноразово спостерігалися випадки сприяння влади автокефальним громадам. Навіть окружний адмінвідділ звертав увагу, що при загалом мирній міжконфесійній обстановці в окрузі сталося кілька порушень. Районний виконком Лосинівського району дозволив почергове служіння в Троїцькій церкві для громад УАПЦ і старослов'янської, хоча окружний адмінвідділ у цьому УАПЦ відмовив і весною передав цей храм у виключне користування старослов'янській громаді. Той же Лосинівський райвиконком допустив свавільне захоплення «українцями» церкви в Макіївці. У селі Рудківка Бобровицького району громада УАПЦ самовільно захопила церкву і не допускала до неї старослов'янську [17]. Останні факти можна пов'язати з імовірною наявністю у місцевих структурах влади прихильників ідеї автокефальної церкви в Україні. Зокрема, це більш ніж вірогідно в Лосинівському районі, єдиному, в якому громади УАПЦ кількісно переважали тихонівські.

Подібні ситуації неодноразово повторювалися в Ніжинській окрузі і в середині 1920-х років. Але тепер на зміну УАПЦ, яка вичерпала свій потенціал поширення, влада почала підтримувати і просувати т.зв. Діяльну Христову церкву, іншими словами – обновленський рух. Прикладом може бути містечко Веркіївка. Тут 15 лютого 1925 р. було в офіційному порядку затверджено статут і договір Миколаївської церковної громади РПЦ. Громада повноправно володіла храмом, іменний список учасників налічував 853 особи. Приблизно у той же час формується у містечку і автокефальна громада, двоє учасників якої відзначилися незаконним зберіганням зброї у березні 1925 р. [18]. У кінці осені селом поповзли чутки про майбутню «українізацію» Миколаївського храму, але керівників громади РПЦ в окружному виконкомі запевнили, що всі документи їхні зберігають юридичну силу. Тим не менше, 26 грудня група уповноважених з 8 осіб (у т.ч. начальник волосної міліції) з'явилися до храму, пред'явили розпорядження керівника ніжинського окружного ліквідаційного відділу Лютого, забрали ключі і передали представникам автокефальної громади. Наступного ж дня автокефалісти здійснили бо-

гослужіння в захопленому храмі. Цілком природно, це викликало обурення в іншій громаді і 3 січня 1926 р. в храмі сталася сутичка прихильників протилежних течій [19]. Доки справу про сутичку розглядав суд, громаду РПЦ взагалі усунули від богослужіння. Цікаво, що в цей час у Веркіївці громаді УАПЦ вже належав Троїцький двопрестольний храм. Хоча суд по інциденту ще не відбувся, і не було вироку, Миколаївський храм віддали у повне користування автокефальній громаді [20]. Причина виявилась простою: ця громада не увійшла до структур УАПЦ, а приєдналася до Діяльної Христової церкви, інакше кажучи обновленського руху, який незабаром оформив у ніжинській окрузі своє управління під назвою «Українська православна Автокефальна Синодальна церква». І надалі, принаймні до літа 1928 р. Миколаївський храм Веркіївки залишився у володінні цієї структури.

Формування нового конфесійного напрямку в окрузі відбувалося такими ж методами бюрократичного сприяння. Але тепер ініціативу до своїх рук взяло управління округу. Користуючись порушеннями договорів старослов'янськими громадами при Троїцькому та Хрестовоздвиженському храмах Ніжина, окружний адмінвідділ постановив розірвати договори, а храми передати синодальним громадам. Мотив був банальний: «изъятие указанных двух церквей из пользования старославян, дает возможность расширения Синодальной ориентации своего влияния и большего привлечения на свою сторону верующего элемента» [21]. Хоча насправді популярність обновленців серед віруючих Ніжина була більш ніж проблематичною. Уже в листопаді 1928 р. ніжинське єпархіальне управління цієї Синодальної течії зверталось до влади з проханням заборонити діяльність колишнього духовенства старослов'янських храмів, переданих їхнім громадам. Як причина, у заяві наголошувалося, що синодальне духовенство практично не мало прибутків – парафіяни переданих церков в основній масі залишилися на боці прихильників покійного патріарха Тихона.

Аналогічними до ситуації у Веркіївці методами було забрано храми у старослов'янських громад у селі Селище та селі Безуглівка протягом 1926 р. і передано громадам автокефальної синодальної орієнтації. Самі старослов'янські громади при цьому було знято з реєстрації і прохання про повторну реєстрацію наступного, 1927 р. теж було відхилено [22].

Втім, постачаючи обновленському руху книги, облачення та інші богослужбні атрибути, забраті свого часу в РПЦ, влада залишалась на суворо прагматичних позиціях і просьби синодального управління про повернення корпусу колишніх соборних лавок по Гоголівській вулиці, необхідних йому для того, щоб «боротися с врагами власти» відхилила [23]. Призначення обновленського руху, як і громад УАПЦ, для влади залишалося строго визначеним: бути службовим псом, який повинен годуватися власним коштом і для якого створювалися сприятливі організаційні умови з головною ціллю: знешкоджувати вплив домінуючої серед віруючих офіційної Православної церкви.

Отже, аналіз документів дозволяє констатувати, що на початку 1920-х років місцеві органи влади на території Ніжинської округи приховано або й напівофіційно сприяли створенню громад УАПЦ. Випадків, коли у конфліктах за храми перевага віддавалась громадам, що орієнтувалися на патріарха Тихона, на сьогодні не виявлено. Ця позиція в цілому відповідала центральній лінії партії на розвал церковного руху і не зустрічала протидії вищих органів управління, хоча й не афішувалася. До певної міри поставлених цілей було досягнуто: у багатьох населених пунктах розпочалося протистояння громад за храми і роль місцевої влади у цьому процесі була нерідко досить прозорою. Ще більш відкритою та організованою стає підтримка владою громад синодальної обновленської течії у середині 1920-х років. У цей час наростає координація і організація зусиль місцевих органів влади різного рівня стосовно сприяння передачі храмів обновленським громадам навіть за відсутності масової підтримки з боку населення.

Джерела та література

1. *Ігнатуша О.М.* Інституційний розкол православної церкви в Україні: генеза і характер (XIX ст. - 30-ті роки XX ст.) – Запоріжжя: Поліграф, 2004.; *Киридон А.М.* Час випробувань: держава, церква і суспільство в радянській Україні 1917-1930-х років. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2005. – 384 с.; *Тригуб О.П.* Розгром української церковної опозиції в Російській православній церкві (1922-1939 рр.). – Миколаїв: Іліон, 2009.
2. *Смельянов В., Кулик В.* До історії Української автокефальної православної церкви на Ніжинщині (добірка документів) // Ніжинська старовина. – 2010. – Випуск 9(12). – С. 163-174; 2011. – Випуск. 11(14). – С.120-129.
3. *Киридон А.М.* Час випробувань... – С.82.
4. Цит. за: *Киридон А.М.* Час випробувань... – С.74.
5. Цит. за: *Киридон А.М.* Час випробувань... – С.289.

6. Ніжинський відділ Державного архіву в Чернігівській області. – Ф. № 61. – Оп. 1. – Од.зб. 551. – Арк.95 і зв.
7. Там само. – Арк.95 зв.
8. Там само. – Арк.124.
9. Там само. – Арк.103 і зв.
10. Там само. – Арк.85.
11. Там само. – Ф. № 61. – Оп. 1. – Од.зб. 563. – Арк.57.
12. Там само. – Арк. 81 зв.
13. Там само. – Арк. 81.
14. Там само. – Ф. № 61. – Оп. 1. – Од.зб. 34. – Арк. 105 зв. і 106.
15. Там само. – Ф. № 61. – Оп. 1. – Од.зб. 921. – Арк.65.
16. Там само.
17. Там само. – Арк.74.
18. Там само. – Ф. № 61. – Оп. 1. – Од.зб. 896. – Арк.24,29.
19. Там само. – Арк.43-45.
20. Там само. – Арк.64 і зв.
21. Там само. – Ф. № 61. – Оп. 1. – Од.зб.1148. – Арк.112.
22. Там само. – Ф. № 61. – Оп. 1. – Од.зб. 1101. – Арк.123, 170.
23. Там само. – Ф. № 61. – Оп. 1. – Од.зб. 1102. – Арк.29 зв.

Ревезук В. Я., Кочерга Н. К. (Полтава)

Селянський спротив колективізації на Полтавщині (1929-1930 рр.)

Розпочата в 1929 р. сталінська колективізація сільського господарства була спрямована на пролетаризацію селянства і знищення його одвічного потягу до землі і приватної власності. Тому більшість українських селян не сприймала чергового комуністичного експерименту і чинила глухий опір усім заходам радянської влади. Щоб попередити вибух народного невдоволення більшовицький режим вдався до виправданого протягом останніх десяти років засобу – масового терору.

Найперше арештам і примусовим виселенням за межі України підлягали люди, які користувалися авторитетом серед селянства: священики, колишні члени українських політичних партій, селянських спілок, учасники визвольних змагань 1917-1921 рр. та інші, які могли очолити масовий протибільшовицький рух опору і повести його на боротьбу з комуністичним режимом. Зокрема, комуністи в особі їх карального органу Державного політичного управління (ДПУ)

пригадали селянам Кобеляччини участь не лише їх, але і членів їх родин у повстанських загонах знаменитого отамана Андрія Левченка, саме ім'я якого протягом трьох років (1920-1922) викликало страх і лють у представників радянської влади [1].

У 1929 р. Кременчуцьке окружне відділення ДПУ (начальник – Лея, керівник секретно-оперативного відділу – Флейшман) почало фабрикувати так звану «Гречанівську справу», яку чекісти намагалися прив'язати до справи Спілки визволення України (СВУ), процес над учасниками якої готувався в Харкові. За звинуваченням у причетності до контрреволюційної організації чекісти заарештували десятки селян Кишеньківського району, більшість із яких вважалася вихідцями із «соціально-чужого середовища», тобто за більшовицькою лексикою вони були куркулями або підкуркульниками, бо не бажали вступати до колгоспів.

Керівником неіснуючої повстанської організації чекісти зробили секретаря Дашківської сільської ради Кишеньківського району Кирила Петровича Шапоренка. Справа в тому, що антиколгоспні настрої і розмови велися не лише серед пересічних селян, але й серед представників радянської влади на місцях, включаючи й слухачів короткотермінових курсів секретарів сільських рад Кременчуцького округу у травні 1929 р. Одним із них був К. П. Шапоренко. Вибір чекістів на нього впав не випадково, адже саме Дашківська волость була одним із центрів селянського повстання, яке очолював А. Левченко у 1920-1922 рр.

Більшість селян хутора Гречаного також брала участь у протибільшовицькій боротьбі за волю України, а тому волость вважалася «петлюрівською». Наприклад, Дмитро Гречан не з'явився в 1920 р. по мобілізації до Червоної Армії і був оголошений дезертиром. До загону А. Левченка вступив, щоб помститися за свого 14-річного брата, якого вбили червоні бійці під час переслідування одного із загонів повстанців, у якому воював ще один його брат Володимир. Під час бою з кишеньківською міліцією із шести вбитих міліціонерів двох особисто застрелив Дмитро Гречан [2].

Після провалу в результаті зради потибільшовицького підпілля на півдні Кобеляцького повіту в ніч на 18 січня 1922 р. чекісти разом із червоноармійцями 7-ої Володимирівської стрілецької дивізії провели чисельні арешти селян Сокільської і Кишеньківської волостей, а вже

вранці 19 січня за вироком «політтрійки» на хуторі Гречаному були розстріляні Максим Гречан, його син Данило, Федот Чуйко, Петро Малик і Андронік Твердохліб. М. Гречана розстріляли лише тому, що в його домівці у грудні 1921 р. отаман А. Левченко відзначав свій день народження. Знаючи про зібрання повстанців, господар садиби не доніс на них органам радянської влади. В ухвалі «політтрійки» говорилося: «Вирок привести до виконання о 15-й годині у присутності всіх заарештованих і всіх громадян хутора Гречаного від 18 до 55 років чоловіків і жінок» [3].

Проте «червоний терор» не знищив прагнення селян до волі і не зробив їх прибічниками комуністичного режиму, скоріше, навпаки.

На початку оголошеного більшовиками курсу на колективізацію села жителі Дашківки розділилися на дві нерівні групи. Меншість, так званий «актив» села (комсомольці і «комнези»- члени комітетів незаможних селян) на чолі з головою сільської ради Андрієм Дашком були опорою радянської влади на селі і провідниками всіх її заходів, а більшість перебувала до неї у глухій опозиції. Селяни вже змирилися з існуючим комуністичним режимом, терпіли його, але не сприймали як належний.

«Гречанівська справа» розпочалася з того, що одна з «активісток» Варвара Дашко зустріла на початку літа 1929 р. голову сільської ради і повідомила, що навколо К. П. Шапоренка гуртуються односельці, які не схвалюють курсу більшовицької партії на колективізацію села і що до цього гурту входить і її чоловік Тит Самокиш. Про цю розмову пильний А. Дашко повідомив дільничного міліціонера, а той у свою чергу порекомендував голові сільської ради заявити про почуте уповноваженому ДПУ в Кишеньківському районі. За К. П. Шапоренком розпочали стежити таємні інформатори із числа сільського «активу» і невдовзі його заарештували.

Через півтори місяці несподівано до села серед ночі з Кременчуцького окружного управління ДПУ приїхали близько 30 озброєних чекістів і наказали голові сільської ради негайно скликати «актив» села. Зібралось близько 40 наляканих нічним викликом «комнезівців». Керівник каральної акції зачитав їм список селян, які до революції 1917 р. вважалися куркулями та членів їх родин. Слухняні «активісти» дали формальну згоду на їх арешт [4].

До кінця 1929 р. чекісти ночами заарештували понад 100 селян Дашківки та сусідніх із нею хуторів. Хапали, не розбираючи, колишній куркуль чи бідняк. Одночасно чекісти провели чисельні обшуки у затриманих. І хоч нічого компрометуючого не знайшли, це не вплинуло на хід слідства.

До учасників міфічної контрреволюційної організації чекісти заарештували Василя Степановича Дриджа, 1909 р. народження, та його брата Михайла, 1911 р. народження, мешканця хутора Фартушного, лише на тій підставі, що їх батько до революції мав 30 десятин землі і був розстріляний червоними під час каральної операції в 1922 р. Їх сестра Марфа та брат Іван були активними учасниками повстання А. Левченка. Навчаючись на 3 курсі медичного факультету Київського університету, Марфа Дридж добровільно вступила до загону Левченка і надавала допомогу пораненим повстанцям, включаючи й отамана. Брати заарештованого Серафима Чуйка загинули в боротьбі за волю України. У бою з червоними загинув і брат Василя Малика Петро. Брати Григорій і Олексій Гречани підтримували зв'язок із повстанцями, але уникнули розправи в 1922 р.

Всього до суду було притягнуто 36 селян, які в минулому були причетними до повстання Левченка або не хотіли вступати до колгоспу.

Якщо на відкритому судовому процесі в Харкові у справі СВУ (березень-квітень 1930 р.) судили українську інтелігенцію публічно, то у гречанівській справі з українськими селянами розправилися таємно. Згідно рішення особливої наради при колегії ДПУ УСРР від 4 лютого 1930 р. смертний вирок було винесено К. П. Шапоренку, братам Григорію та Андрію Гречанам, П. Д. Дриджу, В. П. Фартушному, А. Є. Малику, П. Д. Ляху, П. М. Самокишу, П. Т. Лісному, Т. І. Чуйкові, А. П. Філоненку, В. С. Малику і Г. А. Самокишу. Дев'ять чоловік одержали по десять років, а вісім – по п'ять років ув'язнення у виправно-трудовах таборах. П'ятьох селян вислали на три роки до північних районів СРСР [5].

Розстріляли полтавських хліборобів таємно, по-злодійськи, навіть не повідомили рідних про їх страту. Люди зникли безслідно. Жертви комуністичного терору не вчинили ніяких протиправних дій, навіть з точки зору радянського правосуддя. Вся їх вина полягала в тому, що вони були українськими патріотами і не сприймали більшовицького

режиму. Щоб приховати свій злочин, чекісти говорили неправду родичам невинно знищених селян навіть під час першої спроби реабілітації жертв сталінських репресій у другій половині 50-х років минулого століття. Зокрема, родичам К. П. Шапоренка вони повідомили, що знаходячись у концтаборі, він помер від запалення легенів 4 вересня 1933 р. Насправді ж, його разом із іншими дашківськими селянами розстріляли 15 лютого 1930 р. у дворі Кременчуцького ДПУ [6].

Всі перераховані вище невинно засуджені селяни були реабілітовані лише в 1989 р. «як необґрунтовано заарештовані за звинуваченням в організації підпільної контрреволюційної організації».

Джерела та література

1. Детальніше див: Отаман Андрій Левченко (1896-1923). – Віктор Ревегук. Отагани Полтавського краю – борці за волю України. Нариси з історії. – Полтава: «Дивосвіт», 2011. – С. 24-82.
2. Архів Управління Служби Безпеки України (УСБУ) в Полтавській обл. – Спр. 67457-С. –Т. 3. –Арк. 1507.
3. Державний архів Полтавської області. – Ф. П-576. –Оп. 1. –Спр. 3. –Арк. 40.
4. Архів УСБУ в Полтавській області. – Спр. 16156. – С. 5. – Арк. 12-13.
5. Там само. – Арк. 297.
6. Там само. – Арк. 309.

Кушерець Т. В. (Ніжин)

Соціальний розбрат українців у 20-40 рр. ХХ ст. в контексті реконцептуалізованої класової моделі суб'єкта історії

Непопулярність досліджень марксистської спадщини у незалежній Україні пов'язана з тим, що деякі з її основних ідей були впроваджені у практику побудови радянської тоталітарної держави. Так марксистська ідея про визвольну місію пролетаріату, про його класову свідомість як відображення об'єктивних законів історичного поступу людства, утверджена у якості засадничого принципу державної ідеології, давала підстави використати цю соціальну групу в якості знаряддя для придушення спротиву інших соціальних груп і верств, зокрема селянства. У ХХ ст. склалася дивна традиція: злочини політиків

автоматично перекладаються на плечі філософів, у той час як представники інших соціально-гуманітарних наук залишаються не притягнутими до відповідальності за результати впровадження їх досліджень. Прихильний до марксизму сучасний французький мислитель А. Бадью у своєму «Маніфесті філософії» пропонує припинити практику звинувачень філософів, бо «політичне рішення не може бути знайдено в межах філософії... У сфері філософії може бути знайдений такий формалізм, який буде адекватним реальній суб'єктивності. Але нам не можна виявити саму радикальну суб'єктивність, оскільки вона є питанням дії, залученості, - це питання політики в решті решт... У філософії ми повинні виявити порядок (*disposition*) мислення, адекватний можливості» [1].

Повне заперечення цінності марксистських ідей, на наш погляд, може стати на заваді входженню України у співтовариство європейських держав. Бо, як зауважив впливовий нині німецький соціальний філософ У. Бек, суттєвою перепоною на шляху інтеграції постсоціалістичних країн в Євросоюз, є те, що вони залишаються «наївно-сучасними», тобто не змогли критично переосмислити та релятивізувати проект модерну. Останнє означає передусім перегляд усіх без винятку ідеологій, що виникли із «духу Просвітництва», закорінені в критиці «Священної історії», здійсненій представниками класичної філософії історії, які вперше поставили питання про рушійні сили історії, що в подальшому знайшло свою кристалізацію в понятті «суб'єкт історії».

Про просвітницькі корені комунізму свідчить його надмірна довіра до науки, що проявилася зокрема у вірі в можливість існування однієї універсальної теорії, яка б включала всі елементи знання, на основі якого можна було б встановити справедливий суспільний устрій. Як зазначає П. Розанвалон, всі головні теми ліберальної економічної теорії XVIII ст. знаходять свій подальший розвиток у марксизмі. «Інтернаціоналізм виробників, спільність інтересів як основа класової єдності, апологія праці й виробництва, відмирання держави та перехід від управління людьми до управління речами: всі ці соціалістичні ідеї є лише калькою основних ідей англійської політичної економії» [8, с. 215]. Новий спосіб самоорганізації суспільства у вигляді комуністичної перспективи був запропонований тоді, коли історичні реалії першої половини XIX ст. спростували суть ліберальної

економічної утопії про самодостатність ринкової саморегуляції. «Остання продовжує у XIX ст. йти своїм шляхом, але вона змушена змінити обличчя на нове, щоб зберегти свою могутність. Соціалістична утопія стала її спадкоємницею» [8, с. 216].

Прихильники комуністичної ідеї особливо ретельно намагалися усунути елемент спонтанності й стихійності в історії, встановити тотальний контроль над усіма сферами суспільного життя. Такий раціональний суспільний проект не залишав місця для релігійної віри, смерть Бога означала можливість народження нової, вільної людини. Людський дух проголошувався виключно продуктом матерії, сама людина – витвором еволюції. «Ця ідеологія покладалася на велику оповідь про емансипацію людства; ідея прогресу стала в реальному соціалізмі найістотнішою засадою легітимації. Завдяки раціональному пізнанню й техніці людина мала стати господарем природи й визволитися від її гніту, а також планувати суспільне життя й прорватися нарешті у царство свободи...» [6, с. 141]. У такий спосіб передбачалося встановлення нового різновиду загальності, побудованої на засадах соціальної гармонії і злагоди, звільненої від будь-яких проявів конфліктів. Людство мало стати у майбутньому однією людиною, одним великим колективним суб'єктом, який керується однією колективною волею. Знаряддям реалізації такої історичної перспективи був визначений пролетаріат або робітничий клас.

Маркс, аналізуючи класову структуру, вказував на класову свідомість як на певну форму відображення соціальною групою свого місця в системі матеріального виробництва. Маркс здійснив науковий аналіз економічної системи капіталізму з метою виявлення глибинних причин, що приводять до поляризації суспільства на класи. Він показав, що капіталістична система виробництва перетворює суспільство на гігантський ринок, де все купується і продається, включаючи працю. У той же час концентрація машин та зосередження людей на промислових підприємствах створюють умови для формування нового класу – пролетаріату. Останній закорінений у масах, але є найбільш свідомою їх частиною, він здатний очолити боротьбу усіх трудящих та пригноблених проти влади капіталу. Маркс послідовно приводить думку про те, що класи взагалі, і пролетаріат зокрема, є рушійними силами історії. Маса, що розв'язують громадянські війни

та заворушення, власне і є сировиною та зовнішнім виявом народних мас. Їм притаманні різні рівні свідомості: від пасивної допролетарської до активної, героїчної та істинної пролетарської. Чим вони численніші, чим більш ясним баченням своїх сил та цілей вони володіють, тим більше вони будуть здійснювати тиск на розвиток людства. Відриваючись від минулого, пориваючи зв'язки з традицією, релігією, нацією, вони тягнуться до нового світу, озброєного наукою та технікою, вільного від нестатків та експлуатації. Осяяна великою історичною місією пролетаріату ця модель розвитку суспільства надавала смислу робітничому рухові [7, с. 51].

У своїй праці «Злиденність філософії» Маркс писав, що економічні умови спочатку перетворили масу народонаселення в робітників, панування капіталу створило для цієї маси однакове становище і однакові інтереси. Таким чином, ця маса є вже класом по відношенню до капіталу, але ще не для самої себе. Інтереси, які вона захищає, стають класовими інтересами. Отже, в процесі виникнення та розвитку класів, на думку мислителя, існує така форма, коли люди, що знаходяться в становищі, що визначаються місцем і роллю в системі функціонально-трудова відносин, відносин власності та відносин управлінської субординації, ще не пов'язані внутрішнім зв'язком свідомих (ідеологічних) відносин, а лише зв'язком суб'єктивних відносин і об'єктивних залежностей, що існують у межах виробничих відносин. Така форма існування класу отримала назву «клас у собі», який не будучи простою сукупністю індивідів, оскільки пов'язаний системою суспільних відносин, ще не сформувався у «клас для себе», тобто не володіє розвиненим усвідомленням своїх класових економічних та політичних інтересів. Важливо, що останні не є дзеркальним відображенням свого становища, а з необхідністю проходять через систему психологічних установок, отриманих від попереднього історичного досвіду. Два ці терміни потрібні були Марксу для того, щоб розрізнити різні ступені зрілості класу як такого. «Клас у собі» стає «класом для себе» лише виробляючи власну ідеологію, на основі якої відбувається його організаційне оформлення.

Основною вадою марксистської моделі суб'єкта історії став достатньо жорсткий економічний детермінізм процесу формування класової свідомості пролетаріату. Розвиток продуктивних сил, про-

грес у зміні організаційних форм виробництва, зростання продуктивності праці – ось основні чинники формування революційного авангарду. Саме збереженню вірності цим характеристикам марксистського варіанту суб'єкта історії підпорядковувалася практика соціалістичних перетворень у нашій країні: чим скоріше буде знищено дрібнотоварне виробництво, чим швидше буде проведена колективізація в сільському господарстві та індустріалізація, тим раніше засяє сонце комунізму. Жорстокість з якою супроводжувалася реалізація цієї програми та загострення соціального розбрату до критично можливих меж виправдовувалася обіцяними благами у майбутньому. Натомість залишилися мало поміченими справжні паростки нового соціального досвіду, реалізованого у практиці робітничих Рад.

Натомість західні послідовники Маркса своє основне завдання вбачали у пом'якшенні економічного детермінізму під час пояснення феномену класової свідомості. Так А. Грамші, ввівши поняття гегемонія, яке позначає соціальну згоду, що маскує реальні інтереси людей, дійшов до висновку: основні процеси відбуваються в надбудові та виступають частиною політики. Їх результати не детермінуються безпосередньо економікою, а тому мають відносний рівень автономності, що забезпечує можливість зворотного впливу на структуру базису. «Це також означає, що за допомогою створення значення в надбудові можна мобілізувати спротив людей проти умов, що склалися» [4, с. 66]. За допомогою зміни значень люди можуть побачити альтернативні способи організації суспільства. Це положення концепції ідеології А. Грамші є тим «раціональним зерном», яке в подальшому буде творчо розвиватися у постструктуралістських теоріях, не дивлячись на те, що цей гарячий прихильник марксизму не заперечував матеріалістичного розуміння історії. Однак такий поворот у розвитку класової моделі суб'єкта історії жодним чином не позначився на перебігові подій в СРСР.

Створення класових концепцій навіть у кінці ХХ - на початку ХХІ ст. нерозривно пов'язане з критичним переосмисленням спадщини марксизму та виявленням її «раціональних зерен», які не втратили свого аналітичного потенціалу. К. Касторіадіс висловив думку про суперечливий характер вчення Маркса та необхідність чіткого усвідомлення його актуальної та спростованої самою історією скла-

дових. З одного боку, «Маркс дав нам натхнення, інтуїцію, погляд, дещо радикально нове: люди самі створюють свою історію, «звільнення трудящих – справа рук самих трудящих». Інакше кажучи, джерело істини, особливо в тому, що стосується політики, потрібно шукати не на небі або в книгах, а в діяльності людей, яка здійснюється у суспільстві» [5]. Ця проста ідея приводить до багатьох фундаментальних висновків, яких Марксу так і не вдалося зробити, оскільки він був поглинутий фантазмом тотальної, завершеної, повної теорії. Починаючи з «Німецької ідеології» він виступає як теоретик, який відкрив закон функціонування суспільства, закон зміни суспільно-економічних формацій в історії, а також «закони капіталістичної економіки» тощо. Ця друга марксистська ідея стала переважати в думках і способі дії її автора, і той час як перша була витіснена в окремі уривчасті та загадкові фрази. К. Касторіадіс зазначає несумісність і суперечливість цих двох засадничих ідей. «Або закони історії дійсно існують, то у такому випадку справжня людська діяльність неможлива (у кращому випадку можлива лише як технічна діяльність), або люди дійсно самі створюють свою історію, і у такому випадку завдання теоретичної роботи полягає не в тому, щоб відкривати «закони», а в тому, щоб виявити умови, які забезпечують та обмежують цю діяльність, її можливі закономірності» [5]. Саме ця обставина дозволила Марксу відіграти наскільки важливу настільки і катастрофічну роль у робітничому русі. Послідовники шукали у вченні основоположника марксизму і мріяли знайти деяке число остаточних істин; вони вірили, що у нього є всі істини, у кращому випадку всі найбільш важливі істини, тому не було потреби шукати якісь нові, оскільки це виглядало небезпечним і навіть підозрілим. Ця обставина узаконила бюрократію в робітничих організаціях, в основі якої лежало право на офіційну і дозволена інтерпретація соціалістичної ортодоксії. Проте, на думку сучасного соціального філософа, було б неправильним вважати Маркса «батьком» тоталітаризму, бо для створення останнього як політичного і соціального режиму потрібно багато інших історичних інгредієнтів, найважливіший серед яких – більшовицький тип тоталітарної партійної організації. «Із Маркса вийшов не тільки «ленінізм-сталінізм», але і соціал-демократія, яка, щоб ми про неї не говорили, не є тоталітарним вченням» [5].

К. Касторіадіс вважає, що два Марксові відкриття безумовно зберігають своє значення. По-перше, розглядаючи суспільне життя, він розробив послідовну холистичну позицію, розірвавши тим самим як з субстантивним, так і з методологічним індивідуалізмом у суспільствознавстві. Маркс навчив розглядати суспільство як динамічну цілісність, що весь час перебуває у розвитку. «Пізнавати історію може тільки історична істота, а не трансцендентальний суб'єкт» [5]. По-друге, його концепція втілює внутрішній зв'язок пізнання суспільства і політичного проекту. К. Касторіадіс наголошує, що «дійсне значення цього зв'язку полягає не в тому, щоб визначивши раз і назавжди смисл соціальної справедливості, побудувати чергову утопію, а в тому, щоб у соціальних рухах і фактично існуючому суспільстві виявити те, що дозволяє змінити його для іншого майбутнього» [5, с. 228]. Сучасний соціальний філософ закликає позбутися тієї складової концепції Маркса, в якій постулюється «об'єктивна логіка» суспільно-економічного розвитку. Виходячи з таких основоположних ідей марксизму, він робить висновок стосовно пролетаріату як суб'єкта історії: «Історія показала, що точка зору пролетаріату не вирішила всіх проблем, а є сама проблемою, якій тільки пролетаріат (або, щоб уникнути зачіпок, трудящі) зможе або не зможе знайти вирішення» [9]. Історична місія пролетаріату не може бути пояснена з точки зору економічного детермінізму, а лише з ідеї цілісності культури. К. Касторіадіс вважає, що необхідно «занурити виробництво в єдине соціальне ціле», бо масштаб суспільного процесу задають ті інтерпретації і образи світу, які надають смислу і порядку взаємозв'язку суспільного життя. Діючий розум, практична соціально обумовлена свідомість – більш активні, ніж теоретичне мислення. «Але практика у більшій мірі змінює людей і їх відносини ніж світ» [5]. Останній набагато більше визначався, наприклад, Нагорною проповіддю чи навіть «Маніфестом комуністичної партії», ніж суспільними відносинами.

Як вдало зазначив Ж.-П. Сартр, інтерес до марксизму зникне разом з капіталізмом, а останній на початку XXI ст. все гучніше заявляє про себе економічними кризами глобального масштабу. Узагальнення досвіду нових форм боротьби трудящих за покращення свого становища у світовому масштабі дало можливість сучасним неомарксистам здійснити реконцептуалізацію класичної класової моделі

суб'єкта історії. Так, німецький соціальний філософ лівого спрямування Карл-Хайнц Рот, автор праці «Повернення пролетаріату» (1994), вважає, що у всьому капіталістичному світі здійснюється «репролетаризація». Під «пролетарем» він розуміє не просто пересічного найманого робітника, позбавленого влади і власності, але саме такого найманого робітника, яким він був у ХІХ ст. до введення різноманітних соціальних гарантій – робітника, відданого у повну і нічим не обмежену владу господаря. Таких класичних пролетарів, таких відторгнутих стає все більше і більше у сучасному капіталістичному суспільстві, якщо брати до уваги робітників-мігрантів. Тому демократичні права і свободи означають лише легальну форму капіталістичної експлуатації, тобто «вільні» найманці повинні бути у будь-який час у розпорядженні працедавців, і зовсім не має значення місцевий чи емігрант бере участь у капіталістичному товарному виробництві або у сфері послуг. «...Загалом ми можемо очікувати чергову світову хвилю пролетаризації у наслідок кризи, за якою наступить нова хвиля масового безробіття у сучасних епіцентрах кризи: США, Європі, Східній Азії. Знову мільйони людей проваляться у соціальну прірву. Що вони скажуть у відповідь? Коли їм буде нічого втрачати, перед пролетарськими сім'ями та чисельними прошарками, що їх оточують, постануть два шляхи: або повставати, затвердити своє право на існування і встановити егалітарне суспільство, або зав'язнути у саморуйнівній патріархальній реакції та насиллі, розпалюючи міжетнічну ворожнечу, забезпечуючи своє існування за рахунок інших окремих пролетарів або груп пролетарів» [9]. Рот застерігає, що існує і третій шлях, пов'язаний з використанням невдоволення і страху з боку нових деспотичних вождів, які спрямують силу обдуреного пролетаріату на користь інтересів непролетарських класів. Пролетаріат також можуть втихомирити державними антикризовими реформами економіки, які за таких умов нестимуть могутній потенціал оновлення капіталізму і в незначній формі можуть брати до уваги деякі інтереси пролетаріату.

Унаслідок глобальної світової економічної кризи соціальна держава стала скорочувати та жорстко контролювати форми усіх виплат та субсидій. Саме тому, вважає німецький соціальний філософ, що нові класові суб'єкти в метрополіях культивували впродовж більше ніж 20-ти років антагоністичну класову свідомість, вони сьогодні по-

винні витримати випробування. «Як і соціально-революційні рухи на периферії і в напівпериферійних країнах, вони можуть або продовжити боротьбу на більш високому щабелі самоорганізації – або повинні будуть остаточно підкоритися» [10].

К.-Х. Рот вважає, що для успішного просування на цьому шляху новий класовий суб'єкт повинен відмовитися від деяких базових положень теорії класоутворення К. Маркса. Це передусім стосується положення про авангардну роль промислового пролетаріату в соціалістичних перетвореннях, яка випливала із класичної моделі капіталістичного накопичення. Німецький філософ шукає обґрунтування своїх висновків в аналізі особливостей функціонування сучасної економіки. В умовах сучасного капіталізму «Голівуду і казино» стало очевидним, що підвищення продуктивності праці не обов'язково повинно супроводжуватися безперервним зростанням вартісної будови капіталу. Навпаки, стало помітним постійне зниження усіх вартісних компонентів капіталу, причому досягнуте внаслідок децентрації і флексібілізації скорочення постійного капіталу буде наскільки вигідним, що більш ніж достатньо компенсує одночасно відчутне зменшення перемінного капіталу. За допомогою значного розвантаження від чинників, які передбачають витрати, номінальний прибуток окремого підприємства може відчутно зростати. Стабілізація реальної середньої норми прибутку можлива тільки внаслідок зростаючого втручання капіталу на макрорівні, щоб по можливості довше і якомога дієвіше виключати фактори витрат накопичення капіталу, які переносяться на навколишнє середовище та суспільство (здоров'я працівників, масове безробіття). Х.-К. Рот приходять до висновку, що «гнучке виробництво, гнучка держава і неолібералізм є тісно між собою пов'язаними. В теоретичному плані така ситуація повністю обеззброїла марксистську традицію, та привела до фатальних висновків – або капітуляція перед «закономірностями» неолібералізму, або воскресіння «об'єктивістських» традицій» [10].

Новаторство концепції сучасного німецького філософа полягає у розширенні структури традиційного класового суб'єкта, яка виводиться із структурних змін у процесі організації виробництва.

Визнання «контингентної» мінливості капіталізму у зв'язку з наявністю конкретних реальних класових відносин приводить сучасного соціального філософа до відмови від приписаної Марксом «істо-

ричної місії» капіталу, у відповідності з якою індустріальний прогрес в результаті зростання продуктивності праці і концентрації капіталу майже природним шляхом породжує заперечення пов'язаних з ним відносин панування. Знищення унаслідок конкурентної боротьби дрібних товаровиробників означало паралельний процес формування постійно зростаючого робітничого класу великої промисловості, який навчається, об'єднується та організовується механізмами самого капіталістичного виробництва. Головне завдання такого класу полягало у перетворенні фактично заснованої на принципах суспільного виробництва капіталістичної власності на суспільну. «Отже, трансформація капіталістичної економіки залишається у Маркса в основному обмеженою ліквідацією приватної власності на засоби виробництва і призводить на незмінній виробничій основі до усупільненого способу виробництва вільно асоційованих особистостей» [10]. Рот називає це синкретичною утопією соціальної революції та індустріального прогресу, яку слід рішуче відкинути, залишаючи при цьому методичне ядро Марксової критики політичної економії, яке слід зберегти та розвивати у критико-емпіричному напрямку, оскільки воно, на відміну від виведеного із нього історичного прогнозу, залишається, без сумніву, актуальним. Тип сформованого на великих промислових підприємствах виробничо-свідомого робітника з плином часу так і не став переважаючим по відношенню до всього пролетаріату або дрібних виробників. До основних історичних віх на шляху спростування Марксового передбачення Рот відносить передусім тейлорівську «наукову» організацію виробництва, яка *позбавила промисловий пролетаріат своїх кооперативно-асоціативних виробничих знань* і попередньої сили та привела до панування у класовій структурі робітничого класу напівкваліфікованих та некваліфікованих машинних пролетарів, які у поєднанні з сільськогосподарськими робітниками та емігрантами сформували тип масового робітника. Загострюване протиріччя між працею і капіталом стало у той час тотальним і було вдало притлумлене шляхом надання сім'ям робітників компенсацій у доходах і гарантії соціального забезпечення, які дозволили останнім взяти участь у якості споживачів в результатах максимально відчуженого і мілітаристським способом структурованого масового виробництва.

Така модель інтеграції була підірвана лише повстаннями 60-х - 70-х років. Остаточне спростування ідеї про провідну роль промислового пролетаріату у боротьбі з капіталом відбулося в результаті падіння «реального соціалізму» і неоліберальної інволюції західного реформістського соціалізму. Рот закликає до *критичного переосмислення цієї ідеї на підставі залишків раннях соціально-революційних альтернативних стратегій* та аналізу нинішніх трансформацій у глобальній структурі класу і пов'язаних з ними змін у потребах пролетарських мас з метою виведення нових концепцій самоорганізації, антагоністичних по відношенню до капіталу.

Яким же постає новий класовий суб'єкт у реконцептуалізованій версії сучасного німецького філософа? Його визначальною рисою є структурна, соціально-економічна та територіальна гомогенізацію. В середовищі цього гомогенізованого розмаїття сучасних промислових робітників, тимчасово зайнятих, безробітних, самозайнятих працівників, поденників і безземельних селян більше не може бути «привілейованої фракції». Головне організаційне завдання полягає в тому, щоб звести до купи всі сектори нового пролетарського архіпелагу, бо глобалізований капітал може бути атакованим і зруйнованим лише в процесі створення глобальної мережі всіх місцевих ініціатив спротиву. К.-Х. Рот виступає прихильником самоуправління, прямої пролетарської демократії, яка виступить у якості «контр-влади» до існуючих державних інститутів. Основна загроза існуванню самоорганізованих об'єднань полягає в тому, щоб їх не використали зовнішні по відношенню до класу сили, як це сталося з Радами в СРСР. В даному випадку ліві комуністи зблизилися з тейлористськими сподіваннями на ефективність, що остаточно зруйнувало рух Рад із середини. Що стосується соціалістичної господарської системи радянського типу, то тут, на думку Рота, мало місце панування держави як колосального концерну, тобто збільшеного до гігантських масштабів окремого капіталу, який за рівнем експлуатації праці робітників не поступався жодному приватному.

Ідея гомогенізації класового суб'єкта історії має свої різноманітні потрактування і в інших реконцептуалізованих варіантах. Зокрема Е. Балібар вказує на необхідність об'єднання усіх видів боротьби з експлуатацією. «...Робітничий рух ніколи не виражав і не включав у себе усіх класових практик (того, що можна назвати формами робіт-

ничої соціальності), пов'язаних з умовами життя і праці, такими, що оточують робітника у просторі заводу, сім'ї, житла, етнічної общини тощо» [3, с. 195]. Інакше кажучи, впродовж усієї своєї історії світовий лівий рух не надавав великого значення тому, що робітники в усьому світі надто часто організовувалися у вигляді «народу». Натомість ідея особливої місії пролетаріату у справі звільнення трудящих від усіх форм експлуатації виступала одним із *основоположних* чинників мобілізації робітничого руху. Що стосується радянської історії, то тут французький неомарксист недвозначно висловлюється про те, що ідея побудови безкласового суспільства була спотворена і використана сталінським режимом з метою упередити формування реального союзу робітників і селян у їх боротьбі за покращення умов свого життя.

Сталіну вдалося перетворити основну хибу марксистської теорії класів у одне із ключових ідеологічних положень партійної програми: «...Рушієм історії є розвиток виробничих сил, у той час як класова боротьба – це всього лише наслідок і вираження цього процесу ...» [2, с. 26]. Рішення про завершення класової боротьби, а значить і про перехід до соціалістичного безкласового суспільства, було прийняте виходячи з «техніко-економічної необхідності, керованої державою», тобто на підставі звітів про успіхи індустріалізації та електрифікації (які були, як тепер відомо, оплачені мільйонами життів жертв голодомору), про завершення колективізації тощо. Парадоксальність ситуації виявилася в тому, що Сталін заявив про зникненні класової боротьби в СРСР у 1936 р. через двадцять років після Жовтневої революції з нагоди прийняття нової радянської конституції, коли класова боротьба спалахнула з новою силою, а криваві масові репресії набували нечуваного розмаху. Тоді ж прозвучала заява про існування в СРСР неантагоністичних окремих класів: робітничого класу, селян колгоспів і радгоспів, інтелігенції, інженерно-технічних працівників та держслужбовців. Натомість Маркс і Енгельс доводили, що існування держави пов'язане саме з класовим антагонізмом, та вели мову про усунення класового поділу і «відмирання держави» як про два невід'ємні аспекти одного історичного процесу. Єдиний процес усунення усіх форм класового панування Сталін вирішив схоластично, механічно проводячи розрізнення між окремими аспектами та стадіями: спочатку відміна антагонізму, соціалістична дер-

жава, а потім усунення будь-якої держави. Адміністративне рішення про встановлення безкласового суспільства було прийняте у відповідності з ідеєю про можливість побудови соціалізму в одній окремо взятій країні і фактично означало усунення внутрішніх чинників для обґрунтування подальшого існування держави. Якщо держава вже не потрібна як знаряддя класової боротьби всередині країни, то вона не обхідна для захисту від загрози з боку світового імперіалізму. Не випадково усіх репресованих називали іноземними шпигунами. Цей історичний приклад повинен стати попередженням стосовно того, що «відмова від диктатури пролетаріату не має жодної історичної гарантії проти насилля, фактично він навіть повідомляє про те, що у цьому випадку таке насилля стає більш жорстоким» [2, с. 26]. Е. Балібар стверджує, що в радянській історії існує необхідний зв'язок між сталінською концепцією соціалізму, проголошенням «повної перемоги соціалізму» в СРСР і завершенням диктатури пролетаріату, яка співпадає з посиленням бюрократичних і репресивних державних апаратів.

Який історичний урок мають винести українці з такого навмисне догматизованого і некритичного втілення класової теорії К. Маркса через більш як п'ятдесят років після її створення? Насамперед уникати її повного заперечення та не відмовлятися від її критичного потенціалу, який активно використовується західними теоретиками для аналізу глобальної капіталістичної системи. Як зазначають сучасні неомарксистичні, сталінська «теоретична помилка» мала своїм трагічним наслідком те, що пролетаріат втратив свою практичну ініціативу, здобуту високою ціною, став «пішаком» соціальних відносин експлуатації на гноблення, а не силою, здатною їх перетворити. По-друге, не абсолютизувати інші моделі суб'єкта історії, зокрема ліберальну та національну у їх класичному вигляді, бо вони так само як і класова знаходяться у процесі реконцептуалізації. По-третє, вивчати досвід інших соціалістичних країн, зокрема Китаю, який зміг зробити правильні висновки зі своєї недавньої історії та скористатися наявною державою соціалістичного типу для здійснення економічного прориву в сучасних умовах.

Джерела та література

1. *Бадью А.* Манифест философии / Сост. и пер. с франц. В. Е. Лапицкого. – СПб.: Machina, 2003. – 184 с. (XX век. Критическая библиотека) http://www.artinfo.ru/ru/news/main/Alain_Badiou-manifeste_pour_la_philosophie.htm.

**Громадянські протистояння в історії України:
від непорозумінь і розбрату до національної консолідації**

2. *Балибар Э.* О диктатуре пролетариата. Пер. А. Репы, Дм. Колесник, Л. Ивашкевич. – Часопис соціальної критики. - www.contrinфо.
3. Балибар, Этьен; Валлерстайн, Иммануэль. Раса. Нация. Класс. Двусмысленные иденитности. Перевод под редакцией группы авторов: Д. Скопина, Б. Кагарлицкого, Б. Скуратова. – М.: Логос-Альтера, *Ессе Ното*. 2003. – 272 с.
4. *Йоргенсен М. В., Филлипс Л. Дж.* Дискурс-анализ. Теория и метод / Пер. с англ. А. А. Киселевой – 2-е изд., испр. – ХХ.: Изд-во «Гуманитарный центр», 2008. – 352 с.
5. *Касториадис К.* Маркс сегодня. [Електронний ресурс] / [http://avtonom.org/old/theory/castoriadis/marx today.html](http://avtonom.org/old/theory/castoriadis/marx%20today.html)
6. *Краснодембський Зд.* На постмодерністських роздоріжжях культури / Пер. з польськ. Р. Харчук. – К.: Основи, 2000. – 196 с.
7. *Московичи С.* Век толп. Исторический трактат по психологи масс - Пер. с фр. Т. П. Емельяновой – М.: Центр психологи та психотерапии, 1996. – 478 с.
8. *Розанвалон П.* Утопічний капіталізм. Історія ідеї ринку / Є. Марічев (пер. з фр.). – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – 248 с.
9. *Рот К.-Х.* Всемирный кризис? Всемирная пролетаризация? / пер. с нем. // Социальная революция. – <http://revsoc.org/archives/1285>
10. *Рот К.-Х.* Новые классовые отношения и перспективы левых // <http://www.aitrus.info/node/1071>

Панченко В. Г. (Дніпропетровськ)

**Микола Сціборський – теоретик економічного
націоналізму єдиної та розділеної ОУН**

Микола Сціборський – один із найвпливовіших ідеологів українського націоналізму міжвоєнної доби та творець концепції «націократії». Народився він 28 березня 1897 р. у Житомирі. Під час Першої світової війни був призваний до російської армії, де дослужився до чину капітана. З початком революційних подій перейшов на службу до армії УНР, досягнувши чину підполковника. Після поразки Національно-визвольних змагань виїхав до Чехо-Словаччини, згодом жив у Франції. У 1929 р. Сціборський закінчив Українську Господарську Академію у Подебрадах. Став засновником Легії українських націоналістів (1925). З початком об'єднання націоналістичних організацій увійшов до Проводу українських націоналістів.

Протягом 1928-1934 рр. Сціборський активно займався видавничою справою в Празі, зокрема, видавав ідеологічний орган Проводу – альма-

нах «Розбудова нації» – та співпрацював із «Державною нацією», «Сурмою», «Українським словом». На час роботи Першого Конгресу ОУН був обраний першим заступником голови Проводу. У вересні 1939 р., за дорученням А. Мельника розробив проект Конституції України. Автор роботи «Націократія» (1935). Після розколу ОУН М. Сціборський залишився на боці А. Мельника. З початком радянсько-німецької війни взяв участь в основній похідній групі, яка прямувала до Києва. Загинув у 1941 р. у Житомирі внаслідок терористичного акту.

Структурованого і логічно вибудованого вигляду ідеологічна платформа ОУН набула, як відомо, під час роботи Першого Конгресу українських націоналістів у січні 1929 р. При цьому Сціборський брав активну і безпосередню участь як у підготовці самого Конгресу, так і в роботі його соціально-економічної комісії, на засіданнях якої і було, власне, вироблено економічні засади ідеології ОУН. Зокрема, він виступив з двома програмними рефератами, присвяченими розвитку сільського господарства та торгівлі у майбутній Українській Самостійній Соборній Державі.

В рефераті «Аграрна політика України» М. Сціборський передусім чітко визначив предмет аграрної політики, яка «...являється сукупністю державно-публічних заходів, скерованих до встановлення, розвитку та поширення певної економічно-соціальної системи, в сільському господарстві та сільськогосподарських відносинах» [3, арк. 19-20]. Серед завдань Сціборський визначає:

- 1) регулювання операцій із землею;
- 2) проблеми відносин селянства з іншими суб'єктами економічної системи;
- 3) питання сільськогосподарського виробництва та реалізації готової продукції.

Найважливішими є два питання: 1) проблеми хліборобського населення (селян) та 2) земельна політика. Ці питання відігравали ключову роль, а тому з них і варто було починати будувати аграрну політику в незалежній Україні. Весь реферат представляв собою обґрунтування шести засад аграрної політики націоналізму.

Перша засада стверджувала, що тільки ведення інтенсивного сільського господарства відповідає інтересам держави, яка й мусить забезпечити відповідні умови [3, арк. 28].

Сціборський заперечував «святенність» приватної власності [3, арк. 34]. Держава могла втручатися в процес переходу приватної власності. Проте таке заперечення не означало недооцінку приватної ініціативи або невизнання приватної власності. Йшлося про можливість нагромадження певної кількості майна в одних руках: «Мають бути обмеження як у напрямкові скупчення земель в одних руках понад встановлену загальну норму в даному продукційному рівні, так і їх надмірне роздріблення» [3, арк. 44]. Вирішення проблеми роздріблення вбачалось у встановленні інститутів «єдиноспадщини» та «неподільного мінімуму» – будь-яка земельна спадщина мусила передаватись лише єдиному спадкоємцеві, решта отримувала грошову компенсацію. При цьому земельний мінімум не міг роздріблюватися ані шляхом продажу, ані переходячи у спадщину.

Для розбудови українського села націоналістична економічна платформа передбачала обов'язкове виділення для селянського господарства довгострокових кредитів, які йшли б від державних структур та приватного капіталу. Останній мав здійснювати такі операції через спеціально створений Банк Поземельного Кредиту [3, арк. 47].

Друга засада аграрної політики передбачала збереження існуючого внаслідок «аграрної революції» 1917 р. розподілу землі, проте допускалася його корекція в інтересах селянства [3, арк. 33]. Це мало би стримати хвилю нового хаотичного перерозподілу землі. Уже поділені великі земельні ділянки мали залишатись у нових власників, а землі, які увійшли до колгоспів, мусили бути поділені між всіма їх учасниками. Однак така політика потребувала спершу підготовки проекту передачі земель селянам.

Третя засада аграрної політики ОУН стверджувала: «Український націоналізм підпіратиме трудове селянське господарство, побудоване на засадах приватної власності» [3, арк. 47].

Четверта засада наголошувала, що «Державна влада засадничо відкидає викуп експропрійованих у бувших великих власників земель, підтверджуючи цю експропріацію державним актом конфіскації» [3, арк. 49].

Сціборський однозначно заперечував принцип викупу експропрійованих у колишніх великих землевласників земель. Під час обговорення рефератів на першому Конгресі, одне із питань, поставлених М. Сціборському, стосувалося проведення українською державою

націоналізації. Автор формулює свою позицію, відстоюючи «зафіксування факту аграрної революції на Україні з відповідними корективами» без акту викупу [2, С. 126].

П'ята теза «засадничо та практично вороже ставитиметься до економічного павперизму села» [3, арк. 55]. (Під «павперизмом» розуміється здрибнення селянських господарств і збіднення селянського населення). Тобто основною метою має стати не зниження земельних норм, а навпаки – їх збільшення до рівня середнього трудового господарства.

Шоста, остання теза стверджувала, що держава має здійснювати підтримку сільських господарств через кредитування галузі та підтримку сільських кооперативів [3, арк. 63]. Під цим розумівся процес «індустріалізації» села, який би передбачав використання кооперативних можливостей, котрі збільшували розмір господарства, для застосування нових технологій в аграрному секторі.

Отже, слід виділити основні аспекти, підняті в рефераті: аграрна революція була закономірним явищем, а її здобутки (в сфері розподілу власності між тими, хто землю обробляє) цілком виправдовують себе, адже середнє трудове господарство є більш ефективною формою управління, аніж великі латифундії; державна влада не буде сплачувати викуп за експропрійовану землю; в аграрному секторі переважна більшість господарств мусить бути в приватних руках – така форма господарювання є найбільш притаманною для українського селянина; держава встановить фіксований максимум та мінімум земельного володіння однією особою; державна політика в зазначеній сфері має опікуватися всебічним розвитком та підтримкою середніх трудових господарств за рахунок кооперації та контрольованого державою кредитування; проблема перенаселення українського села має бути вирішена за рахунок поступового переміщення частини селян до міст (формуєючи національну індустрію), а частини – шляхом освоєння незаселених територій «Близького Сходу, південного Поволжжя, Каспійських степів та Туркестану», де знаходилися геополітичні інтереси українських націоналістів [3, арк. 58].

У постановках Конгресу бачимо, що ОУН усвідомлювала необхідність виваженого підходу в аграрній сфері, врахування інтересів та особливостей менталітету українського селянина. Держава мала ви-

конувати контрольні функції у всіх питаннях аграрного сектору, але при цьому надавала найширші права приватній ініціативі.

Сціборський також детально розробив план розвитку торгівлі для майбутньої Української держави у рефераті «Торгівельна політика України». До пріоритетних завдань тут віднесено захист державного господарства від шкідливих впливів ззовні, оптимізація розподілу благ у суспільстві та створення найбільш сприятливих умов для організації українського експорту.

Зміст реферату Сціборського можна розділити на три основні блоки: 1) імпорт-експорт; 2) організація внутрішньодержавної торгівлі; 3) транспорт.

У першій половині ХХ ст. в господарстві українців продовжувало домінувати сільське господарство, що зумовлювало сприйняття аграрного сектору як основного в плануванні торговельної політики. Сільськогосподарська продукція сприймалась як єдиний надійний товар для експорту на перших етапах самостійного існування. У першу чергу, це стосувалось торгівлі зерном та цукром [5, арк. 4].

Аналіз ринку дозволив Сціборському зробити висновок, що Україні після здобуття незалежності доведеться жорстко конкурувати на світовому ринку збіжжя, де вже присутня низка потужних країн-постачальників. Найбільш серйозними імпортерами зерна на європейський континент вважались Канада та Аргентина. На думку розробника концепції, одним із дієвих способів ефективної торговельної діяльності на ринку зерна мала би стати часткова передача зовнішньоекономічних операцій до рук приватної ініціативи: «Індивідуалізм в торговельній діяльності виявляється ще сильніше, ніж в сільському господарстві» [5, арк. 13]. Втручання держави в зовнішню торгівлю шкодить справі через брак гнучкості, яка більше притаманна приватним підприємцям. Стратегія розвитку торгівлі була розрахована на відновлення системи ринкових відносин. Більш детальні питання мусили б розглядатися в спеціальних державних установах – Верховній Раді Народного господарства, Міністерстві Торгівлі і Хліборобства та різноманітних спеціальних органах та біржах [5, арк. 14]. Для України абсолютно непотрібним є протекціонізм у питанні хлібної торгівлі, оскільки потенційні конкуренти все одно не змогли б пробитися на внутрішньоукраїнський ринок. Для забезпе-

чення ефективної торгівлі зерном передбачалося заснувати мережу елеваторів різного рівня: від дрібних, місцевих, до великих, центральних. Найбільш вдалою формою організації таких елеваторів була б кооперація при підтримці держави [5, арк. 15-16].

Щодо експорту іншої стратегічної сировини – цукру – пропонувалася така схема: цю галузь слід частково націоналізувати, частково – організувати виробників цукру в кооперативи. Навіть за наявності найкращої організації виробництва цукру, його експорт до Європи все одно не планувався. Згідно зі спостереженнями націоналістів, Чехія, Франція, Німеччина вже повністю зайняли цю нішу і конкурувати з ними Україна не мала б жодних шансів [5, арк. 19-20]. Натомість перспективними партнерами націоналісти вважали Росію, Туреччину, країни Кавказу, Близького Сходу та, ймовірно, країни Балканського півострова. Не дивлячись на те, що зазначені країни також закуповували чеський та німецький цукор, Україна все ж мала більші шанси потрапити на їх ринки. Торгівельна політика в галузі цукрової продукції, на відміну від торгівлі зерном, мала б носити значний протекціоністський характер [5, арк. 21].

Щодо інших галузей сільського господарства, то їх загальний рівень розвитку, на момент написання реферату, не дозволяв вести мову про організацію експортної торгівлі.

Сціборський пропонував розумне поєднання приватної ініціативи та загальної концентрації зусиль на експортному напрямку. Тут можемо зауважити використання постулату теорії економічного націоналізму Ф. Ліста про те, що вільний розвиток (без втручання держави) для високо розвинутої галузі є більш ефективним. Україна посідала потенційно сильні позиції у виробництві зерна, тому в цій галузі не потребувала протекціонізму і мала опікуватися, перш за все, зовнішніми ринками.

Україна мала непогані шанси стати експортером вугілля та заліза на ринок Росії [5, арк. 23]. Що стосується країн Європи, то вони, згідно з аналізом М. Сціборського, не були зацікавлені у кам'яному вугіллі, хоча, ймовірно, могли би імпортувати залізну руду та чавун. Проте найголовнішими імпортерами української сталі та чавуну мали стати Росія та Польща. Сціборський торкнувся також питання імпорту. Імпортувати незалежна Україна мала продукцію легкої промисловості, переважно з Німеччини, США, Великобританії та частково – з Росії [5, арк. 27].

Сціборський вважав, що всі експортні операції в промисловій та вугільній сферах неодмінно мали бути націоналізовані [5, арк. 15]. Питання концентрації гуртової торгівлі в сировинних галузях та у важкій промисловості розглядалося націоналістами не тільки з погляду ефективності, а й з точки зору соціальної справедливості і державної безпеки. Вони передбачали, що можливість вільного доступу приватного капіталу до купівлі великих підприємств призведе до швидкої концентрації їх в руках великих іноземних власників, які не будуть опікуватись місцевим населенням. Держава, втративши контроль над такими підприємствами і галузями, в умовах недоторканості приватної власності, не зможе такий контроль потім відновити, а значить забезпечити соціальну справедливість і національні інтереси.

Одним із ключових питань торговельної політики став розгляд проблеми налагодження розгалуженої транспортної мережі, зокрема морської. Взірцем слугувала Канада, яка без огляду на відстань здійснювала торговельні операції на європейському ринку. Україна мусила б першочергово налагодити функціонування торговельного флоту, який би через Чорне та Середземне моря отримав доступ до найголовніших портів світу.

Отже, за планами авторів економічної платформи ОУН Українська держава мала посісти помітну роль на світовому ринку зерна, цукру, вугілля, залізної руди, чавуну, металургійної продукції. Здійснення великогуртових та зовнішньоекономічних торговельних операцій переважно (крім торгівлі зерном) переходило під контроль держави у вигляді націоналізації, кооперації або отримання контрольного пакету у великих підприємствах. Також було зрозуміло, що продукція легкої промисловості та машинобудування на початковому етапі мали імпортуватися.

Торговельна політика України, згідно з постановами Першого Конгресу, мала впорядковуватися, виходячи із двох принципів. Перший полягав у тому, що все майно та капітал розподілялися б за принципом власності. Ключові ролі в даному випадку належали трьом суб'єктам відносин: державі, кооперативам та приватним підприємцям. Другий принцип полягав у постійному контролі держави над процесами зовнішньої торгівлі та процесами внутрішнього обміну та розподілу. Окремо зазначалося, що держава «для оборони національного господарства назовні вживатиме метод охоронного і спри-

яючого характеру та метод протекціонізму, що найдуть примінення у формі мит та торгівельних договорів» [1, С. 133].

По завершенню Першого Конгресу альманах «Розбудова Нації» друкував статті на основі проголошених рефератів, про які йшла мова вище. Крім них, в альманасі публікувались інші статті, у яких обговорювались економічні питання. Зокрема, це публікації Ю. Руденка, Л. Костаріва, М. Кушніра, М. Сціборського. Певним підсумком, що узагальнив еволюцію націоналістичної доктрини, стала поява у 1935 р. роботи Сціборського «Націократія», що виявилася результатом багаторічного становлення українського націоналізму та була чи не першою одноосібною націоналістичною працею, яка пропонувала концептуальну програму для розвитку України.

Сціборський вважав, що націократія, як «режим панування нації у власній державі, здійснюваний владою всіх її соціально-корисних верств – лишилась би утопією, коли б націоналізм не спромігся оперти її на здорових соціально-економічних підставах» [4, С. 118]. Він виділив дві найбільш розповсюджені у світі соціально-економічні системи: приватновласницький капіталізм демократії та державний (або псевдосоціалістичний) капіталізм московського комунізму, протиставляючи їм альтернативну соціально-економічну систему – систему націократії [4, С. 120]. Характеризуючи ліберальний капіталізм, націоналіст відзначив, що час класичного капіталізму вже минув, а його оновлена форма економічно неефективна, бо «скомпрометована анонімним – позбавленим усяких творчих стимулів – фінансовим капіталом, що ціль свою добачує в спекуляції штучними символами реальних цінностей» [4, С. 121]. Критика соціалістичної економічної системи була спрямована проти «заплутаності» соціалістичної теорії, спрощене сприйняття якої призвело до появи такого явища, як московський комунізм. Останній знищив усі здорові стимули праці й приватного інтересу.

За М. Сціборським, «українська націократія будує свою соціально-економічну політику на критичному досвіді й поєднанні старих доцільних елементів із новими формами та завданнями суспільного життя» [4, С. 121]. Націократія мала би встановити обмеження твердими рамками творчого обов'язку, відновити рівновагу між авторитетом держави, інтересами цілого суспільства й приватними стимулами господарюючого індивідуума.

Отже, економічна платформа ОУН мала тривалий і складний шлях формування. Основні ідеї були артикульовані до проведення Першого Конгресу українських націоналістів у 1929 р. і являли собою стратегічний план економічних дій після здобуття Україною самостійності. Під час підготовки до Першого Конгресу були підготовлені реферати, які розкривали сутність націоналістичного погляду на економіку. Економічна складова програми ОУН була розроблена на основі ідей Леоніда Костаріва, Миколи Сціборського та Якова Моралевича. У дещо скороченому вигляді основна суть цих рефератів публікувались у «Розбудові Нації», що дозволяло ширшим колам спеціалістів обговорювати та вдосконалювати їх. Таким чином, маємо всі підстави констатувати, що до початку Другої світової війни націоналісти мали розроблену теорію економічного розвитку незалежної України, що підтверджує в тому числі і інтелектуальний доробок Миколи Сціборського.

Джерела та література

1. Постанови Конгресу Українських Націоналістів // Розбудова нації. – 1929. – № 3-4. – С. 131-134.
2. Протокол пленарних засідань, запис Ю. Руденка, 1929 р., 28–29 січня, 2–3 лютого // Конгрес Українських Націоналістів 1929 р.: Документи і матеріали [упоряд. В. Муравський]. – Л.: НАН України, ЛНБ ім. В. Стефаника; ЦДВР, 2006. – С. 121-137.
3. *Сціборський М.* Аграрна політика України / М. Сціборський // ЦДАВО України. – Ф. 4465, оп. 1, спр. 784, 56 арк.
4. *Сціборський М.* Націократія / М. Сціборський. – Прага: Пробоем, 1942. – 151 с.
5. *Сціборський М.* Торгівельна політика України / М. Сціборський // ЦДАВО України. – Ф. 4465, оп. 1, спр. 782, 32 арк.

Желіба О. В. (Ніжин)

Громадянські конфлікти в контексті шкільного курсу історії України

Постановка проблеми, її зв'язок із важливими завданнями. Світ, у якому ми живемо, щороку стає дедалі складнішим, динамічнішим, тому знаходження свого місця в житті і відстоювання власних прав вимагають дедалі більших зусиль від кожної людини. Наявність різноманіття

поглядів на політичну сферу, часто цілком протилежних, створюють передумови для конфліктів інтересів. За певних умов, ідеологічні конфлікти виливаються в русло збройних. Розуміння витоків громадянських конфліктів, масштабів та наслідків, спонукатимуть громадян країни до пошуків розв'язку конфліктів поза межами насилля.

Аналіз останніх досліджень і публікацій із проблеми. Наразі проблема вивчення громадянських воєн в контексті історії України є недослідженою. Спеціальні наукові дослідження з даної теми відсутні. Інформація шкільних підручників та навчальних посібників несистемна.

Мета публікації. Зважаючи на це, метою даного дослідження є визначення складових змісту вивчення громадянських конфліктів шкільного курсу історії України.

Задля реалізації мети потрібно визначити провідні поняття, якими мають оперувати учні, методика вивчення історії громадянських конфліктів, тематичний перелік громадянських конфліктів в Україні згідно шкільної програми з історії.

Виклад змісту публікації.

1. Поняття. Для відповіді на поставлену мету, необхідно визначити зміст поняття «громадянський конфлікт» та понять, що з ним логічно пов'язані.

Громадянський конфлікт – конфлікт за владу та право реалізувати своє бачення державної політики між громадянами одного суспільства чи країни. Поняття «громадянський конфлікт» відсутнє у шкільних програмах історії.

Для розуміння вищевказаного поняття, необхідне розуміння поняття «громадянин». **Громадянин** – людина яка належить до певної територіальної спільноти – міста, країни тощо – і має право брати участь у громадському житті. Проте, не завжди учасники громадянського конфлікту були повноправними громадянами: часто-густо люди, усунуті від участі у громадському житті відстоювали своє право на громадянськість.

Згідно шкільної програми історії поняття «громадянин» є обов'язковим для засвоєння учнями. Вперше з даним поняттям учня знайомляться в контексті історії стародавньої Греції та зародження афінської демократії [3, с. 16].

Варто відмітити, що громадянські конфлікти можуть мати прояви заворушень, змов, бунтів, заколотів, повстань, воєн. У шкільних про-

грамах історії як обов'язкове для засвоєння наявна найбільш радикальна форма конфліктів – громадянська війна (у темі «Громадянська війна в США» [3, с. 16]). До речі, в попередній редакції шкільної програми поняття «громадянська війна» вивчалось на два роки раніше в контексті війни Троянд [2, с. 27].

Громадянська війна – військова боротьба за владу між громадянами одного суспільства чи країни. Від повстань, бунтів та заколотів громадянська війна відрізняється масштабами та інтенсивністю військових дій. Громадянська війна характеризується тривалістю, великою кількістю жертв, жорстокістю і значною витратою ресурсів. Часто-густо в громадянських війнах використовують регулярні збройні сили.

Отже, знайомлячи з поняттями проблеми «громадянські конфлікти», учитель історії України має встановлювати міжкурсові зв'язки із всесвітньою історією та використовувати лише два поняття «громадянин» та «громадянська війна». Проте, на нашу думку, вживання поняття «громадянський конфлікт після засвоєння поняття «громадянин» можливе, оскільки поняття «конфлікт» не є новим для учнів дванадцяти років і активно вживається у повсякденному житті. Крім того, з тієї ж причини можливе вживання поняття «громадянська війна» раніше вивчення теми «Громадянська війна в США», оскільки такий підхід дозволить учням краще розуміти суть історичних подій та явищ.

2. Аналіз. При дослідженні будь-якого громадянського конфлікту необхідно виділяти основне протиріччя, через яке зародився конфлікт, а також основні суспільні групи, боротьба між якими визначала характер конфлікту.

В залежності від причини суперечності, визначається тип громадянського конфлікту:

- соціальний – боротьба за права певної соціальної верстви чи верств;
- етнічний – боротьба за права етносу на самоврядування аж до від'єднання;
- релігійний – боротьба за право або проти права сповідувати свою віру;
- династичний – боротьба за право свого представника на монархічну владу;

- ідеологічний – боротьба за домінування певної ідеології у життєдіяльності держави;
- змішаний – сукупність конфліктів.

Розуміння учнями суті конфлікту, дозволить чітко встановлювати причинно-наслідкові зв'язки та розуміти особливості історичних подій та явищ.

Зважаючи на основне протиріччя конфлікту, виділяються ворожі суспільні групи. При цьому найбільш складно визначати сторони змішаних конфліктів, коли вибір учасником подій позиції дуже часто не піддавався раціональному поясненню.

Важливе значення для характеристики громадянських конфліктів має висвітлення методів боротьби, якими можуть бути повстання, акти терору, мітинги, демонстрації, страйки, саботаж, бойкот тощо.

Висвітлення портретів історичних діячів, які стояли на чолі ворогуючих партій дозволять персоналізувати історію. При цьому, доречним видаються використання прийому контрастного порівняння історичних діячів.

Говорячи про громадянські конфлікти, особливо війни, варто відмічати, чи втручалися у них сусідні держави, чи намагалися учасники конфліктів залучити до вирішення внутрішніх проблем іноземців.

Громадянські конфлікти висвітлюються в рамках історичних подій і явищ, тому для їх вивчення можна залучати відповідні пам'ятки для учнів:

Пам'ятка для характеристики й оцінки історичної події чи явища

1. *Встановіть час і місце історичної події чи явища.*
2. *Визначте учасників історичної події чи явища.*
3. *Назвіть причини і привід історичної події чи явища.*
4. *Назвіть особливості історичної події чи явища.*
5. *Опишіть хід чи перерахуйте основні етапи історичної події чи явища.*

На основі даної пам'ятки, можна розробити спеціальну пам'ятку:

Пам'ятка для характеристика громадянських конфліктів

1. *Час і місце.*
2. *Тип.*
3. *Характер (революція, повстання, національно-визвольна війна та ін.).*
4. *Передумови, причини, привід.*
5. *Соціальна база.*

**Громадянські протистояння в історії України:
від непорозумінь і розбрату до національної консолідації**

6. Мета, вимоги, гасла.
7. Методи боротьби.
8. Масштаби.
9. Рівень організованості.
10. Учасники подій, керівники.
11. Розвиток подій, основні етапи.
12. Значення, результати.

Отже, знаючи типологію громадянських конфліктів та використовуючи пам'ятку для характеристика громадянських конфліктів, учитель зможе організувати ефективну роботу учнів щодо виділених у програмі проблем. У разі епізодичного характеру згадування конфлікту у програмі, деякі елементи плану характеристики можна упустити.

Використання змісту шкільного курсу історії України як однієї з основ розуміння учнями історичного явища «громадянський конфлікт» спробуємо подати у вигляді таблиці, де будуть подані творчі запитання та проблемні завдання для розвитку критичного мислення учнів. При цьому свідому не аналізуємо пропедевтичний курс історії у 5-му класі, оскільки концептуально та змістовно він не дозволяє формувати цілісне враження про історичний процес.

№	Тема [3; 4]	Тип конфлікту	Запитання
6 клас			
1	Суспільне, господарське та духовне життя в античних полісах на території України	етнічний	<ul style="list-style-type: none"> • Визначте походження негромадян полісів. • Яким могло бути ставлення негромадян до свого статусу?
7 клас			
2	Князювання Олега, його походи проти Візантії (вбивство Аскольда)	–	<ul style="list-style-type: none"> • Чи було вбивство князя Аскольда проявом громадянського конфлікту?
3	Князювання Ігоря та Ольги. Зовнішньополітичні заходи княгині Ольги.	соціальний, етнічний (?)	<ul style="list-style-type: none"> • Чи було вбивство князя Ігоря проявом громадянського конфлікту? • У чому суть суперечності між древлянами та князем?

**Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції,
приуроченої до 350-ї річниці Чорної Ради в Ніжині**

			<ul style="list-style-type: none"> • Визначте методи боротьби сторін конфлікту. • Чи можна вважати, що конфлікт було розв'язано через компроміс?
4	Володимир Великий	династичний, релігійний (?)	<ul style="list-style-type: none"> • У чому суть конфлікту між синами князя Святослава? • Що спонукало жителів Русі підтримувати одну чи іншу сторону даного конфлікту?
5	Ярослав Мудрий	династичний	
6	Християнська релігія і церква у житті давньоруського суспільства	релігійний	<ul style="list-style-type: none"> • Чи всі жителі Русі прийняли християнство за часів Володимира Великого? • Яким чином прихильники язичництва могли зберегти свою віру?
7	Любецький з'їзд князів	династичний	<ul style="list-style-type: none"> • Чи усунув Любецький з'їзд причини конфліктів між князями? • Як, на Вашу думку, можна було припинити конфлікти між князями Русі?
8	Роздробленість Київської Русі	династичний	<ul style="list-style-type: none"> • Визначте причини роздробленості Русі. • Яка роль іноземних держав у поглибленні роздробленості? • Визначте власне ставлення до князів, які залучали до внутрішніх конфліктів Русі іноземні війська.
9	Князь Данило Романович, його внутрішня політика	ідеологічний	<ul style="list-style-type: none"> • Які причини конфліктів між князями і боярами Галичини? • Як дані суперечності вирішував король Данило?

**Громадянські протистояння в історії України:
від непорозумінь і розбрату до національної консолідації**

8 клас			
10	Магнати і шляхта. Міста і міщани. Фільварки і селяни	соціальний, етнічний, релігійний	<ul style="list-style-type: none"> • Визначте соціальні суперечності, які загострилися в Україні внаслідок Люблінської унії. • Як етнічні та релігійні суперечності поглиблювали соціальну напругу в українському суспільстві?
11	Церковні собори в Бересті 1596 р. Утворення Греко-Католицької Церкви	релігійний	<ul style="list-style-type: none"> • Охарактеризуйте мотивацію прихильників та противників унії. • Чи вирішив собор у Бересті суперечності між християнами речі посполитої?
12	Полемічна література	релігійний	<ul style="list-style-type: none"> • Чому поширення полемічної літератури можна вважати цивілізованим веденням релігійного конфлікту?
13	Військово-політична організація козацтва. Реєстрове козацтво. Козацтво в боротьбі за свої права	соціальний	<ul style="list-style-type: none"> • Чому козацькі повстання можна назвати соціальною боротьбою? • Яка роль селянства та міщанства у боротьбі козаків за свої права? • Чи можна козацькі війни охарактеризувати як громадянські?
14	Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст.	соціальний, релігійний, етнічний, ідеологічний	<ul style="list-style-type: none"> • Доведіть, що повстання Б. Хмельницького у 1648-54 рр. можна охарактеризувати як громадянську війну у Речі Посполитій. • Розкрийте соціальний, релігійний, етнічний чинники національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст.

**Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції,
приуроченої до 350-ї річниці Чорної Ради в Ніжині**

			<ul style="list-style-type: none"> • За яких умов, на вашу думку, було можливе замирення Війська Запорізького із королівським урядом?
15	Руїна	ідеологічний, династичний, соціальний	<ul style="list-style-type: none"> • Визначте причини громадянських протистоянь Гетьманщини доби Руїни. • Яка роль іноземних держав у поглиблення Руїни? • За яких умов, на вашу думку, було можливе уникнення Руїни?
16	Україна в подіях Північної війни. Пилип Орлик	ідеологічний, династичний, соціальний	<ul style="list-style-type: none"> • Визначте мотивацію прихильників та противників гетьмана Мазепи. • Чи можна події в Україні 1708-11 років назвати другою Руїною? Свою думку обґрунтуйте.
17	Гайдамаки в історичних джерелах та літературних творах: героїзація руху в народній свідомості	соціальний, релігійний, етнічний, ідеологічний	<ul style="list-style-type: none"> • Визначте причини гайдамаччини. • Чи можна Коліївщину охарактеризувати як громадянську війну?
9 клас			
18	Україна в російсько-французькій війні 1812 р.	соціальний, етнічний, ідеологічний	<ul style="list-style-type: none"> • Чому російсько-французькій війні 1812 р., на відміну від Північної 1700-1721 рр., не активізувала український національно-визвольний рух?
19	Криза кріпосницького господарювання	соціальний	<ul style="list-style-type: none"> • Визначте причини прихильного ставлення селян до У. Кармалюка. • Чи поділяєте Ви методи діяльності У. Кармалюка?
20	Українське питання в програмах російських декабристів.	соціальний, етнічний, ідеологічний	<ul style="list-style-type: none"> • Чому у повстанні декабристів не взяли участь селяни?

**Громадянські протистояння в історії України:
від непорозумінь і розбрату до національної консолідації**

	Польське повстання 1830 р. і Правобережна Україна		<ul style="list-style-type: none"> • Чому українці не підтримали польське повстання 1830-го року?
21	«Руська трійця». Маркіян Шашкевич. Тарис Шевченко, його «Кобзар». Кирило-Мефодіївське братство. Микола Костомаров	соціальний, етнічний, ідеологічний	<ul style="list-style-type: none"> • Чи була діяльність «Руської трійці» ознакою наявності громадянського конфлікту в Галичині? • Чи була діяльність Кирило-Мефодіївського братства ознакою наявності громадянського конфлікту в Наддніпрянській Україні?
22	Революція 1848–1849 рр.: національний рух у західно-українських землях. Головна руська рада 1848 р.	етнічний, соціальний, ідеологічний	<ul style="list-style-type: none"> • Визначте сторони громадянського протистояння в Галичині у 1848-49 рр. • Визначте мету українського національного руху доби «Весни народів». • Чому під час «Весни народів» українці виявилися прогабсбурзькою силою?
23	Польське повстання 1863 р. і «хлопоманство»	етнічний, соціальний, ідеологічний	<ul style="list-style-type: none"> • Чому українці не підтримали польське повстання 1863-го року? • Як хлопомани хотіли вирішити польсько-український історичний конфлікт?
24	Політика «нової ери»	етнічний, ідеологічний	<ul style="list-style-type: none"> • Визначте причини польсько-українського конфлікту в Галичині у другій половині ХІХ ст. • Визначте напрямки новорівняського залагодження міжетнічних суперечностей. • Чому політика «нової ери» не була довготривалою?
25	Зародження партійного життя в Галичині	ідеологічний	<ul style="list-style-type: none"> • Які причини виникнення кількох партій в Україні?

**Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції,
приуроченої до 350-ї річниці Чорної Ради в Ніжині**

26	Партійний рух у Наддніпрянській Україні	ідеологічний	ському русі? <ul style="list-style-type: none"> • Як багатопартійність впливала на розвиток українського національного руху?
27	Політизація українського руху в умовах Російської революції 1905–1907 рр.	етнічний, соціальний, ідеологічний	<ul style="list-style-type: none"> • Визначте український фактор російської революції 1905–1907 рр. • Як українські депутати Державної думи пропонували розв’язати наявні у країні проблеми?
28	Українська політична думка: між федералізмом і самостійністю	ідеологічний	<ul style="list-style-type: none"> • В чому суть конфлікту між автономістами та самостійниками? • Як даний конфлікт впливав на розвиток українського національного руху?
10 клас			
29	Діяльність Союзу визволення України	етнічний	<ul style="list-style-type: none"> • Які причини підтримки громадянами Російської імперії ворогів своєї країни?
30	Початок Української революції	етнічний, соціальний, ідеологічний	<ul style="list-style-type: none"> • Які питання ставила на порядок денний Українська революція? • Чому події 1917-18 рр. в Україні можна назвати революцією? • Чому протистояння Центральної ради та Тимчасового уряду не вилилося у збройний конфлікт?
31	Другий Універсал Центральної Ради	ідеологічний	<ul style="list-style-type: none"> • У чому суть конфлікту між Центральною радою та самостійниками? • Чи сприяв даний конфлікт розвитку української революції?

**Громадянські протистояння в історії України:
від непорозумінь і розбрату до національної консолідації**

32	Проголошення Української Народної Республіки	етнічний, соціальний, ідеологічний	<ul style="list-style-type: none"> • Які сили претендували на владу в Україні у листопаді 1917 р.? • Чи можна конфлікт між ними назвати громадянським?
33	Проголошення радянської влади в Україні	етнічний, соціальний, ідеологічний	<ul style="list-style-type: none"> • Чи можна проголошення радянської влади у Харкові вважати початком громадянської війни в УНР? • Чи можна війну Радянської Росії проти УНР назвати громадянською?
34	Державний переворот 29 квітня 1918 р.	соціальний, ідеологічний	<ul style="list-style-type: none"> • Які соціальні групи підтримували гетьманат? • Яке бачення України було у гетьмана П. Скоропадського?
35	Утворення Директорії. Боротьба за відновлення УНР	соціальний, ідеологічний	<ul style="list-style-type: none"> • Які соціальні групи підтримували Директорію? • Яке бачення України було у Директорії? • Які громадянські конфлікти були закладені у законодавстві Директорії?
36	Отаманщина	соціальний, ідеологічний	<ul style="list-style-type: none"> • Які витоки історичного явища «Отаманщина»? • Чи можна було уникнути отаманщину?
37	Махновський рух	соціальний, ідеологічний	<ul style="list-style-type: none"> • У чому суть конфлікту між Н. Махном та Директорією? • Яке бачення України було у Н. Махна?
38	Друга війна УНР з радянською Росією	етнічний, соціальний, ідеологічний	<ul style="list-style-type: none"> • Чи можна війну Радянської Росії з УНР назвати громадянською?
39	Початок українсько-польської війни	етнічний	<ul style="list-style-type: none"> • Чи можна українсько-польську війну назвати громадянською?

**Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції,
приуроченої до 350-ї річниці Чорної Ради в Ніжині**

40	Наступ білогвардійців в Україні	етнічний, соціальний, ідеологічний	• Чи можна війну білогвардійців з УНР назвати громадянською?
41	Розгром армії Н.Махна	етнічний, соціальний, ідеологічний	• Чи можна війну більшовиків з махновцями назвати громадянською?
42	Криза «воєнного комунізму»	етнічний, соціальний, ідеологічний	• Чи можна більшовицьку владу в Україні 1921 р. вважати окупаційною?
43	Формування нової економічної політики	етнічний, соціальний, ідеологічний	• Чи усунула нова економічна політика громадянські конфлікти в українському суспільстві?
44	Українізація (коренізація) та її мета.	етнічний	• Коренізація: ліквідація чи загострення міжетнічних суперечностей?
45	Суцільна колективізація сільського господарства	соціальний	• Чи можна суцільну колективізацію назвати військовою влади проти селянства?
46	Голодомор 1932-1933 рр.	етнічний, соціальний,	• Чи можна Голодомор назвати методом війни влади проти українців?
47	Масові репресії – невід’ємний елемент сталінської системи управління	ідеологічний, соціальний, етнічний, релігійний	• Чи можна репресії назвати складовою війни влади проти українців?
48	Стан культури в 1930 -ті рр.	ідеологічний, соціальний, етнічний, релігійний	• Чому з’явилося явище «розстріляного відродження»? • Чому радянська влада закривала храми? • Як українці чинили опір закриттю та знищенню храмів?
49	Українські землі у складі Польщі	ідеологічний, соціальний, етнічний, релігійний	• Чи сприяло осадництво збереженню громадянського миру в Польщі?

**Громадянські протистояння в історії України:
від непорозумінь і розбрату до національної консолідації**

			<ul style="list-style-type: none"> • Які причини утиски православної церкви з боку польської влади? • Чи можна вважати антиурядову боротьбу ОУН складовою громадянського конфлікту? • Чи можна пацифікацію вважати складовою громадянського конфлікту в Польщі?
50	Татарбунарське повстання	соціальний, ідеологічний, етнічний	<ul style="list-style-type: none"> • Чи можна Татарбунарське повстання вважати громадянським конфліктом в Румунії?
11 клас			
51	Перший етап Великої Вітчизняної війни	ідеологічний, соціальний, етнічний, релігійний	<ul style="list-style-type: none"> • Визначте витoki поняття «Велика вітчизняна війна»? • Чому українці опинилися у цій війні по різні боки воюючих сторін? • Чи можна вважати Другу світову війну в Україні громадянською?
52	Визвольний рух	ідеологічний, соціальний, етнічний, релігійний	<ul style="list-style-type: none"> • Чому анти німецькі сили в Україні не могли об'єднатися? • Чи можна назвати Другу українсько-польську війну громадянською? • Чи можна вважати конфлікт між УПА та радянськими партизанами громадянським?
53	Голод 1946-1947 рр., його причини, масштаби й наслідки	етнічний, соціальний,	<ul style="list-style-type: none"> • Чи можна Голод 1946-47 рр. назвати методом війни влади проти українців?
54	Розгортання ідеологічних та антисеміт-	ідеологічний, етнічний,	<ul style="list-style-type: none"> • Яка мета ідеологічних та антисемітських кампаній?

**Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції,
приуроченої до 350-ї річниці Чорної Ради в Ніжині**

	ських кампанії в Україні: «жданівщина», боротьба з «космополітами»	релігійний	
55	Придушення боротьби ОУН-УПА проти радянзації краю	ідеологічний, соціальний, етнічний	<ul style="list-style-type: none"> • Чи можна вважати конфлікт між УПА та радянською владою громадянським?
56	Розгром української греко-католицької церкви	релігійний, ідеологічний, етнічний	<ul style="list-style-type: none"> • Чому радянська влада ліквідувала греко-католицьку церкву? • Як греко-католики чинили опір нав'язуванню православ'я?
57	Лібералізація суспільно-політичного життя	ідеологічний	<ul style="list-style-type: none"> • Чи можна державний переворот 1964 р. Вважати громадянським конфліктом?
58	Народження опозиційного руху	ідеологічний, етнічний,	<ul style="list-style-type: none"> • Чи можна вважати конфлікт між дисидентами та радянською владою громадянським?
59	Дисидентський рух	релігійний	
60	Розгортання національно-визвольного руху	ідеологічний, етнічний, релігійний	<ul style="list-style-type: none"> • Чи можна НРУ за Перебудову вважати проявом опозиції народу до влади? • Чи можна відродження УГКЦ та УАПЦ вважати проявом опозиції народу до влади?
61	Суверенізація Української РСР	ідеологічний, етнічний	<ul style="list-style-type: none"> • Чи можна «Революцію на граніті» вважати проявом громадянського конфлікту в суспільстві УРСР?
62	Утворення незалежної України	ідеологічний	<ul style="list-style-type: none"> • Чому спроба державного перевороту в СРСР 1991 року виявилася невдалою? • Чи можна утворення незалежної України вважати проявом громадянського конфлікту в суспільстві УРСР?

**Громадянські протистояння в історії України:
від непорозумінь і розбрату до національної консолідації**

63	Нова роль церкви в житті суспільства	релігійний, етнічний, ідеологічний,	• В чому суть конфлікту між православними церквами в Україні?
64	Президентські вибори 2004 р.	ідеологічний	• В чому суть громадянського конфлікту 2004 року?
65	Президентські вибори 2010 р.	ідеологічний	• Чому вибори 2010 р. не завершилися новою «помаранчевою революцією»?

Отже, нами визначено приблизний тематичний перелік громадянських конфліктів в Україні згідно шкільної програми з історії, їх типологія та можливі запитання для учнів з метою розвитку критичного мислення.

Висновки дослідження. Складовими змісту вивчення громадянських конфліктів шкільного курсу історії України є різні за масштабами, видами, методами боротьби. Розуміння суті громадянських конфліктів дозволить розуміти майбутніми громадянами важливість розв'язання даних конфліктів мирним шляхом.

Перспективи подальших розвідок висвітленої проблеми варто відмітити такі:

- визначення співвідношення поняття «патріотизм» та «громадянський конфлікт»;
- моніторинг підручників із історії України для визначення особливостей розкриття у них громадянських конфліктів.

Джерела та література

1. Забезпечення формування громадянської компетентності у сучасному змісті шкільної освіти (Підсумковий документ робочої групи з розробки планів і програм проекту «Громадянська освіта – Україна» / ред. кол. // Історія в школах України. - 2006. - № 8. - С. 5.
2. Навчальна програма з історії для 5–9 класів загальноосвітніх навчальних закладів. – Київ, 2003 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.mon.gov.ua/images/education/average/new_pr/ist_5_9.doc
3. Навчальна програма з історії для 5–9 класів загальноосвітніх навчальних закладів. – Київ, 2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mon.gov.ua/img/zstored/files/ist-5-9.doc>
4. Програма для загальноосвітніх навчальних закладів. Історія України. 10 - 11 класи. Профільний рівень. Суспільно-гуманітарний напрям, історичний профіль [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://old.mon.gov.ua/images/education/average/prog12/vs_ist_st_ak.doc

Бойко О. Д. (Ніжин)

Загострення політичної конфронтації в Україні (вересень – грудень 1990 р.): основні причини та прояви

Доба перебудови в СРСР – це динамічний та драматичний період, який не зважаючи на численні дослідження (О.Барсенкова, О. Гараня, В.Журавського, С.Кара-Мурзи, О.Криштановської, В.Литвина, Д.Маслова, В.Мау, А.Міграняна, М. Михальченка, Р.Піхої, М.Полинова, В.Согріна, А.Шубіна, А.Яника та ін. [1; 3; 6; 8; 10; 11; 12; 13; 14; 15; 17; 18; 20; 36; 39]), на жаль, і досі належним чином не вивчено. Особливої уваги в його межах заслуговують масштабні громадянські/суспільні протистояння, які суттєво впливали на хід вітчизняної історії. У цьому контексті надзвичайно цікавим є період вересня – грудня 1990 р. в Україні, тобто час коли особливо загострилися стосунки офіційної влади та опозиції.

На початку вересня 1990 р. в епіцентрі громадської уваги та політичного життя України знаходилися дві проблеми – укладення нового Союзного договору і розклад сил у вітчизняному парламенті та перспективи його розвитку. Розгляд решти питань, які періодично піднімалися у ході мітингів, пікетувань та інших політичних акцій опозиції (створення власної української армії, демонтажу пам'ятників В.Леніну тощо), та демонстрацій сили офіційною владою, як правило, були тільки приводом для розмови «про головне».

Ситуація розгорталась надзвичайно динамічно та драматично. 1 вересня 1990 р. у Запоріжжі місцевим відділенням НРУ було проведено несанкціонований мітинг (до 300 осіб), учасники якого категорично виступили проти укладення нового Союзного договору та за створення національної української армії. Свій протест проти використання юнаків України на військовій службі за межами республіки у цей день висловили на мітингу в Києві, який було організовано Спілкою незалежної української молоді (СНУМ). Уже наступного дня Івано-Франківщиною прокотилася масштабна політична акція, що пройшла під девізом «Союзному договору – ні!» Хвиля мітингів, ініційована НРУ та УРП, охопила 9 населених пунктів області та об-

ласний центр. Прийняті на цих зібраннях резолюції закликали до бойкоту нового Союзного договору; організації бойкоту «групи 239» Верховної Ради УРСР та відкликання депутатів, які входять до цього блоку; знесення пам'ятника Леніну в Івано-Франківську (лунали навіть заклики, щоб роботу по демонтажу пам'ятників Леніну в області завершити до 73-ї річниці Жовтневої революції).

2 вересня під гаслом «Імперії – ні!» Рухом та УРП було проведено мітинг проти укладання нового Союзного договору. Організатори цього заходу стверджували, що у ньому взяло участь 40 тисяч осіб, а за даними партійних органів – мітинуючи було лише 1,5 тис. У резолюції цього зібрання було фактично накреслено широкомасштабний план найближчих політичних акцій: 3 вересня провести пікетування приміщення Ради Міністрів республіки з вимогою негайної реєстрації УРП; 5 вересня – пікетування приміщення УКДБ, молебень, мітинг на площі Жовтневої революції; 27 вересня – попереджувальний Всеукраїнський страйк проти прийняття Союзного договору; 30 вересня – проведення мітингу та пікетування приміщень партійних комітетів (від райкомів до ЦК КПУ). Цього ж дня мітинги з вимогами не укладати новий Союзний договір, створити власні збройні сили пройшли також у Луганську, Львові, Житомирі, Чернігові, Рівному та кількох населених пунктах Волинської області. На деяких з них лунали гасла відставки уряду республіки, оголошення комуністів поза законом [33].

Спираючись на зростаючу хвилю громадської активності, Народна Рада виступила зі зверненням до українського народу, в якому підкреслила: «Консервативна частина парламенту виношує плани зберегти імперію у вигляді нового Союзного договору... Народна Рада виступає за економічні та інші зв'язки з окремими республіками, але – проти Союзного договору, що має на меті увіковічнити наддержаву бюрократів, союзні міністерства і відомства – прогнилу колоніальну систему». У зв'язку з цим опозиційна меншість парламенту закликала громадян України прийти 1 жовтня 1990 р. у перший день другої сесії Верховної Ради УРСР і сказати своє «Ні» Союзному договору [5].

Намагаючись убезпечити себе від ескалації конфронтації та морально-політичного тиску мітинуючих під стінами парламенту, Президія Верховної Ради України 11 вересня прийняла рішення про те, що в радіусі 1000 метрів від будинку парламенту під час його за-

сідань не повинні проводитися збори, мітинги, демонстрації, пікетування, вуличні походи, інші масові заходи. Цей документ викликав бурхливий протест з боку Народної Ради, яка звинуватила його авторів у грубом порушенні демократичних прав громадян, позбавленні народних депутатів прямого контакту зі своїми виборцями саме у той момент, коли вирішується доленосне питання: чи бути Україні незалежною державою? Реагуючи на такі дії керівництва парламенту, опозиційна меншість закликала громадян республіки підтримати їх парламентські змагання своєю присутністю біля Верховної Ради не лише 1 жовтня, а й у наступні дні [4].

Отже, політична напруга у суспільстві наростала. 15 вересня нарада представників страйкових, робітничих та профспілкових комітетів України прийняла рішення про проведення 1 жовтня Всеукраїнського попереджувального одноденного політичного страйку. Вже 30 вересня відбулася своєрідна проба сил. За даними опозиції, у грандіозній маніфестації взяло участь 100-120 тис. осіб. Співчуваючі ж маніфестантам журналісти були менш оптимістичними: «Нам було незрозуміло, куди ж пропали 30 тис. демонстрантів, якщо навіть черга в кафе «Хрещатик» була менша за звичайну... Як ми і передбачали, демонстранти пікетували Верховну Раду. 30 тис. ми не нарахували, очевидно, не було й половини від цього числа» [19]. За інформацією партійних органів, на мітинг та маніфестацію опозиції вдалося вивести лише до 15 тис. осіб, причому значна їх частина прибула із західних областей республіки .

У вирішальний для опозиції день – 1 жовтня 1990 р. у всеукраїнському страйкові в цілому по республіці взяло участь, за офіційними даними, 10 тис. осіб з 25 млн. працюючих. З огляду на таку статистику аналітики ЦК КПУ з оптимізмом констатували: «Це свідчить як про можливість активної роз'яснювальної роботи партійних комітетів, радянських органів, засобів масової інформації, так і про те, що здоровий глузд починає брати гору над мітинговими пристрастями» [35].

Слід визнати, що це справді була надзвичайно дошкульна поразка опозиції, яка показала, з одного боку, значний ступінь інерційності протікання політичних процесів у республіці, збереження певного контролю владних структур за формуванням громадської думки та виявами суспільної активності, з іншого – організаційну слабкість демократичних сил, відсутність у неї широкої соціальної бази.

Однак від справжнього політичного нокауту опозицію врятувала студентська молодь. 2 жовтня представники Української студентської спілки (УСС) та Студентського братства розпочали політичне голодування на столичній площі Жовтневої революції. У перший день цієї акції у ній брали участь 119 студентів та 120 осіб обслуги. В основному це були львівські студенти, до яких приєдналися 37 київських [32]. Учасники голодування висунули цілий комплекс вимог: достроково припинити повноваження Верховної Ради України та призначити нові вибори на багатопартійних засадах восени 1991 р; прийняти закон про націоналізацію майна КПУ та ЛКСМУ; не допустити підписання союзного договору; прийняти рішення про проходження військової служби громадянами України виключно в межах республіки; відправити у відставку Голову Ради Міністрів УРСР В.Масола [37].

Як відомо, 18 жовтня 1990 р. студентське голодування було припинено (реально з усіх вимог була виконана лише одна – невдовзі Голову Ради Міністрів УРСР В.Масола було відправлено у відставку). Оцінюючи по гарячих слідах його наслідки, в цей день на пресконференції Руху М.Горинь підкреслив, що «те, чого не могла домогтися Народна Рада, досягла студентська молодь. Це наше найбільше завоювання». І Драч особливо відзначив, що «молода кров зробила те, чого не могли зробити Верховна Рада. Наші тактичні, стратегічні ходи нічого не могли досягти. Про таку постанову (мова йде про рішення Верховної Ради УРСР від 17 жовтня 1990 р. – О.Б.) ми не могли думати ще декілька днів тому» [25].

Втім, парадоксально, але факт, десять років потому лідери протидіючих сторін оцінювали ситуацію майже однаково: втрачений шанс, більше того, одноставно прийшли до висновку, що студентську революцію зрадили не комуністи, а націонал-демократи. Повертаючись думкою у минуле, один з організаторів акції голодування О.Доній з боєм констатував: «Зараз, коли згадують про наші вимоги, здебільшого вирінає відставка прем'єр-міністра Масола. А там був дійсно комплекс вимог... Йшла мова про комплексність політичних та соціальних реформ... І саме тоді, у той невеличкий проміжок часу, у разі проведення виборів можна б було радикально «посунути» номенклатуру, і це був шанс якщо не центральноєвропейського, то принаймні прибалтійського шляху. Але фактично відбулась зрада

з боку націонал-демократії. Я свідомо використовую це слово, бо якщо стара номенклатура була свідомим опонентом, проти якого ми знали, як боротися, то з боку націонал-демократії це був неочікуваний удар в спину, бо Народна Рада на час акції не усвідомила необхідності перевиборів. Її представники приходили до нас і просили скасувати єдину вимогу – перевибори».

Згадуючи про події того часу, тодішній Голова Верховної Ради УРСР Л.Кравчук акцентував: «Коли б ми послухали студентів і провели дострокові вибори до Верховної Ради, сценарій розвитку в Україні міг би бути зовсім інший, і політичний, і економічний. На хвилині піднесення ми могли б обрати до ВР справжніх патріотів, людей, які хочуть для України добра. А це означало, що ми прийняли б удвічі більше законів, потрібних для України... Тоді б на постах були інші люди» [22]. В іншому інтерв'ю він додав: «Прикро мені говорити, та націонал-патріоти, які повинні були підтримати студентів, були проти переобрання Верховної Ради» [21].

Чому опозиційна група депутатів у парламенті не підтримала весь комплекс вимог студентів? На нашу думку, тут було кілька причин. По-перше, не було впевненості у власних силах. Після невдалих спроб наприкінці вересня – на початку жовтня підняти народ України на масові акції демократи не мали гарантії перемоги на майбутніх дострокових виборах. Ці домінуючі в контр-еліті погляди консервативного прагматизму досить красномовно висловив О.Ємець: «Коли з 50-ти мільйонів народу у маніфестації 30 вересня і 1 жовтня приходять 100 тисяч – ще не настав час. У Болгарії з 10 млн. вийшло три – і то не все змінили» [3, с. 132].

По-друге, із 190 депутатів, які працювали на постійній основі в комісіях Верховної Ради, майже 80 були представниками опозиції, що суттєво перевищувало відсоток опозиційних депутатів у загальному складі українського парламенту. До речі, на непропорційно значну вагу опозиції у структурах вищого законодавчого органу республіки вказують і канадські дослідники Т.Кузьо та Е.Уїлсон [10, с. 260; 40]. Стопроцентної впевненості, що такий розклад сил після дострокових виборів вдасться покращити, у націонал-демократів не було.

По-третє, існували серйозні протиріччя між старшим поколінням опозиції і її новою хвилею. Характеризуючи суть проблеми, О.Доній резонно зазначав: «Студентський рух виник неочікувано не лише для

компартії та КДБ, а й для націонал-демократів. Його сприйняли як політичного конкурента. І чинився тиск не лише з боку компартій та КДБ, а й з боку «політичних партнерів», з боку різних діаспорних центрів. Крапку поставили, коли ВР прийняла зміни і доповнення до Закону «Про вибори»: раптово підвищили віковий ценз до 25 років. І всім студентським ватажкам просто закрили можливість перетворити студентський рух на політичне явище» [22, с. 13].

Очевидно, певну роль у такому розвиткові подій зіграв і вкрай неоднорідний склад національної контр-еліти, яка, з одного боку, складалася з колишніх дисидентів, ветеранів антирадянського руху, тобто радикалів, не схильних до компромісів, з іншого – формувалася на основі поміркованих опозиціонерів, тобто тих, хто звик ретельно виважувати кожен свій крок, оскільки тривалий час в силу обставин змушений був, співпрацюючи з Системою, приховувати свої справжні погляди. Сума надмірного радикалізму та поміркованої обережності у лавах опозиції дала невизначеність, яка і перекреслила на цьому етапі всі надії та шанси на кардинальні зміни у суспільстві.

Акція молодіжного протесту виявила низку нових суспільних процесів та явищ, які суттєво вплинули на подальше розгортання суспільно-політичних трансформацій у республіці:

- зафіксувала вихід на велику політичну арену нового суб'єкта – організованого опозиційного молодіжного руху, продемонструвала його потенціал, форми боротьби та реальні наміри;

- стимулювала пробудження національної свідомості та політичної активності у широких колах молоді, яка, як показує світовий досвід, дуже часто виступала застрільником та рушієм радикальних суспільних змін;

- показала силу громадської думки, її місце і роль у ході політичних протистоянь;

- суттєво послабила у суспільній свідомості страх перед системою та пануючою номенклатурою;

- визначила вектор подальшого політичного розвитку України, в основі якого лежала орієнтація на демократичне, компромісне вирішення політичних конфліктів, а не силовий тиск та придушення опозиції;

- засвідчила слабкість та нерішучість національної контр-еліти, яка мала шанс, спираючись на масове піднесення, викликане акцією

студентів, кардинально змінити політичну палітру та співвідношення сил у парламенті, але виявилась нездатною до радикальних дій;

– продемонструвала, з одного боку, прогресуючу втрату партійно-державною номенклатурою опори в народі, а з іншого – гнучкість та політичну досвідченість апарату, якому вдалося спочатку потопити в словесних деклараціях, а потім спустити «на гальмах» фактично 5/6 вимог голодуючих студентів.

Крім того, варто підкреслити, що жовтневі події у Києві стимулювали появу нових рис та акцентів у процесі формування іміджу України на міжнародній арені. Характеризуючи реакцію світової преси на перебіг подій у нашій республіці, Міністерство закордонних справ України констатувало: «Якщо порівнювати публікації про Україну з аналогічними матеріалами, скажімо, про Прибалтику чи Грузію, то відчувається, що нинішня ситуація в республіці все ще викликає подив, бо ще живий у пам'яті західних журналістів образ України як оплоту застійного періоду». Студентську акцію громадської непокори газета «Торонто стар» (Канада) охарактеризувала як вражаюче свідчення пробудження свідомості молоді, відчуження якої не змогла свого часу подолати навіть новизна реформ початкового етапу перебудови». «Глоб енд мейл» (Канада) акцентувала, що відставка В.Масола – перша в історії відставка політичного лідера під тиском громадської думки. Відставку Голови Ради Міністрів УРСР «Оттава сітізен» (Канада) оцінила як «свідчення піднесення руху за незалежність на Україні» [29].

На хвилі ейфорії перемоги 18 жовтня у Києві виникає Український комітет утворення Ради національного порятунку, до складу якого увійшли представники УРП, СДПУ, УСДП, УНДП, УНП, УМА, СНУМ(н) та радикали з НРУ, «Просвіти», страйкових (робітничих) комітетів, які вважали, що шлях до незалежності республіки пролягає через зруйнування тоталітарної системи, розпуск Верховної Ради, створення Ради національного порятунку та уряду перехідного періоду.

У той час, як опозиція розширювала плацдарм наступу, офіційна влада здавала позицію за позицією. 24 жовтня 1990 р. суттєво деморалізована жовтневими подіями комуністична більшість у парламенті змушена була погодитися на прийняття Закону «Про зміни і доповнення до Конституції (Основного Закону) Української РСР». Згідно

цього юридичного документу скасовувалася ст. 6 про керівну роль комуністичної партії; закладалися юридичні підвалини існування багатопартійності; проголошувалося верховенство законів республіки на території України; затверджувалося, що найвищий судовий контроль у республіці міг здійснювати лише Верховний Суд УРСР. Тобто здійснені були реальні кроки до глибоких суспільно-політичних трансформацій в Україні.

Намагаючись закріпити свій успіх, розширити та поглибити завоювання, опозиція 27-28 жовтня зібрала у Київському політехнічному інституті третю нараду представників страйкових та робітничих комітетів України, у якій взяло участь 74 особи з 15 областей республіки та м. Києва. В епіцентрі обговорення були фактично три питання: про координацію дій робітничих (страйкових) комітетів; про їх місце і роль у житті суспільства та про механізм утворення страйкових комітетів і перспективи їх розвитку. У ході дискусії її учасники дійшли висновків про те, що по-перше, основною метою страйкового руху є здобуття незалежності України та побудова соборної самостійної держави; по-друге, саме скоординований потужний страйковий рух є реальним важелем впливу на пануючий режим та найефективнішим механізмом зламу існуючої системи в Україні; по-третє, страйкові (робітничі) комітети відіграють свою самостійну роль у політичній боротьбі опозиційних сил за владу; по-четверте, в перспективі страйкові комітети повинні перерости у вільні профспілки; по-п'яте, двома основними силами суспільства є «робітничий рух і студентство».

Разом з тим, крім рішучості та радикальності в боротьбі за незалежність України, це зібрання опозиції продемонструвало і низку негативних процесів та явищ. Зокрема, помітно відчувалося зростання в робітничому середовищі партійного нігілізму, що суттєво ослаблювало базу новонародженої багатопартійності. Учасники наради наполягали на тому, щоб координатори, голови робітничих (страйкових) комітетів не були членами будь-яких політичних партій. У ході дискусії неодноразово виголошувалися вкрай радикальні гасла та погляди, що межували з провокаційними. Так, колишній політв'язень В.Барладяну охарактеризував Декларацію про державний суверенітет України як найбезглуздішу, стверджував, що «п'ять років нас водять за носа, влаштовують театральні дійства», що «момент для революції, для зві-

льнення настав», закликав «створювати загони самооборони, аби попередити репресії» (До речі, частина учасників наради публічно відмежувалася від таких заяв, назвавши їх провокаційними.)

На зібранні відчувалася відсутність єдності у робітничому русі – найбільш потужна та організована його сила (шахтарі) не була представлена. Ця відсутність єдності мала не лише професійний, а й географічний вимір, адже частина учасників наради вкрай негативно сприйняла твердження про те, що Рух є дахом для всіх демократичних сил. Не раз у залі звучали заяви і про те, що «під егідою Руху східні області не підуть». Крім того, з боку лідерів страйкового руху мало місце перебільшення своїх реальних можливостей та сил, що неодноразово виявлялося у словах та діях. Зокрема, ще до створення республіканського страйкому від його імені було випущено кілька різних заяв та звернень до громадян України [26].

Однак попри все нарада стала певним етапом у розвитку страйкового руху, адже, крім бурхливих дискусій та низки словесних декларацій і заяв, вона таки зробила практичний крок – утворила Координаційну раду робітничих, студентських та страйкових комітетів України, яку очолив М.Ратушний.

На перший погляд може здатися, що консервативні сили у цей час були остаточно деморалізовані й відійшли в глухий захист, між тим, вже в середині жовтня 1990 р. вони готувалися до перегрупування та нанесення потужного контрудару. У розпалі студентського голодування 12 жовтня Ю.Єльченко у доповідній записці «Деякі пропозиції з активізації роботи комуністів у Верховній Раді УРСР» розробив цілий комплекс заходів, націлених на посилення протидії опозиції та захоплення у неї ініціативи у стінах парламенту. Стрижневою ідеєю документа була організація та централізація сил комуністичної більшості. Високопоставлений партійний ідеолог підкреслював, що «головне – організуватися». Він наполягав на необхідності жорсткого ідейного розмежування, «з'ясування «хто є хто» та офіційного оформлення комуністичної фракції. Ця фракція повинна була проводити всю роботу під керівництвом ЦК КПУ. На думку Ю.Єльченка, відділ ЦК Компартії України по зв'язку з Радами та політичними і громадськими організаціями повинен був якомога швидше стати мозковим центром та осередком оперативного впливу на діяльність комуністичної фракції.

З метою посилення позицій комуністичної більшості в парламенті пропонувалося створити розгалужену, жорстко централізовану структуру: депутати-комуністи, які працюють у Верховній Раді на постійній основі, повинні були утворити первинну партійну організацію, що мала б прямий вихід на ЦК КПУ, крім того, в кожній депутатській комісії планувалося сформувати партійну групу. Партійний функціонер наголошував на необхідності «оперативно розробити» ідею створення лівоцентристського блоку, вважаючи, що вона «є плідною для завоювання нами стійкої більшості у Верховній Раді УРСР».

Комплексний план заходів, націлених на активізацію дій комуністів в українському парламенті, передбачав і цілу низку «реконструкцій» (вислів Ю.Єльченка) організаційної структури Верховної Ради. По-перше, пропонувалося на базі комісії з питань державного суверенітету, міжреспубліканських та міжнаціональних відносин утворити дві нові. Цей крок мотивувався тим, що зараз «цю важливу в політичному плані комісію певною мірою «захопили» депутати з «Народної Ради», а якщо до керівництва у новоутворених комісіях придуть люди «з числа надійних депутатів», це посилить позиції комуністичної більшості. По-друге, ставилось питання про збільшення до двох числа перших заступників і заступників Голови Президії Верховної Ради УРСР, але лише за умови, що «це будуть надійні члени КПРС чи безпартійні». «Тут, - акцентував автор записки, - по-моєму, компроміси шкідливі (ми вже осіклися на деяких головах постійних комісій)» [27]. Для координації дій, оперативного реагування за стінами парламенту на ті чи інші події у сесійній залі, організації акцій підтримки чи протесту пропонувалося продумати механізм зв'язку комуністичної фракції з Київським міськкомом КПУ.

Перші симптоми переходу табору консерваторів у контрнаступ стали відчутними вже в листопаді 1990 р. За оцінкою компартійних аналітиків, генеральною репетицією виявлення співвідношення сил стало святкування 73-ї річниці Великого Жовтня. 7 листопада святкові демонстрації та маніфестації відбулися в більшості населених пунктів республіки. Втім, політична ситуація в Україні була вже дещо іншою, ніж рік тому, – у Івано-Франківську, Ужгороді, Львові та Тернополі святкування річниці Жовтневої революції було проігноровано. Натомість Львівська, Тернопільська обласні та деякі місцеві Ради ухвалили рішення вважати 7 та 8 листопада робочими днями, а

вихідним днем оголосити 1 листопада – День української державності. У Києві, Запоріжжі, Дніпропетровську, Луцьку, Чернівцях, Житомирі та інших населених пунктах опозиція намагалася провести альтернативні акції (демонстрації, молебні, ходи тощо), які мали на меті вшанування жертв революції та дискредитацію комунізму, його вождів та ідеологів. Зокрема, у Червоноармійську Рівненської області група львів'ян залишила біля райкому партії труну, що символізувала смерть комунізму. У Харкові та Луцьку були проведені панахида та реквієм жертвам Жовтня. У Дніпропетровську до пам'ятника Леніну із святкової колони невідомі кинули букет з колючого дроту.

Як і слід було очікувати, основні події у цей день розгорнулися у Києві, де напередодні святкування УСС виступила з заявою, що не пропустить танки на центральну вулицю столиці. Намагаючись знайти компромісний варіант розв'язання проблеми, Київська міська рада прийняла рішення, назване пресою «соломоновим»: ухвалено розвести конфліктуючі політичні сили по різних київських майданах та магістралях. Однак уникнути актів протистояння не вдалося. Спроба радикально налаштованої молоді пікетувати парад на площі Перемоги наштовхнулась на протидію міліції. В результаті було травмовано 30 студентів, 15 змушені були звернутися до прокуратури, 13 – до судмедекспертизи. 7 листопада були затримані С.Хмара, М.Ратушний, М.Головач, Л.Березанський, О.Батовкін та О.Ковальчук [9]. І хоча цю подію опозиція розцінила як «звичайну провокацію», інцидент з полковником міліції Григор'євим (затримання та обшук), у якому брав участь народний депутат, став підставою для позбавлення С.Хмари депутатської недоторканості [28]. Коли ж Народна Рада спробувала захистити свого представника, комуністична більшість у парламенті виявила твердість і шляхом змін в регламенті зуміла певною мірою перехилити шальку терезів на свій бік та домоглася обмеження впливу опозиції (відповідно до поправок, можна було приймати закони, навіть якщо у залі присутні менше двох третин депутатів Верховної Ради УРСР). За оцінкою В.Чорновола, «зі зміною регламенту Народній Раді відведено роль статистів», які «не в змозі заблокувати жодного закону» [31].

У комплексі листопадових заходів консервативних сил, що мали на меті перехоплення політичної ініціативи, значне місце належало, по-перше, телепередачі, що вийшла в ефір 12 листопада 1990 р. і ви-

світлювала дії «екстремістських сил» у Києві, по-друге, демонстрації трудящих Причорномор'я. Після зазначеної телепередачі, відповідно до опитувань, проведених партійними органами, майже 40% респондентів з числа інтелігенції «висловили гірке розчарування і каяття в тому, що вони віддавали свої симпатії Народній Раді», близько 30% з них назвали побачене на телеекранах «прямою дорогою до фашизму». Значну моральну ін'єкцію одержали партійні організації: 52% опитаних комуністів визнали цю передачу найважливішою подією на підтримку первинних партійних організацій і комуністів за останні п'ять років. Певний пропагандистський ефект дала і своєрідна контрдемонстрація, інспірована партійними органами, трудящих Півдня (Одещини, Миколаївщини, Херсонщини) та Донбасу. В той час, як під стінами парламенту прихильники націонал-демократів вимагали звільнення С.Хмари, альтернативна демонстрація наполягала на скасуванні пункту 4 (про ставлення до Союзного договору) постанови Верховної Ради УРСР «Про розгляд вимог студентів».

Оцінюючи результативність цих політичних акцій та перспективи політичної боротьби, працівники ідеологічного відділу ЦК КПУ 16 листопада 1990 р. констатували у таємній довідці-прогнозі: «Як фільм, так і політична демонстрація трудящих Причорномор'я деморалізує вплинули на опозицію, яка не звикла до психологічного тиску на неї. Особливо влучним був фактор раптовості, що привело до стану розгубленості в її рядах... Виходячи з аналізу політичної ситуації в республіці, яка склалася на даний момент, можна зробити висновок, що в ній настав переломний момент, який необхідно активно використати для підвищення авторитету Компартії України і дискредитації діяльності Руху». Для реалізації цієї мети апаратики пропонували: розвинути «ініціативу» трудящих Причорномор'я, надати подібним заходам регулярний характер; ширше та активніше використовувати «шахові» демонстрації («сьогодні Причорномор'я, завтра - Донбас, післязавтра – Дніпропетровськ і т. д.»), що мали б своє продовження на вулицях Києва; створити громадські «антинаціоналістичні» організації з центром у південних областях; виявляти та нейтралізувати агітаторів із західних областей республіки, яких направляють для пропагандистської роботи у східні регіони України [24].

Отже, контрнаступ консерваторів розпочався. Варто підкреслити, що момент для атаки був вибраний не випадково, адже наближалось вирішення доленосної проблеми: бути чи не бути новому Союзному договору. І за цих обставин комуністична більшість бажала мати кращі за опозицію стартові можливості.

Майбутнє Радянського Союзу і місце України у суспільно-політичних трансформаціях, що очікувалися, в цей час досить інтенсивно обговорювалися західною пресою. В середині жовтня 1990 р. «Інтернешнл геральд трібюн» пророче заявила: «Готуйтеся до розпаду СРСР». Варто підкреслити, що радикальні зміни у Радянському Союзі сприймалися Заходом у першу чергу через призму власної безпеки. Очевидно, саме тому англійська газета «Економіст» в цей час малювала апокаліпсичні картини, стверджуючи, що розпад радянської імперії і Східної Європи може спричинити до найбільшої за всю історію хвилі міграції в Європі – більшої, ніж розпад Римської імперії, Друга світова війна, яка привела в рух понад 25 млн. чоловік. Тому газета пропонувала західним політикам замислитися над координацією дій щодо імміграційної політики, надання допомоги у разі виникнення голоду в Радянському Союзі, зміцнення кордонів на випадок можливого загострення ситуації і переростання її у громадянську війну.

Аналізуючи ймовірні сценарії розвитку політичних подій в СРСР, «Інтернешнл геральд трібюн» від 26 жовтня, у статті «Допомога Єльцину може відвернути хаос» констатувала: «Менші республіки зможуть відокремитися від Союзу відносно безболісно. Але будь-яка спроба України чи Білорусії до встановлення незалежності може спричинити до насильства і, ймовірно, громадянської війни. А поєднання радикальних націоналістичних настроїв, що наростають у цих республіках, з посиленням невдоволення народу керівництвом Горбачова (недостатньо сміливим, щоб управляти новим процесом, і недостатньо репресивним, щоб зупинити його) ставлять відокремлення України і Білорусії на порядок денний вперше за 70 років радянської влади» [30].

Листопадовий візит до Києва Голови Верховної Ради РСФСР Б.Єльцина суттєво сплутав карти не лише української, а й союзної державно-партійної номенклатури. Офіційні переговори закінчилися укладенням Договору між суверенними Україною та Росією. Варто підкреслити, що, виступаючи перед народними депутатами УРСР,

лідер російського парламенту особливо наголосив: «Історія навчила нас, що не може бути щасливим народ, який панує над іншим. Ми категоричні противники унітарної держави. Історія наших відносин підтверджує, що тільки тоді, коли наші народи знаходилися у рівних умовах, відносини їх були справді братерськими... Ми бачимо відносини України з Росією як взаємини суверенних держав» [38]. До речі, українсько-російська угода підштовхнула активність української дипломатії, і до кінця року двосторонні угоди були підписані з республіками Прибалтики, Білорусією, Узбекистаном та Казахстаном.

Слід зазначити, що спроба наступу консервативних сил наприкінці 1990 р. була не виключно українським феноменом, а скоріше загальносоюзною тенденцією. Справа в тому, що саме на цей період припадає перша фаза глибокої кризи центральних та периферійних структур Системи, детонована «парадом суверенітетів». Характеризуючи її суть та прояви, відомий політолог А. Мігранян зазначав у вересні 1990 р.: «І без того вже німецький ґрунт пішов з-під ніг союзних інститутів влади. Криза управління в країні, наростаюча за останні роки пропорційно кризі легітимності всіх старих та нових інститутів та цінностей, досягла апогею... Цей процес супроводжується повсюдним руйнуванням авторитету влади та елементарних принципів субординації. Ідея про те, що все повинно бути перебудовано знизу догори, призвела до того, що не лише республіки кидають виклик Союзу, а й міста та області – республікам, а райони – містам і т. д.» [14, с. 253-254].

24 листопада 1990 р. у пресі був опублікований президентський варіант проекту нового Союзного договору. При його розробці було використано сім проектів, підготовлених Білорусією, Казахстаном, Узбекистаном, Азербайджаном, Киргизією, Туркменією, Таджикистаном; два проекти, відпрацьовані в Інституті держави і права АН СРСР; три проекти, відзначені премією журі міжрегіональної депутатської групи, і ще один проект, представлений групою політичних партій. Цей документ залишав подвійне враження: з одного боку, в ньому кожна республіка проголошувалася суверенною державою, яка має всю повноту влади на власній території, Втім, з іншого боку, - майже всі пункти проекту, що визначали повноваження Союзу вступали в протиріччя з Декларацією про державний суверенітет України. Не випад-

ково, оцінюючи проект нового Союзного договору, член комісії Верховної Ради УРСР по виробленню нової Конституції Республіки, доктор юридичних наук В.Василенко констатував: «Цей документ, який розроблявся без участі Української РСР та ряду інших республік, – результат апаратно-бюрократичної творчості. В його основу покладено віджилі дискредитовані самим життям унітарно-тоталітарні принципи.» Характеризуючи суть проекту, вчений поставив такий діагноз: «Намагаючись зберегти унітарно-тоталітарні структури адміністративно-командної системи під приводом збереження Союзу, центр насправді захищає не інтереси республік, а вузькоогоістичні, корпоративні інтереси бюрократії центральних відомств» [16].

Спробою вивести СРСР з глухого історичного кута і знайти компромісну формулу узгодження інтересів республік та центру стала гостра дискусія навколо проблеми проекту нового Союзного договору на Четвертому З'їзді народних депутатів (17-27 грудня 1990 р.). Хід обговорення, а особливо результати цього форуму показали, що захисники імперії здавати своїх позицій не збирались. Більше того, намітилась чітка тенденція до намагання втримати в руках Центру всього, що можна було втримати. Поіменним голосуванням З'їзд приймає рішення про необхідність збереження Союзу РСР як оновленої федерації рівноправних суверенних республік. (Цікаво і показово, що М.Горбачов, який спочатку схилився до назви «Союз суверенних держав», під тиском консервативних кіл, вирішив врешті-решт нічого не змінювати і залишити стару назву). У прийнятій З'їздом постанові підкреслюється, що саме Союзний договір є найважливішим фактором стабілізації ситуації в країні. 24 грудня форум прийняв рішення провести всенародний референдум з приводу питання про збереження єдності оновленої радянської федерації.

Розгортання подій на Четвертому З'їзді народних депутатів СРСР, низка заяв та кадрових перестановок до і після цього зібрання свідчили про потужний контрнаступ консервативних сил у вищих ешелонах влади. Зокрема, 28 листопада 1990 р. міністр оборони СРСР Д.Язов закликав «відновити порядок в країні і забезпечити проведення призову в армію» та гостро критикував «націонал-екстремістів». 4 грудня під тиском консервативних сил М.Горбачов змушений відправити у відставку ліберала В.Бакатіна, на зміну яко-

му прийшов Б.Пуго. 12 грудня голова КДБ СРСР В.Крючков під час свого телевізійного виступу акцентував, що політичні радикальні течії в СРСР «ідеологічно та матеріально підтримуються іноземними спецслужбами». Буквально через декілька тижнів М.Горбачов шляхом значних зусиль все ж переконав Четвертий з'їзд народних депутатів СРСР обрати на посаду віце-президента країни відвертого консерватора Г.Янаєва... За цих обставин демократично налаштований Міністр закордонних справ СРСР Е.Шеварднадзе пішов у відставку, заявивши з трибуни з'їзду, що на країну насувається загроза реакційного перевороту та встановлення диктатури [2]. Отже, наприкінці 1990 р. майбутні організатори серпневого заколоту зайняли ключові позиції для вирішальної атаки.

Гострі дискусії щодо майбутньої долі Союзу у цей час не оминули і сесійної зали українського парламенту. Публічне обнародування та з'ясування позицій та платформ з цього питання показало, що у народних депутатів чітко викристалізувалося три підходи до вирішення проблеми:

1. Беззастережна, палка підтримка запропонованого проекту Союзного договору. С.Дорогунцов, С.Остроущенко та їх прибічники у ході дискусії констатували примарність перспектив самостійного розвитку для нашої республіки та обґрунтовували думку про те, що підписання Союзного договору стане запорукою процвітання та безпеки суверенної України.

2. Категоричне заперечення самої ідеї входження України до оновленого Союзу. Націонал-демократи (Л.Лук'яненко, М.Горинь, В.Івасюк, О.Шевченко) мотивували свою позицію об'єктивним ходом історії, неприродністю та приреченістю існуючої імперії на одній шостій суходолу; стверджували, що не може бути пірамідальної надбудови над суверенною республікою; називали день підписання Союзного договору днем зради. Разом з тим прибічники цієї радикальної позиції наголошували на значенні союзних договорів, утвердженні справді щирих, взаємовигідних відносин на терені, «де все так тісно переплелось та перев'язалося».

3. Пошук моделі майбутнього Союзу, що максимально враховувала б інтереси союзних республік та базувалася на розбудові держави не «згори», а «знизу». Заступник голови постійної Комісії з пи-

тань державного суверенітету, міжреспубліканських та міжнаціональних відносин А.Корнєєв засвідчив, що хоча всі члени Комісії, твезезо оцінюючи реальність, в цілому підтримали запропонований проект, погодитися на його підписання не можна, оскільки він суперечить прийнятим українським парламентом законам. На розгляді всього спектру альтернативних варіантів структури та взаємовідносин на новій основі в рамках майбутнього Союзу наполягали І.Юхновський, В.Гриньов та інші народні депутати. Показово, що саме ця центристська, помірковано-прагматична позиція знайшла підтримку Голови Верховної Ради УРСР Л.Кравчука, який у своєму виступі не лише звернув увагу на виключне значення проблеми, що обговорюється, а розставив основні акценти та визначив базові принципи підходу керівництва республіки у ставленні до нового Союзного договору: «Життя народу України багато в чому залежатиме від того, який крок і куди ми зробимо. Яку будову зведемо сьогодні – такою вона буде завтра. Будова стоятиме, якщо в її фундаменті, в її основі будуть суверенні державні республіки. А якщо в її основі буде лише центральний уряд, то вона розвалиться... Долю Союзного договору будуть вирішувати суверенні республіки... Треба шукати істину і створювати наше бачення Союзного договору». Крім того, спікер українського парламенту окремо проакцентував непохитність державницьких позицій: «Ми не будемо відступати від Декларації і не маємо наміру переглядати якісь її позиції» [7].

За цих обставин спроба контрнеступу для консервативних сил справді була «останньою та вирішальною» можливістю втримати владу, що вислизала з рук всієї вертикалі старої партійно-державної номенклатури. Ускладнення економічної ситуації в СРСР та традиційний потяг значної частини радянських людей до стабільності створювали підґрунтя та позитивну атмосферу для висунення та реалізації гасла «наведення порядку». Оцінюючи ситуацію в Україні наприкінці 1990 р., партійні функціонери ЦК Компартії України з неприхованою радістю констатували: «...слід відзначити, що у суспільній свідомості, громадській думці після другого етапу XXVIII з'їзду КПУ відбувся певний перелом... Падає довір'я до так званих «демократичних» Рад народних депутатів. Показово, що там, де останнім часом проходило до обрання депутатів на вільні мандати, перемогу здобули комуністи».

Для того, щоб остаточно перехилити шальку політичних терезів на свій бік, організаційно-партійний відділ ЦК КПУ пропонував зробити акцент у поточній роботі партійних організацій на участі комуністів у вирішенні конкретних справ трудових колективів, захисті соціальних інтересів трудящих; активізувати контрпропагандистську роботу; гнучко реагувати на зміни суспільно-політичної ситуації шляхом заяв, звернень, оцінок поточного моменту; «взяти справу національного відродження, вивчення історичної спадщини українського народу в свої руки». «Вжиття цих та інших заходів, - з оптимізмом підкреслювали працівники апарату ЦК КПУ, - рішуче відстоювання своїх позицій, перехід до активних дій, відхід від «оборонної» тактики і загравання з деструктивними силами, конструктивізм у роботі можуть істотно оздоровити політичну ситуацію у республіці вже в першому півріччі 1991 р.» [34].

Динаміка та напрям розвитку політичних подій у Радянському Союзі цього періоду переконливо свідчили про поступовий перехід старої державно-партійної номенклатури у контрнаступ, про наростаючу схильність горбачовського керівництва до союзу з консерваторами, про його суттєве сповзання вправо. Тому певною мірою закономірно, що IV з'їзд народних депутатів СРСР здійснив поворот від демократії до політики «міцної руки». Про реальність такого повороту також переконливо свідчили вихід із президентської команди Е.Шеварнадзе та О.Яковлева; еволюція форм державної влади – ще незміцнілий парламентаризм поступається місцем президентському правлінню з необмеженими повноваженнями; спочатку витіснення принципів орієнтирів перебудови «плюралізму», «демократії», «гласності», а потім їх заміна в офіційній політиці на «дисципліну», «порядок» та «стабільність». На горизонті знову замаячила тінь брежнєвської епохи.

Сама логіка виходу з кризи і збереження цілісності суспільства вимагала, на думку Горбачова та його оточення, акценту на виконавчу владу. Як зазначають історики та політологи, в основі цього повороту Горбачова лежали ряд факторів: певна втрата контролю за процесом перебудови; запізнення з реформуванням СРСР; відсутність міцного центристського руху, що міг би стати опорою поміркованого курсу; загальна організаційна слабкість демократичних сил; чітко

виражене намагання «архітектора перебудови» все ж таки втриматися у рамках «історичного вибору» та ін.

Аналізуючи логіку дій Президента СРСР та можливі їх наслідки, американський сенатор Гері Харт з надією на краще писав: «Якщо Горбачов попрацює правим веслом досить довго і зуміє отримати достатню підтримку з боку консерваторів та сил безпеки, відновивши тим самим соціальну єдність і запобігши розпаду соціальних зв'язків, тоді, можливо, він знову поверне собі свободу маневру і зможе відновити проведення політичних та економічних реформ. Дуже хочеться сподіватися, що поворот до «законності та порядку»... є спробою стабілізації, за якою, після того як вона буде досягнута, настане новий етап відкритості, змін та реформ» [23].

Отже, восени 1990 р. в Україні різко загострилася політична конфронтація. Її основними причинами були, з одного боку, бажання націонал-демократичної контр-еліти на хвилі народної підтримки, спираючись на завойовані в ході березневих виборів мандати народних депутатів різних рівнів, не допустити укладення нового Союзного договору, відтіснити від влади КПУ, добитися перерозподілу владних важелів на свою користь і врешті-решт остаточно переорієнтувати на незалежність вектор політичного розвитку республіки. З іншого боку, до ескалації протистояння вело намагання старої державно-партійної номенклатури шляхом збереження косметично оновленої союзної структури не лише не поступитись місцем біля владного керма, а й відвоювати втрачені позиції, призупинити розпад системи, загальмувати реформи, законсервувати процес перерозподілу влади.

Основними проявами конфронтації, яка восени 1990 р. фактично дійшла до відкритого гострого політичного конфлікту, були різка активізація протидіючих політичних сил, помітне розширення форм апелювання до народу, залучення до політичного протистояння широких кіл громадськості республіки. Ця конфронтація мала дві фази: у вересні-жовтні розпочалась масована атака опозиції (організація всеукраїнського страйку, голодування студентів), а починаючи з листопада, розгорнувся потужний контрнаступ консервативних сил (арешт С.Хмари; прийняття комуністичною більшістю Верховної Ради УРСР поправок до регламенту, які суттєво обмежили вплив опозиції; організована партійними структурами демонстрація трудящих

Причорномор'я на підтримку оновленого Союзу тощо). Низка заяв, кадрових перестановок та дій у вищих ешелонах союзного керівництва наприкінці 1990 р. свідчили, що контрнаступ консерваторів є явищем загальносоюзним, адже курс «наведення порядку» використовувався консервативними силами СРСР по суті для збереження владних важелів у своїх руках.

Джерела та література

1. Барсенков А.С. Введение в современную российскую историю 1985 – 1991 гг.: Курс лекций. – М.: Аспект-Пресс, 2002.
2. Верт Н. История Советского государства (1900-1991). – М., 1992. – С. 466.
3. Гарань О.В. Убити дракона (з історії Руху та нових партій України). – К.: Либідь, 1993.
4. До громадян України // Літературна Україна. – 1990. – 27 вересня. – С. 1.
5. До українського народу та всього українського громадянства // Літературна Україна. – 1990. – 13 вересня. – С. 1.
6. Кара-Мурза С.Г. Манипуляция сознанием. – М.: Изд-во ЕКСМО-Пресс, 2001.
7. Кирилук В. Дуже добре // Літературна Україна. – 1990. – 27 грудня. – С. 2.
8. Криштановская О.В. Партийная элита в годы перестройки // Политические процессы в годы перестройки». Вып.1. – М.: б/и, 1991. – С. 3-33.
9. Кулік В., Голобуцька Т., Голобуцький О. Молода Україна: сучасний організований молодіжний рух та неформальна ініціатива: Дослідження. – К., 2000. – С. 168.
10. Литвин В.М. Політична арена України: Дійові особи та виконавці. – К.: Абрис, 1994.
11. Литвин В.М. Украина: политика, политики, власть. На фоне политического портрета Л.Кравчука. – К.: Издательский Дом «Альтернативы», 1997.
12. Маслов Д.В. Нарастание кризиса советской партийно-государственной системы (1985 – 1991). – Автореф. дис. канд. ист. наук. – М., 2000.
13. Мау В.А. Экономика и власть. Политическая история экономической реформы в России 1985 – 1994. – М.: ДЕЛЮ ЛТД, 1995.
14. Мигранян А. Россия в поисках идентичности (1985 – 1995). – М.: Международные отношения, 1997.
15. Михальченко М.І., Журавський В.С., Танчер В.В. Соціально-політична трансформація України: реальність, міфологеми, проблеми вибору. – К.: Логос, 1997.
16. Оновлення. Але яке? //Літературна Україна. – 1990. – 20 грудня. – С. 3.
17. Пихоя Р.Г. Советский Союз: история власти. 1945 – 1991. Издание второе, исправленное и дополненное. – Новосибирск: Сибирский хронограф, 2000.
18. Польшов М.Ф. Исторические предпосылки перестройки в СССР. Вторая половина 1940 – первая половина 1980-х гг. – СПб.: Алетея, 2010.
19. Проба сил? Корреспонденты «Комсомольского знамени» диктуют с Крещатика // Комсомольское знамя. – 1990. – 2 октября. – С. 3.
20. Согрин В.В. Политическая история современной России. 1985 – 1994: от Горбачова до Ельцина. – М.: Прогресс-Академия, 1994.

21. Студенти і Кравчук // Українське студентство. – 2000. – 2 жовтня. – С. 3.
22. Студентську революцію зрадили не комуністи, а націонал-демократи // Політика і культура. – 2000. - № 37. – С. 12, 13.
23. Харт Г. Россия потрясает мир. – М., 1992. – С. 336-337.
24. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 32, спр. 2872 / Довідка-прогноз «Про реакцію населення на дії екстремістських сил у Києві, які демонструвались по телебаченню 12 листопада 1990 р.», арк. 196, 197, 199, 200.
25. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 32, спр. 2768 / Довідка «Про прес-конференцію Руху», від 18 жовтня 1990 р., арк. 44.
26. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 32, спр. 2768 / Довідка «Про третю нараду представників страйкових і робітничих комітетів України» від 30 жовтня 1990 р., арк. 99, 100.
27. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 32, спр. 2751 / Доповідна записка Ю.Єльченка «Деякі пропозиції з активізації роботи комуністів у Верховній Раді УРСР» від 12 жовтня 1990 р., арк. 195, 197, 198.
28. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 32, спр. 2899 //Доповідна записка «Прес-конференція у Львівській міськраді заступника Голови Верховної Ради УРСР Гриньова В.Б. і голови постійної комісії Верховної Ради УРСР Ємця О.І.» від 5 січня 1991 р., арк. 36.
29. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 32, спр. 2764 / Записка Міністерства закордонних справ України «Західна преса про Україну після прийняття Декларації» від 28 листопада 1990 р., арк. 188.
30. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 32, спр. 2764 / Записка Міністерства закордонних справ України «Західна преса про Україну після прийняття Декларації» від 28 листопада 1990 р., арк. 189, 190.
31. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 32, спр. 2768 / Інформація «Про виступ В.Чорновола в Київському молодіжному клубі «Єврика» від 4 грудня 1990 р., арк. 182.
32. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 32, спр. 2772 / Інформація «Про голодування студентів в м. Києві 3 жовтня 1990 р.», б/д, арк. 133.
33. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 32, спр. 2874 // Інформація про оперативну ситуацію у республіці від 3 вересня 1990 р., арк. 1-3.
34. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 32, спр. 2907 / Інформація «Про стан суспільно-політичної обстановки в республіці наприкінці 1990 р. і початку 1991 р.» від 9 січня 1991 р., арк. 12, 13.
35. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 32, спр. 2768 / Інформація Секретаріату ЦК КПУ «Про розвиток політичної ситуації у республіці» від 13 жовтня 1990 р., арк. 30, 31.
36. Шубин А.В. Истоки перестройки 1978 – 1984 гг.: В 2 т. – М.: б/и, 1997. – Т.1.
37. Як все починалось? // Українське студентство. – 2000. – 2 жовтня. – С. 2.
38. Як рівна з рівною // Літературна Україна. – 1990. – 22 листопада. – С. 1.
39. Яник А.А. История современной России: Истоки и уроки последней российской модернизации (1985 – 1999). – М.: Фонд современной истории; Издательство Московского университета, 2012.
40. Kuzio T., Wilson A. Ukraine: perestroika to independence / Foreword by N. Stone. – Edmonton; Toronto, 1994. – P. 129-130..

Луняк С. М., Редян Ір. А. Редян Ін. А. (Ніжин)

**Дослідник проблем Другої світової війни
та сучасний патріарх історичної науки в Ніжині:
В'ячеслав Йосипович Томек**

Серед представників історичної науки в Ніжині незаперечним авторитетом користується В'ячеслав Йосипович Томек, який з 1952 р. пов'язав своє життя з гоголівським вишем. Не одне покоління студентів Ніжинського університету з вдячністю та повагою згадують цього талановитого викладача, яскравого лектора й просто непересічну особистість. Теплими словами відгукуються про В'ячеслава Йосиповича його колеги. Ось кілька прикладів їхніх характеристик щодо Томека: «користується заслуженим авторитетом серед колективу» (Олександр Маркіянович Шуман), «вимогливий знаючий керівник» (Віктор Володимирович Єфремов), «любить і вміє працювати з людьми» (Микола Іванович Петренко), «має високі професійні якості, наукові здібності» (Євгенія Матвіївна Страшко), «володіє талантом наставника» (Олександр Дмитрович Бойко), «має високу кваліфікацію викладача» (Василь Григорович Любченко), «займає гідні позиції науковця» (Ольга Василівна Ростовська). За свою більш ніж півстолітню науково-педагогічну діяльність В'ячеслав Йосипович зміг в повній мірі розкрити свої неординарні здібності, читаючи цілий спектр історичних і суспільствознавчих дисциплін. Нині він визнаний фахівець у галузі політології, розробник відповідного курсу й автор кількох посібників з даної дисципліни, за якими навчаються ніжинські студенти. Однак червоною ниткою через науководослідницькі зацікавлення Томека проходить тема Великої війни. Як любить згадувати він сам, «писати хотів про те, що бачив на власні очі». Й має повне на те право, оскільки в дитинстві йому довелося на власному досвіді пережити страхіття тих жахливих років. В'ячеслав Йосипович постійно підкреслює, що він, як і всі ми, в неоплатному вічному боргу перед тими, хто заплатив найдорожчу ціну за мир на нашій землі. Саме цей моральний обов'язок перед борцями з фашизмом багато в чому визначив шлях наукових пошуків Томека. Однак перед тим, як здійснити їх аналіз, окреслимо кілька штрихів до біографії цього дослідника й педагога.

В'ячеслав Йосипович народився 1 липня 1934 р. у містечку Добрянка на Чернігівщині у родині Віри Федорівни, у дівочтві Імшенецької (1905-1980), та Йосипа Йосиповича (1901-1969) Томеків. Прізвище Томек виказує чеське походження його носія: адже Томек – це зменшувальна форма від чеського імені Томаш. Батько В'ячеслава Йосиповича був чехом, однак після окупації своєї історичної батьківщини гітлерівцями в 1939 р. змінив запис у графі національності на «українець». «Прошу вважати мене українцем за дружиною», - цитує по пам'яті рядки відповідної заяви свого батька Томек. Торкаючись свого чеського коріння, В'ячеслав Йосипович згадує, що його дід Йосип Вячеславович Томек (1861-1905) був особисто знайомий з Томашем Масариком у часи австрійського панування. Приналежність до чехословацького національно-визвольного руху й стала основною причиною переїзду цього чоловіка до тодішньої Російської імперії, де існувала підтримка політичних прагнень пригнічених слов'янських народів держави Габсбургів. Відомий празький історик Вацлав Владивой Томек (1818-1905), праці якого стали вже класикою чеської історіографії, є також родичем нашого ніжинського колеги, котрий доводиться тому правнучатим племінником.

За материнською лінією Томек має українське походження, пов'язане з родинами Сахновських та Імшенецьких. Причому його двоюрідним дідом є відомий український радянський історик Микола Неонович Петровський (1894-1951), один з найяскравіших представників історичної науки в Ніжині у першій половині ХХ ст. Незважаючи на матеріальні нестатки, Томеки завжди були інтелігентною родиною, навіть тоді, коли слово «інтелігент» було лайливим; у сім'ї постійно панував дух просвітництва. Від малку для В'ячеслава Йосиповича близькими друзями стали книги, які він буквально ковтав одну за одною, всотуючи в себе знання й отримуючи естетичну насолоду.

Раннє дитинство Томека пройшло на Кубані в Армавірі. Військове лихоліття 1941-1945 рр. змусило учительську родину Томеків переїхати з Кубані на Дніпропетровщину. Малому хлопцю довелося пережити жахіття «нового порядку», встановленого на окупованій території загарбниками. Кілька разів його батько Йосип, у якому через ім'я завойовники підозрювали єврея, а, значить, унтерменша-«недолюдка», недостойного жити на землі, опинявся перед загрозою розстрілу. Цей

страшний час дав Томеку перший досвід спілкування з німцями та початкову практику німецької мови, до вивчення якої він серйозніше звернувся в подальшому. До школи хлопчик пішов на Дніпропетровщині в селі Кринички. Лише після визволення України від окупантів Томеки переїхали до Ніжина в 1947 р., де нарешті родина осіла.

У 1952 р. після завершення школи 18-річний В'ячеслав вступає до історико-філологічного відділення Ніжинського державного педагогічного інституту імені М. В. Гоголя. Перефразуючи відомий вислів зі стрічки «Кавказька полонянка», можна сказати, що за чотири роки навчання у ніжинському виші Томек проявив себе як «студент, комсомолец, спортсмен, активіст і нарешті просто красень». До речі, спорт згадано тут не лише, наслідуючи цитату з фільму. До сьогодні, незважаючи на майже 80-річний вік, В'ячеслав Йосипович не полишає фізичних вправ і регулярно займається спортом. А тоді студент Томек був неодноразовим призером різних змагань і з гідністю захищав честь вузу на різноманітних спортивних заходах, особливо відзначившись у волейболі, футболі, легкій атлетиці.

У 1956 р. Томек закінчив інститут з червоним дипломом. Дотепер він із вдячністю згадує своїх учителів, серед яких історика та краєзнавця Івана Петровича Костенка (1921-2010).

Здібного випускника залишили при вузі: спочатку лаборантом на кафедрі марксизму-ленінізму, а потім і завідувачем кабінету. Паралельно В'ячеслав Йосипович працював учителем у СШ № 1. Роки роботи в школі стали безцінним досвідом, який заклав основи педагогічної майстерності, розвиненої згодом у гоголівському виші. З 1961 р. Томек стає за сумісництвом викладачем Ніжинського інституту, читаючи історію на заочному відділенні. З 1964 р. – він штатний викладач на посаді асистента.

Розуміючи, що для продовження повноцінної роботи в вузі потрібен науковий ступінь, Томек вступає до аспірантури Київського шевченківського університету, яку закінчує в 1971 р. Автореферат поданий до вступу мав назву «Ідеологічна робота в роки Великої Вітчизняної війни». Кандидатські іспити він склав з наступною успішністю: історія – «відмінно», філософія – «відмінно», німецька мова – «добре». Тема кандидатської дисертації аспіранта Томека, присвяченої проблемам Великої Вітчизняної війни, була визначена кількома

факторами. З одного боку, брежневські роки характеризувалися великою актуалізацією досліджень подій 1941-1945 рр., адже й сам орденоносний генсек, зрештою, пройшов усю війну від першого до останнього дня. Згадаймо, що одним з перших своїх указів Л. І. Брежнев зробив день 9 травня святковим, а річниці великої перемоги відзначалися доволі помпезно. З іншого боку, як мільйони радянських людей, В'ячеслав Йосипович завжди сприймав тему війни з щемом у серці, пропускаючи її бачення через власний дитячий досвід. Його робота стала своєрідною даниною пам'яті та пошани мільйонам тих людей, що поклали своє життя на вітвар перемоги над фашизмом. Своє дослідження дисертант писав не тільки за архівними й опублікованими документами, але й широко залучаючи свідчення очевидців, учасників війни.

У січні 1972 р. Томек успішно захистив кандидатську дисертацію на тему «Масово-політична робота партійних організацій серед колгоспного селянства України в 1943-1945 рр.». Здібного науковця запрошували на роботу до Києва, однак сімейні обставини (двоє маленьких дітей) утримали його від перспективи переїзду до української столиці. Томек повертається до Ніжина, де продовжує наукову та викладацьку кар'єру. З 1981 р. він доцент Ніжинського педінституту. Томек взяв участь у роботі над створенням тому, присвяченого Чернігівщині, фундаментальної регіоналістичної енциклопедії «Історія міст і сіл Української РСР». Особливо слід відмітити той факт, що він був одним з авторів, перу яких належить історична довідка про Ніжин [2]. В 1970-1980-х рр. Томек продовжує працювати над дослідженням проблем діяльності партійних організацій у роки війни [1; 3; 7]. Науково-дослідницьку роботу Томеку доводилося в цей час поєднувати з партійною діяльністю та громадськими дорученнями, крім того два десятиліття він очолював кафедру історії КІРС і наукового комунізму, що згодом була перейменована на кафедру економічної теорії та політології.

Мабуть, найбільш промовистою для характеристики Томека є поетичні рядки, адресовані йому його другом Анатолієм Миколайовичем Щоткою (нар. 1936):

А сколько шишек «за спасибо»
Набил в общественном труде?!

Профком, партком, комиссий глыба...
Нес крест уверенно везде!..

Надежен. В этом нет сомненья.
С друзьями прост. Без лишних слов
Умеет строить отношенья.
На помощь всем идти готов.

В 2003 р., незважаючи на прохання колег, напередодні свого 70-річчя В'ячеслав Йосипович добровільно залишив посаду завідувача кафедри, працюючи тепер просто як викладач. За короткий період часу Томек підготував й опублікував кілька посібників і навчально-методичних розробок з політології, що суттєво сприяло опануванню даного курсу студентами. Враховуючи значне скорочення аудиторних годин з політології в університеті, роботи Томека стали дуже доречними й дозволяють студентам самостійно опрацьовувати низку ключових тем з політології [4; 5; 6]. Варто зауважити, що написання та ретельне вичитування цих політологічних посібників не тільки забрало багато часу й сил, але й дуже сильно зіпсувало зір вже немолодого автора. Однак, навіть після того як погіршення зору почало прогресувати, В'ячеслав Йосипович не покинув роботи, довівши її до кінця.

В 2012 р., у зв'язку з відкриттям політологічної спеціальності в історико-юридичному, було утворено кафедру історії України та політології, співробітником якої став і Томек. Не дивлячись на майже 80-річний вік, він ніколи не втрачає притаманної йому активності й енергійності. Томек охоче контактує із студентами та колегами, ділячись своїми знаннями та досвідом. Ось слова однієї зі студенток про цього викладача: «Це викладач з великої літери. Пригадую, побачиш в розкладі пару В'ячеслава Йосиповича, з радістю на неї йдеш. Кожну нову тему Томек розповідав цікаво, було заслухаєшся і не помічаєш, коли проходить пара. Зустрінеш у коридорі – завжди з усіма студентами привітається і, якщо зупинити його, щоб з'ясувати питання з предмету, з готовністю приділить час кожному студенту. Під час пар В'ячеслав Йосипович умів знайти підхід до кожного».

Впродовж кількох років Томек очолює ветеранську організацію університету, яка, на жаль, з кожним роком втрачає своїх членів. З початком 2013-го року, зважаючи на наближення 70-ї річниці визволення Ніжина та Чернігівщини від німецько-фашистських загарб-

ників, Томек організував і очолив робочу групу зі створення музею «Вони захищали Вітчизну». Членами цього колективу стали викладачі кафедри історії України та політології Геннадій Миколайович Дудченко, Євген Миколайович Луняк і Максим Васильович Потапенко. Головне завдання, яке було поставлене перед учасниками цієї групи її керівником, показати війну такою, як вона була.

На завершення даного нарисув хотілося б побажати В'ячеславу Йосиповичу життєвих сил і здоров'я для продовження тієї благої місії, яку він виконує вже впродовж багатьох десятиліть.

Джерела та література

1. Нариси історії Чернігівської обласної партійної організації. – К.: Політвидав України, 1981. – С. 172-220.
2. Нежин. Историческая справка // История городов и сел Украинской ССР. Черниговская область. – К.: Институт истории АН УССР; Главная редакция Украинской Советской Энциклопедии, 1983. – С. 443-467.
3. Немеркнувший подвиг советского народа. – Чернигов, 1985. – С. 38-67.
4. Політологія. Плани семінарських занять з методичними рекомендаціями для студентів всіх форм навчання. – Ніжин: Видавництво НДПІ ім. М. Гоголя, 1997. – 54 с.
5. Політологія. Програма і методичні рекомендації для студентів вищих педагогічних навчальних закладів. – Ніжин: Видавництво НДПУ ім. М. Гоголя, 2001. – 49 с.
6. Томек В. Й. Політологія. Конспект лекцій: Навчальний посібник. – Ніжин: Видавництво НДУ ім. М. Гоголя, 2005. – Ч. I. – 110 с.
7. Черниговская областная партийная организация в годы Великой Отечественной войны. – К.: Политиздат Украины, 1987. – 159 с.

РЕЗОЛЮЦІЯ, СХВАЛЕНА ЗА ПІДСУМКАМИ РОБОТИ КОНФЕРЕНЦІЇ

Чорна рада 1663-го року в Ніжині стала однією з найбільш пам'ятних, але водночас і найтрагічніших подій в історії України. Її наслідком став поділ території України по Дніпру на Правобережну, яка визнала польську владу, і Лівобережжя, підвладне Росії. В обох частинах розколотої козацької держави було встановлено окремі уряди з протилежною політичною орієнтацією, що боролися між собою.

Історичні уроки є важливими для наступних поколінь, і на помилках минулого суспільство має вчитися. Доля нашого народу доводить, що український народ був сильним у періоди національної єдності, наприклад, за доби Богдана Хмельницького, коли зміг вибороти право на свою державність, однак міжусобні чвари й розкол суспільства завжди викликали ослаблення України, збільшення на неї тиску іноземних держав і горе та біди для населення, яскравою ілюстрацією чого стали події Руїни.

Виходячи з того, що перед молодою незалежною Україною постійно виринають загрози обмеження її суверенітету, вважаємо за доцільне, пам'ятаючи про уроки минулого, докладати якомога більших зусиль до пропаганди ідей національної консолідації по всій території України і для всіх її громадян, незалежно від національності, мови, релігії та політичних уподобань.

Шануймося, бо ми того варті!

Учасники Всеукраїнської науково-практичної конференції «Громадянські протистояння в історії України: від непорозумінь і розбрату до національної консолідації», приуроченої до 350-ї річниці Чорної Ради в Ніжині

26 червня 2013 р.
м. Ніжин

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Алмазов Олександр Сергійович, кандидат історичних наук, викладач факультету історії Державного академічного університету гуманітарних наук (м. Москва)

Баранков Олег Григорович, кандидат педагогічних наук, заступник Ніжинського міського голови, доцент кафедри права та методики викладання історико-правознавчих дисциплін Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Бойко Олександр Дмитрович, доктор політичних наук, професор, ректор Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Горб Євген Сергійович, лаборант комп'ютерної лабораторії історичного факультету Маріупольського державного університету, здобувач кафедри всевітньої історії Донецького національного університету

Дорохіна Тамара Федорівна, кандидат історичних наук, доцент кафедри етнології та краєзнавчо-туристичної роботи Інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка

Желєзко Роман Анатолійович, аспірант кафедри історії України та політології Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Желіба Олександр Володимирович, кандидат педагогічних наук, доцент, в.о. завідувача кафедри права та методики викладання історико-правознавчих дисциплін Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Івашків Василь Михайлович, доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри української фольклористики імені Філарета Колесси Львівського національного університету імені Івана Франка

Казаков Максим Валерійович, аспірант Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Ковальчук Михайло Анатолійович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

Кочерга Надія Костянтинівна, кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри українознавства, культури та документознавства Полтавського національного технічного університету імені Юрія Кондратюка

Кривобок Олександр Павлович, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України та політології Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Кривошея Володимир Володимирович, доктор історичних наук, професор, перший заступник директора Українського інституту національної пам'яті

Кушерець Тамара Вікторівна, кандидат філософських наук, доцент, завідувач кафедри філософії та соціології Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Ластовський Валерій Васильович, доктор історичних наук, професор кафедри міжнародних відносин Київського національного університету культури і мистецтв

Луняк Євген Миколайович, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України та політології Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Морозов Олександр Сергійович, в.о. директора бібліотеки Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Надтока Олександр Михайлович, кандидат історичних наук, доцент кафедри давньої та нової історії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Панченко Володимир Григорович, кандидат історичних наук, директор Інституту суспільних досліджень, м. Дніпропетровськ

Прохоров Дмитро Анатолійович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Кримського відділення Інституту сходознавства імені Агатангела Кримського НАН України, м. Сімферополь

Ребенок Валентин Володимирович, студент IV курсу історико-юридичного факультету Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Ревегук Віктор Якович, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка

Редян Інна Анатоліївна, студент IV курсу історико-юридичного факультету Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Редян Ірина Анатоліївна, магістрант історико-юридичного факультету Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Сидоренко Тетяна Михайлівна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя, докторант кафедри української мови Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова

Тарасов Сергій Вікторович, кандидат історичних наук, доцент кафедри історичних дисциплін Маріупольського державного університету

Наукове видання

ГРОМАДЯНСЬКІ ПРОТИСТОЯННЯ В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ: ВІД НЕПОРОЗУМІНЬ І РОЗБРАТУ ДО НАЦІОНАЛЬНОЇ КОНСОЛІДАЦІЇ

Матеріали

Всеукраїнської науково-практичної конференції,
приуроченої до 350-ї річниці Чорної Ради в Ніжині
(26 червня 2013 р., м. Ніжин)

Відповідальний за випуск – *С.Ю. Зозуля*
Упорядник, редактор – *Є.М. Луняк*

За точність викладених фактів і цитат
відповідальність несуть автори статей

Видавець ПП Лисенко М.М.
м. Ніжин, вул. Шевченка, 20,
тел.: +38-04631-90995, +380-067-4412124;
e-mail: milanik@land.ru

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців, виготівників
та розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК № 2776 від 26.02.2007 р.

Віддруковано з готового оригінал-макету замовника
у ТОВ “ВІО-поліграфісти”
м. Ніжин, пров. Лікарський, 7Б,
тел./факс: +38-04631-71498;
e-mail: olgavlasenko2008@rambler.ru

Підписано до друку 20.09.2013 р.
Формат 60×84/16. Друк офсетний. Папір офсетний.
Гарнітура Times New Roman. Наклад 100 прим.
Ум. друк. арк. 13,60. Обл.-вид. арк. 14,45.
Зам. № 27.

